

Flori Bohiltea, Cristian Olariu

Institutiile romane. Dictionar de termeni

Editura Universității din București. 2000

Instituții romane – dicționar de termeni¹

Cuvânt înainte.

Această carte se dorește a fi, înainte de toate, un instrument de lucru pentru studenții care se inițiază în studiul funcționării instituționale a statului roman, de la începuturile sale până în timpul lui Iustinian. Intenția noastră este de a oferi terminologia esențială

¹ De găsit la adresa

<https://www.scribd.com/document/399240474/Boatwright-Et-Al-2004-The-Romans-From-Village-to-Empire>

aferentă instituțiilor politice și conținutul istoric al acestor concepte, pentru reliefarea principalelor paliere decizionale pe care Roma și le-a creat și cu care a înțeles să se exprime istoric. Aplecarea asupra istoriei a fost de multe ori contaminată de determinările contemporane ale autorilor, căci așa cum Tacitus considera istoria ca *magistra uitae*, la fel istoriografia secolului XX a apelat adesea la trecut pentru justificarea propriilor opțiuni politice. Istoria națională rămâne o dominată a doctrinelor și ideologiilor contemporane, mai ales a celor extremiste. De aceea, deseori istoria a slujit ca instrument de manipulare, de multe ori grosolană, pentru legitimarea autorității conducătorului. La fel, decupajul cronologic sau teritorial se supune mai mult sau mai puțin unei argumentări de acest tip. Tocmai de aceea, lucrarea de față propune discutarea realităților istorice romane sub forma unui demers specific.

Opțiunea privind aspectul formal al prezentei elaborări s-a oprit asupra ordonării alfabetice a diferitelor categorii selectate, motivată de obiectivitatea inerentă unui astfel de criteriu, străin oricăror ierarhizări valorice de tip *a priori*, fără să ignorăm evidenta evolutivă, pe care am încercat s-o ilustrăm în interiorul fiecărui concept. Deși intenția de redactare s-a structurat în jurul realităților politice, specificitatea societății romane antice – înțelegând prin aceasta lipsa de preocupare expresă pentru delimitarea clară a puterilor în stat, trăsătură comună societăților premoderne – ne-a impus tratarea deopotrivă a unor aspecte socio-economice, militare, juridice și religioase care însoțesc actul politic. În fapt, sfera de ingerința a instituțiilor politice romane, dar mai ales a celor din eșalonul superior, reprezintă punctul de convergență al mai multor sectoare publice. Corolarul acestei realități s-a materializat prin adăugarea unor categorii conceptuale care vin să lămurească sau să completeze funcționarea statului roman. Astfel, am considerat util să inserăm date privind organizarea unor unități administrativ-demografice, fie ele interne (*tribus, gentes*), fie exterioare perimetrului cetății (*coloniile, municipiile*) precum și anumite categorii juridice (*constitutiones, decretum, edictum, ius, lex*), cu mare ingerința în construcția și aplicarea deciziei politice. Totodată, organizarea socială a Romei, de la regalitate la Imperiu, precum și datele privitoare la populațiile latine, față de care romanii și-au organizat cetatea în primele secole de existență, sau străinii de cetățenia romană, incluși ulterior în interiorul

limes-ului, ni s-au părut indispensabile înțelegerii modului de guvernare în dinamica sa. Întreaga existență istorică a Romei reprezintă, în esență, istoria delegării conducerii unor categorii sociale, deținătoare ale privilegiilor politice, care susțin material și militar cetatea, poporul roman necunoscând conducerea de tip democratic, întâlnită în veacul al V-lea î.Hr. la greci. Altfel spus, Roma nu și-a plătit niciodată cetățenii pentru a desfășura o acțiune politică, ci le-a permis-o numai celor care aveau pentru aceasta suficiente resurse. Evoluția acestor grupuri sociale nu este, prin urmare, străină de structurile instituționale romane. Am lăsat deoparte totalitatea elementelor de viața privată a romanilor, sporadicele precizări, ce țin de acest registru, fiindu-ne impuse de aceeași intenție de prezentare cât mai explicită a domeniului public.

Pornind de la instituțiile Republicii timpurii, instituții ale cetății, romanii au încercat permanent ajustarea acestora la noile condiții ce au urmat expansiunii romane și care au dus la crearea Imperiului. Dacă în epoca republicană articularea instituțiilor se realizează în cadrul unui regim oligarhic, epoca imperială, prefigurată încă din ultimele veacuri republicane, a marcat trecerea spre o mai mare participare la viața publică din partea cetățenilor, în măsura în care cetățenia romană se extinde, pe de o parte, în întreg spațiul mediteranean și, pe de altă parte, sunt asociați la guvernare unii membri de rang equestru. Prin urmare, în Principat, permeabilitatea socială și, implicit, participarea la actul politic, nu mai este apanajul exclusiv al elitei aristocratice. Meritul imperial este de a fi scos Republica din criza instituțională, devenită evidentă la sfârșitul secolului I î.Hr., consecință a expansiunii romane. În condițiile transformării Republicii în Imperiu, cadrele politice ale cetății nu mai sunt potrivite pentru administrarea vastului teritoriu și în consecință, împărații primelor dinastii inovează permanent, încercând o creștere a autorității imperiale. Aceasta din urmă nu este lipsită de deviate pe care sursele (în majoritate de orientare senatorială) le pun în evidență numindu-i pe împărați „Cezari demenți” (Caligula sau Nero, de pildă) – posesori ai unei autorități ce tinde să împrumute forme exterioare și comportamente regale ale lumii elenistice. Tendința aceasta devine evidentă în secolul al III-lea, iar antichitatea târzie ne prezintă o curte imperială – „oglină” a celor elenistice. Particularizarea puterii devine o evidentă la finele antichității, după reformele lui Diocletian și

Constantin care au jucat un rol fundamental în reorganizarea statului. Departe de a fi o perioadă de decădere, așa cum a fost privită de istoriografia marxistă, antichitatea târzie pare mai degrabă o epocă de mari transformări, ce prefigurează geneza societății medievale. Multe dintre aceste transformări își au originea în criza secolului al III-lea, perioadă care ar trebui, în opinia noastră, reconsiderată din punct de vedere istoric. Convențional, perioadele de criză sunt privite ca epoci de distrugere și decădere; pornind însă de la trăsăturile lor specifice și generale, aceste perioade par mai degrabă epoci de tranziție în care mecanismele mental-instituționale sunt ajustate noilor realități istorice. Nici evoluția statului roman nu poate fi înțeleasă fără apelul la această judecată, căci așa cum subliniau istoricii Școlii de la Annales, perspectiva duratei lungi a timpului istoric devine esențială pentru a realiza o imagine adecvată a dinamicii unei societăți în general, și adăugăm, a societății romane în special. Transformările legate de adaptarea mecanismului guvernării și administrării la extinderea teritoriului se regăsesc în sfera vieții private, unde sunt de remarcat schimbările pe care le suportă familia imperială – *domus Augusta*. Tot ce ține de persoana imperială tinde să se confunde cu statul, mai ales în vremea lui Domitian, care, ca și peste veacuri Ludovic al XIV-lea al Franței, se dorea a fi imaginea vie a statului. Împăratul apare singurul „vinovat” de crearea a noi instituții, mai ales în registrul administrativ, competență care i-a determinat pe unii istorici ai antichității să o considere drept o perioadă de autocratism și decădere. Realitatea însă este că, în antichitatea târzie, persoana imperială era dominată de grupurile de la curtea imperială, ale căror interese particulare prevalează asupra intereselor statului. În consecință, antichitatea târzie trebuie văzută ca o perioadă în care interdependentele sociale modifică raporturile între public și privat – particular, în dauna statului.

Precizăm că actualul demers a pornit mai ales de la prelucrarea datelor literare și epigrafice, cu o informație arheologică utilizată doar ca mijloc de confirmare a evidentelor decelabile în primele categorii de surse amintite.

De asemenea, prin caracterul declarat selectiv și enumerativ, efortul nostru nu-și poate depăși condiția de prim contact cu o realitate în fapt mult mai complexă. În fine, pentru o mai clară înțelegere a textului, precizăm că expresiile latinești, traduse și în

limba română, au fost scrise cu caractere italice, abrevierile folosite fiind cele consacrate în literatura de specialitate, publicate în *Année philologique* iar cele mai importante *Corpora* utilizate, acestea au fost prezentate în bibliografie. Mulțumim pe această cale colectivului didactic al Catedrei de Istorie Antică și Arheologie, în mod particular d-nei Prof. Dr. Zoe Petre, d-lor Prof. Dr. Alexandru Barnea, Conf. Dr. Gheorghe Vlad Nistor pentru bunăvoința de a ne adresa aprecieri critice pe marginea celor redactate.

Autorii

A

ab epistulis (lat.), birou al cancelariei imperiale care trata problema comunicării cu puterile străine, primea deputații din provincii, petiții și rapoarte ale oficialilor din provincie, alte probleme legate de corespondența cu oficiali provinciali, pregătea și expedia răspunsuri la cererile magistraților (în Imperiul Târziu).

a cognitionibus (lat.), birou al cancelariei imperiale care va dispărea în perioada Imperiului târziu (v. **cancelaria imperială**).

adlectio (lat.), introducerea extraordinară de noi membri în senatul orașelor, municipii sau colonii (Plin. Iun., *Ep.*, 112 și 113), sau a unui străin printre *municipes* (*adlectio inter ciues* – Tac., *Ann.*, IV, 43).

adlectus (lat.), persoană recrutată din rândul cavalerilor pentru a fi admisă în Senat spre completarea listei senatoriale (*lectio senatus*). În urma acestei operațiuni persoana poate primi și numele de *conscriptus* pentru a fi deosebită de vechii patricieni, membri ai ginților patriciene: „*patres qui sunt patricii generis*”. Primul caz de adăugire este amintit de Tit. Liv. (II, 1.) după alungarea ultimului Tarquin, când I. Brutus și consulul P. Valerius Publicola au adăugat un număr de 64 de noi membri pentru a întregi componenta de 300 de senatori a înaltului for. În timpul Imperiului, *adlectus* era cetățeanul roman care, prin favoare imperială, obținea o concesiune specială din partea Senatului.

aduocatus fisci (lat.), „avocatul fiscului”, funcționar de rang inferior, apare în timpul domniei lui Hadrian (*SHA*, V. *Hadr.*, 20); reprezenta și apăra interesele fiscului în procese, fiind numit temporar, dintre cei destinați carierei publice, aceasta fiind prima funcție publică pe care o primeau (v. *SHA*, I. 1; cf. *Macrin.*, 4; Aur. Vict.,

Caes., 20, 30).

aediles (lat.), magistrați de rang inferior la Roma. Existau două tipuri de edili: *aediles plebis* și *aediles curules*.

Aediles plebis – magistrați ce apar în același timp cu tribunii plebei (494 î.Hr. – Tit. Liv., II, 33); erau aleși prin plebiscit, în cadrul comițiilor tribute fiind considerați ca ajutoare ale tribunilor, protejați de aceeași inviolabilitate. Participau la procesele ce priveau plebeii (Ioan. Lydus, *De mag.*, I, 38, 44; Isid., *Orig.*, IX, 4; Dion. Hal., VII, 58), completând puterea și atribuțiile tribunilor. Edilii plebei păzeau arhivele plebeilor depuse în templul zeiței Ceres (Tit. Liv., III, 55; Polyb., III, 26), au dreptul să convoace comițiile tribute, aducând în fața acestora o acuzație criminală, să rezolve tranzacțiile comerciale ale plebei. Nu aveau dreptul de a lua auspiciile, supraveghează din însărcinarea senatului cultele (Tit. Liv., IV, 30), se ocupă de aprovizionarea orașului (Tit. Liv., IV, 12; Plin. *Hist. Nat.*, XVIII, 34), și până în 367 a Chr. (aparitia edililor curuli), au grija jocurilor patriciene din însărcinarea Senatului (Tit. Liv., VI, 42). Edilii plebei nu au *roba praetexta* și nici scaunul curul, ci doar un simplu *subsellum*.

Aediles curules, creați în 367 î.Hr. (Tit. Liv. VI, 42; VII, 1), erau magistrați beneficiari ai însemnelor rangurilor superioare: *roba praetexta* și scaunul curul (Dion. Hal., IV, 74; Plut., *Marius*, 5). Aleși în comițiile tribute, sub președinția unui magistrat investit cu *imperium* – dictator, cel mai adesea consul (Varro, *De re rust.*, III, 2; Tit. Liv., VI, 42; Cic., *Ad Attic.*, IV, 3), au auspiciile minore, supraveghează marile sărbători romane, succedându-i pe consuli, exercită poliția urbană și supraveghează activitatea edilitară, au în grijă arhivele din *aerarium Saturni*, iar în răstimpul dintre două cenzuri, supraveghează moravurile.

Există 2 edili ai plebei și doi edili curuli, cu un personal numeros în subordine. În 45 î.Hr., prin *lex Iulia municipalis*, sunt stabiliți pentru coloniile și municipiile italice *aediles coloniarum et municiporum*, iar în 44 î.Hr. Caesar instituie *aediles Ceriales* (Suet., *Caes.*, 41), care supravegheau *ludi Ceriales* (jocuri ale plebeilor, înființate în sec. III î.Hr.). V. pentru detalii, Cl. Nicolet, 1976, pp. 308 – 309; J. Ellul, 1961, p.284.

Atribuțiile edililor erau următoarele: supravegheau organizarea și funcționarea piețelor, se ocupau de aprovizionarea populației (*cura annonae*), poliția orașului (*cura urbis*), organizarea de spectacole

publice. În epoca imperială, au pierdut din atribuțiile lor: nu mai organizează jocuri publice, nu mai au în grijă paza orașului; au continuat să se îngrijească de curățenia străzilor, băilor, supravegherea piețelor de mărfuri. Competențele lor „frumentare” au fost atribuite de Augustus *praefecților frumenti dandi*, apoi prefectului annonei, iar competențele lor polițienești au fost preluate de prefectul Romei. În secolul al III-lea, asistăm la dispariția edililor.

aedilis ciuitatis (lat.), magistrat municipal de rang superior, în sarcina căruia cădeau *curae aediliciae* (aprovizionare, întreținerea apeductelor, drumurilor, edificiilor și jocurilor, poliția pieții).

aerarium (lat.), în epoca republicană existau două tipuri de tezaure publice: *aerarium Saturni* și *aerarium Cereris*.

Aerarium Saturni (*aerarium populi Romani*), tezaur public, depus în templul lui Saturn, aflat la poalele Capitoliului, era în epoca republicană administrat de *quaestores*, iar, mai târziu, în timpul Principatului de *praefectus aerării Saturni*, și care și-a pierdut din importanță prin apariția tezaurului imperial (*fiscus*). În perioada dominatului, a ajuns tezaurul orașului Roma. Aici se găseau și arhivele senatului, și stindardele legiunilor.

În principiu, administrarea acestui *aerarium Saturni* era încredințată senatului (Cassius Dio, LIII, 16, 22; LXXI, 33; Tac., *Hist.*, IV, 9); direcția tezaurului a fost dată de Augustus în grija a doi *praefecți aerării*.

Aerarium Cereris, tezaurul templului zeiței Ceres, era alimentat din amenzile strânse de edili și controlat de aceștia. Banii statului proveneau, în principal, din impozite (**v. tributum**) directe și, mai ales, indirecte. (Cl. Nicolet, 1976, pp. 200 – 278.).

Aerarium militare, tezaurul militar instituit de Augustus în 6 p. Chr. (Cassius Dio, LV, 23, 26), pentru plata pensiilor militarilor (*praemia militiae*) și pentru diverse recompense acordate trupelor. Era alimentat din noile impozite, special instituite: *uicesima hereditatium* (impozit pe moșteniri), *quadragesima rerum uenaliū* (impozit pe vânzări), din alte resurse – prada de război, confiscări, etc. Împăratul dispunea deplin de acest tezaur, aflat în grija unui *praefectus* sau *praetor*, numit pe 3 ani. Cu timpul, *aerarium militare* a devenit insuficient pentru întreținerea armatei, care a căzut în sarcina provinciilor. Ultima oară este menționat în timpul lui Heliogabalus. Constantin I a înființat o instituție analogă sub denumirea de *arca*

praefecturae.

agentes în rebus (lat.), curieri imperiali, agenți ai statului în perioada Imperiului Târziu. Se aflau în subordinea lui *magister officiorum*, plasați în trecut sub comanda prefectului pretoriului, au luat locul agenților *frumentarii*, suprimați de Diocletian (Aur. Vict., *Caes.*, 39). Formau o *schola* atașată palatului, având și numele de *palatini* (C. Th., VI, 29), erau „pepiniera” pentru cei ce mai târziu obțineau titlul de *principes*, șefi ai birourilor prefectilor, vicarilor, ducilor, proconsulilor; existau și *curiosi* (spioni) printre ei (Cassiod., *Var.*, VI, 6; XI, 35). La jumătatea secolului al V-lea, acest corp avea circa 1200 de funcționari.

a libellis et censibus (lat.), „biroul de reclamații și cens”, unul dintre birourile cancelariei imperiale instituite de Claudius I, destinat primirii reclamațiilor de la particulari; din secolul al II-lea p. Chr., acest birou se ocupa și cu centralizarea operațiilor referitoare la cens. În opinia lui L. Homo, acest birou a apărut încă din timpul împăratului Tiberius (L. Homo, 1970, 347).

alimenta (lat.), instituție de binefacere. În timpul Republicii, era în obligația patronului față de clienții săi, fiind preluată de stat ca formă a asistentei publice în secolul al II-lea î.Hr. Astfel, exista tradiția ca persoanele particulare să susțină prin daruri în alimente (*congiaria*) păturile mai sărace ale societății, plătind de asemenea „pensii” alimentare (*alimenta*) copiilor lipsiți de mijloace din mediul rural italic; în Italia, forma etatizată a unei asemenea instituții se pare că datează din timpul lui Nerva, dar Traian este cel care a dezvoltat și perfecționat acest sistem. La Nerva și Traian, *alimenta* consta în prelevarea unei rate de 5% din profitul unor loturi distribuite unor mici proprietari, sumă ce era destinată întreținerii copiilor și înzestrării fetelor sărace. Banii erau obținuți în cea mai mare parte din ipotecile asupra proprietăților rurale, dobânzile fiind folosite în scopurile sociale mai sus menționate. Administrația locală a acestor fonduri își avea sediul în cel mai apropiat oraș principal, iar în 49 de orașe italice sunt atestate inscripții ce atestă funcționarea acolo a unor *alimenta* (de ex., *CIL*, XI, 1147, Veleia). De la Marcus Aurelius la Macrinus, sunt înregistrați *praefecti alimentorum* de rang consular, care asigurau administrarea alimentară a Italiei. Măsura pare să fi avut un caracter mai ales demografic, pentru ca în Imperiul târziu, când Constantin I a înființat și el *alimenta*, motivația să devină morală.

Plinius cel Tânăr ne-a lăsat o descriere a înființării acestei instituții de către Traian: „Aproape 5.000 de copii născuți liberi au fost căutați și aflați, părinți senatori, spre a fi trecuți pe liste, prin generozitatea împăratului lor, pentru a fi un scut al statului în vremuri de război și podoabă a lui în timp de pace; patria i-a susținut să învețe a o iubi nu numai ca pe pământul lor natal, ci ca pe cea care i-a hrănit. Armata și corpul cetățenesc vor spori prin numărul lor și într-o zi vor avea la rândul lor copii pe care vor putea să-i hrănească singuri, fără a avea nevoie de ajutor” (Plin., *Paneg.*, 28, 4 – 5).

a memoria (lat.), birou al cancelariei imperiale, ce funcționa ca birou de transmitere al răspunsurilor imperiale, brevetelor militare, scrisori oficiale, rapoarte, etc.; în perioada Imperiului Târziu, șef al acestui birou era *magister sacrae memoriae*, cel mai înalt în grad dintre șefii birourilor; acest *magister* avea rangul de *spectabilis*, și un salariu de 300.000 de sesterți.

amici principis (lat.), membri ai ordinului senatorial sau ecvestru, care acordau principelui asistentă în diverse probleme de stat sau private; unii dintre ei au fost introduși în timpul lui Augustus în *concilium principis*. *Amiciția* opera acolo unde cei implicați aveau un statut asemănător, sau o poziție socială similară; astfel, existau amici de diferite grade, iar pierderea oficială a amiciției imperiale reprezenta sfârșitul carierei amicului, sau chiar sfârșitul vieții acestuia.

annona (lat.), „serviciul aprovizionării”, instituție creată de Augustus, destinată aprovizionării populației Romei. În 22 î.Hr., în urma unei epidemii și a unei perioade de foamete, Augustus a refuzat dictatura ce i se oferea, preluând în schimb *cura annonae*. În acest an, edilii au fost desărcinați de competențele „frumentare”, Augustus încredințând supravegherea administrației annonei la 2, apoi 4 *curatores* sau *praefecți frumenti dandi* (Cassius Dio, LIV, 1, 17; LXVIII, 22; Suet., *Aug.*, 37; Frontin., *De aquaed.*, 100). Către sfârșitul domniei sale, Octavian a creat prefectura annonei, ce cuprindea *cura annonae* și *cura frumenti* (Tac., *Ann.*, I, 7; XI, 31; Cassius Dio, LII, 24, 33; Senec, *De brev. vita*, 18, 19).

În epoca imperială, serviciul annonei s-a generalizat și în provincii, guvernatorii acestora fiind responsabili de aprovizionarea atât a Romei, cât și a propriei provincii. Se mai remarcă pentru epoca imperială *annona civica*: ansamblul mijloacelor organizate în Imperiul târziu pentru aprovizionarea celor două capitale imperiale, Roma și

Constantinopol; *annona militaris*, impozit direct în natură, destinat întreținerii militarilor și funcționarilor, și care în timpul Severilor era perceput atât în bani, cât și în produse.

La nivel local, în *municipia*, *aediles municipales* erau inițial însărcinați cu *cura annonae*. După Diocletianus, supraveghetori speciali au fost însărcinați cu aprovizionarea în orașe.

a rationibus (lat.), „cabinetul de finanțe”, unul dintre birourile cancelariei imperiale instituite de Claudius I, destinat administrării veniturilor casei imperiale (*fiscus*); conducătorul acestui birou era *magister a rationibus*.

arca praefecturae (lat.), casieria care făcea plățile soldaților din gărzile pretoriene, fiind sub administrarea prefectului pretoriului; ulterior va înlocui *aerarium militare*, depinzând la sfârșitul secolului IV de *magister officiorum*.

a studiis (lat.), birou al cancelariei imperiale, ce trata problemele administrative apărute; va dispărea în perioada Imperiului Târziu.

auctoritas (lat.), noțiune complexă, exprimată și în supranumele de Augustus, indicând izvorul și esența puterii lui Octavian, iar apoi a tuturor principilor. În epoca republicană, *auctoritas* aveau cei ce se distingeau în magistraturi (P. Petit, 1967, 218); pentru epoca imperială, există doi autori ce au elaborat o teorie a *auctoritas*, A. Magdelain (jurist) și M. Grant (numismat). Pentru ei, puterile principelui sunt fondate pe *auctoritas*; în *Res Gestae*, 34, Augustus afirmă că în magistraturi n-a avut mai multă *potestas* decât alții, dar i-a surclasat în *auctoritas*. Augustus era magistrat prin *potestas*, și *princeps* prin *auctoritas*. La început concept moral și politic, *auctoritas* s-a instituționalizat la sfârșitul domniei lui Octavian, când consiliul imperial a luat decizii cărora *auctoritas* le dădea forța de lege (A. Magdelain, 1947, 63, 79 – 87, 89 sqq.).

M. Grant, în *From Imperium to Auctoritas*, susține că în 27 î.Hr. Augustus și-a bazat puterea nu pe *imperium*, ci pe *auctoritas*: M. Grant, 1969, 414 sqq., oficial recunoscută de Senat, fiind atestată pe monede prin sigla CA (*Caesaris auctoritate*), și gratie căreia intervenea în domeniile interzise *imperium*-ului: justiție, alegeri, sau în provinciile senatoriale.

Auctoritas nu a fost niciodată separată de *potestas* și de *imperium*, și poate fi caracterizată ca fiind influența ce aparține nu

prin lege, ci prin obicei, întregului Senat, sau conducătorilor politici. Din această perspectivă, a fost comparată cu *potenția*, puterea nelegală (R. Syme, 1960, 322), fiind fondată nu pe baze legale, ci pe valoarea rudelor și strămoșilor, pe virtuțile publice, succesul și puterile principelui. Ea rezultă din prestigiul său, iar în domeniul ideologic susține prestigiul imperial, favorizând extensia puterii.

augurii, colegiu religios la Roma. Colegiul augurilor cuprindea 16 auguri. Augurii erau experți în divinație, fiind însărcinați cu păstrarea regulilor tradiționale relative la observarea și interpretarea auspiciilor. Existau auguri particulari, dar mai importanți sunt augurii oficiali (*augures publici* sau *augures publici populi Romani Quiritium*), care aveau cărțile lor, mult timp secrete, unde erau consemnate metodele și rezultatele observațiilor lor.

Auspicia se practica asupra: a) semnelor cerești (*auspicia coelestia*); b) semnele furnizate de zborul și strigătele păsărilor (*auspicia ex auibus*); c) pofta de mâncare a puilor de găină (*auspicia ex tripudiis*); d) observarea atitudinilor patrupedelor, reptilelor (*auspicia pedestria*); e) incidente întâmplătoare survenite în timpul auspiciilor (*signa ex diuis*).

Statul a construit *collegia* de auguri, pentru a garanta legalitatea și buna interpretare a auspiciilor publice (*collegia augurorum*). Augurii nu erau preoți, nu aveau insigne și instrumente de sacrificiu, ci doar un *lituus*, un baston recurbat în formă de trompă, ce servea la trasarea unui *templum*.

Începuturile colegiului de auguri sunt puse pe seama regelui Numa Pompilius. Inițial, fiecare din cele trei triburi avea câte doi auguri, și după 300 î.Hr., prin *lex Ogulnia*, a fost deschis accesul plebeilor la colegiul augural (ce însumează de acum 9 membri; v. și P. Regell, C. Thulin, 1975).

În Republica târzie, *auspicia* au fost folosite ca armă politică, pentru ca, după ascensiunea lui Octavian, să-și piardă acest rol.

augustales (lat.), denumire comună dată persoanelor ce aveau ca atribuție îndeplinirea cultului imperial. În funcție de organizare, obligații și locul îndeplinirii lor, existau mai multe categorii:

1. *sociales Augustales*. Colegiu înființat de Tiberius în anul 14; la început avea ca membri 21 de senatori și membri ai familiei imperiale: Tiberius, Drusus, Claudius, Germanicus, prezenta lor reprezentând păstrarea cultului strămoșilor. Această corporație era prezidată de 3

[*magistri*] și un [*flamen*], numit de împărat; inițial, cultul era celebrat doar pentru *gens Iulia*, iar la moartea lui Claudius a fost extins și la *gens Claudia*, apărând astfel *Augustales Claudiales*. În timpul Flaviilor, au fost create *sociales Flaviales Titiales*. Aceste corporații, cu activitate inegală în timp, au sfârșit probabil în timpul împăratului Tacitus, în 276, care a creat un templu comun pentru toți împărații divinizați.

2. *magistri uicorum Augustales* (vicomagistri), colegii de preoți însărcinați cu practicarea cultului larilor lui Augustus în cartierele Romei; în provincii, aceleași funcții le îndeplineau *magistri Augustales Larum Augustorum*.

3. *Corpus Augustalium*, corp de magistrați format din 6 persoane de origine servilă, ce activa în orașele din provincii (*seuiri Augustales*).

În provincii, exista un cult popular independent de colegiile oficiale, ce avea ca obiect onorarea memoriei lui Augustus prin ceremonii publice. Acești 6 magistrați formau un ordin ce ocupa în ierarhia municipală locul secund, după cel al decurionilor. Accesul în *ordo Augustalium* era permis doar libertilor, aceasta fiind cea mai înaltă distincție la care puteau aspira. Treptat, asociația augustalilor a devenit puternică și bogată, intrarea în *Corpus Augustalium* fiind posibilă în schimbul unor sume de bani, iar titlul devenea ereditar. Augustalii beneficiau de insigne proprii (*ornamenta Augustalitatis*), locuri speciale în teatre, etc.; un exemplu al unei astfel de asociații este la Ostia, unde *ordo Augustalium* era format din parveniți bogați, de origine servilă (Ostia, ILS 6141; 6164).

În secolul al II-lea, are loc decăderea acestui ordin, obligațiile depășind cu mult onorurile. Pe de altă parte, accesul devine cu mult mai liber, în ordin intrând și persoane de condiție liberă, spre deosebire de epoca anterioară, când accesul era limitat la persoanele de origine servilă.

augustalis (*un spectabilis augustalis*, lat.), funcționar civil, căruia Iustinian i-a dat puteri militare asupra Egiptului și asupra Alexandriei.

Augustus (lat.), titlu onorific decernat lui Octavianus de către Senat, la 16 ian. 27 î.Hr., și adoptat de toți împărații, cu excepția lui Vitellius. Acest supranume, din aceeași familie cu *augur* și *auctoritas*, avea o valoare și o semnificație religioasă (de ex., Sylla a primit supranumele de *Felix*, Pompeius pe cel de *Magnus*). Inițial, se pare că Octavianus plănuia să se autodenumească Romulus, dar a renunțat,

având în vedere asocierea sa cu regalitatea (v. și Suet., *Aug.*, 7); epitetul de Augustus evoca asocieri similare, legate însă de calitatea de întemeietor a lui Romulus; la fel, Octavianus dorea să fie perceput ca un al doilea întemeietor al Romei.

În perioada Principatului, titlul de Augustus a fost rezervat persoanelor cu exercițiul deplin al puterii; abia în 161, pentru prima oară, există doi Augusti: Marcus Aurelius și Lucius Verus. Ulterior, sistemul guvernării colective se generalizează, ajungându-se ca în Imperiul târziu să coexiste simultan mai mulți Augusti (de regulă doi, pentru cele două *partes imperii*, dar și trei sau patru).

În ceea ce privește titlul de Augusta, acesta a fost decernat Liviei după moartea lui Octavianus. De la Domitianus, acest titlu era în mod obișnuit conferit de Senat tuturor sotiilor de împărat.

B

bucellarii (lat.), în Imperiul Târziu, soldați angajați, de cele mai multe ori dintre barbari, de către comandanții de rang înalt din armata romană, pe cheltuiala proprie, constituind garda lor personală (trupe particulare); de exemplu, Ricimer avea la dispoziție circa 7 – 8.000 de *bucellarii*, ceea ce i-a permis să controleze Imperiul de Apus ca un adevărat stăpân al acestuia, timp de aproape 15 ani (între 457 – 472).

C

Caesar (lat.), inițial cognomen al [*gens Iulia*], din care au descins C. Iulius Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula; Claudius a preluat acest cognomen în titulatura imperială, și după el toți împărații. De la Hadrian, cognomenul *Caesar* era acordat persoanelor destinate oficial pentru succesiunea la puterea imperială. În 38 î.Hr., Octavian s-a numit Imperator Caesar, în calitate de moștenitor al lui Caesar. După cum se știe, Caesar a fost divinizat după moarte, pentru ca în 29 î.Hr., Octavian să-i dedice un templu (închinat lui *Diuus Caesar*). În epoca imperială, asocierea la imperiu urmărea următoarele etape; moștenitorul prezumtiv primea *imperium proconsulare*, *tribunicia potestas*, titlul de *imperator*; primea (de la Hadrian) titlul de *Caesar* (anterior, titlul de *princeps iuventutis*). În această calitate însă, nu avea *auctoritas*, și nici putere legislativă, iar *tribunicia potestas* o avea pe un timp limitat (cinci ani); de asemenea, nu avea titlul de *Augustus*, important prin semnificația sa (v. **Augustus**).

cancelaria imperială. Administrația centrală era bazată pe un număr de birouri în care lucra un personal competent, recrutat dintre

sclavii și libertății imperiali; avea în sarcină administrarea provinciilor asupra cărora împăratul își exercita *imperium proconsulare*. Fiecare birou era condus de un *magister scrinii*, ajutat de funcționari și jurisconsulți. Funcționarii imperiali depindeau direct de împărat, fiind numiți și revocați de acesta. Fiecare șef de birou avea numele biroului respectiv, fiind asistați de *adiutores*, *proximi*, alți angajați (*scriniarii*, *custodes*).

În perioada Imperiului târziu, cancelaria imperială și protocolul erau sub comanda lui *magister officiorum*, secondat de *magister admissionum* (ce se ocupa de ceremonialul de la curtea imperială). De asemenea, exista un numeros personal: *admissionales*, *inuitatores*, *cancellarii*.

Dintre șefii de birouri, cel mai înalt în grad era *magister memoriae*, șef al *scrinium memoriae*, cu 300.000 de sesterți; din punct de vedere al rangurilor, *magister dispositionum* era *clarissimus*, în timp ce ceilalți erau *spectabiles*; toți șefii de birouri erau asistați de un *proximus*, un *melloproximus*, și aveau în subordine un personal numeros.

Tot acum, probabil de la Valentinian I, serviciile în birouri iau o formă militarizată: funcționarii civili poartă centura (*cingulum*), la fel ca militarii. Diferite eşaloane sunt frecvent desemnate cu titluri militare: *cohortales*, *primipilares*, *principes*, *equites*, *circitores*, *biarchi*.

Pentru detalii, v. și **scrinium**.

C.O.

castrensis sacrii palatii (lat.), funcționar în Imperiul târziu, de care depinde ansamblul serviciilor de la palatul imperial; funcția sa derivă din cea a lui *procurator castrensis*, creat de Claudius I, și *cura palatii* se află sub ordinele sale (v. pentru subordonații săi, *C. Th.*, VIII, 7, 5).

cenzor (lat.), magistrat superior cu atribuții complexe, a cărui existență separată de cea a consulului este plasată de Th. Mommsen în 435 a. Chr... Tradiția (Tit. Liv., IV, 8.) atribuie legii Aemilia din 443 î.Hr. stabilirea coordonatelor acestei magistraturi. Cenzorii (doi la număr) sunt aleși pentru 18 luni din 5 în 5 ani (intervalul dintre două purificări – *lustrum*), într-o primă etapă, în calitate de colegi ai tribunilor militari. Desemnați de comițiile centuriate sub alte auspicii decât cei doi consuli, cenzorii, deși magistrați superiori, nu au lictori, nu pot convoca Senatul, nici comițiile curiate (Varro, *De lingua latina*,

VI, 93; Plin., *Hist. Nat.*, XXXVII, 17, 197; Cic., *de leg.*, III, 4, 10; A. Gell., *Nopti attice*, XIV, 7), ci doar pe cele centuriate pentru a propune legi financiare (Zon., VII, 19). Varro (*De ling. latin.*, V, 81) asociază denumirea de *cenzor* verbului *censere* – a arbitra, a aprecia. Prima lor atestare se plasează, aşadar, în 443 î.Hr. (Tit. Liv., IV, 8; IV, 34, 7; Cic., *Ad fam.*, IX, 21), când sunt menţionaţi 2 magistraţi de condiţie patriciană, însărcinaţi cu recensământul populaţiei. Această înregistrare se făcea la Roma pe Câmpul lui Marte, pe baza propriilor declaraţii ale cetăţenilor, în funcţie de care erau împărţiţi pe clase şi centurii. Atribuţiile frecvente ale cenzorilor cuprindeau organizarea oraşului, administrarea parţială a averii publice, întocmirea listei Senatului, supravegherea moravurilor (*regimen morum* – Tit. Liv., IV, 8; Cic., *de leg.*, III, 37). Această magistratură este abolită de Sylla (Cic., *Verr.*, I, 50) şi repusă în drepturi de Augustus. În 29/28 î.Hr., Augustus a resuscitat *cenzura*, însă eşecul reintroducerii cenzurii a devenit evident în 22 î.Hr. Augustus a efectuat recensăminte generale sau parţiale în 18, 12/11, 8 şi 4 î.Hr., şi în 4 şi 14 p. Chr. La sfârşitul lui 19 î.Hr., Octavian a acceptat o *cura legum et morum*, în virtutea căreia a redus numărul senatorilor la 600. Urmaşii săi au încercat menţinerea acestei magistraturi, Claudius fiind *cenzor* în 47/48 p. Chr., Vespasian şi Titus în 73/74 p. Chr. Domitian şi-a asumat titlul de *cenzor* perpetuu, dar acest titlu a fost abolit, împreună cu cel de tiran, la moartea acestuia. Succesorii lui Domitian au exercitat puteri cenzoriale, fără însă a mai purta acest titlu. În calitate de *cenzor*, cea mai importantă atribuţie era controlul recensămintelor, prilej cu care împăraţii puteau scăpa de potenţialii adversari, prin declasarea acestora. Dacă în perioada de început a Principatului această magistratură s-a dovedit utilă în competiţia politică, din epoca Antoninilor, ea cade în desuetudine, datorită stabilizării puterii imperiale.

census (lat.), avere, liste de recensământ, termen ce provine din *censeo, ere* – operaţie de înregistrare a cetăţenilor pe baza propriilor declaraţii şi de organizare a corpului civic (în centurii, pentru epoca republicană, în aşa-numitele ordine sociale, în epoca imperială). Potrivit tradiţiei primul care a organizat acest tip de activitate a fost regele Servius Tullius, censul acestuia fiind reînnoit, după alungarea lui Tarquinius Superbus, de către consulul Valerius Publicola (Dion. Hal., V, 20; Plut., *Poplic.*, 12 – după Tit. Liv., II, 9 şi Plut., *Poplic.*, 11,

aceasta s-ar fi realizat cu consimțământul Senatului pentru a stabili impozabilitatea cetățenilor: *tributum ex censu*). Recenzarea este în același timp egalitară și ierarhică, afirmând statutul juridic personal și, respectiv, plasarea cetățeanului în coordonate precise, din punct de vedere public. Această din urmă finalitate, care se adaugă uneia evident demografice, prezintă trei aspecte: militar, financiar și politic. Primul aspect, cel militar, apare în sursele antice (Tit. Liv., I, 43; Dion. Hal., IV, 15 și 19; V, 20) ca definitoriu pentru logica censului, însă descrierea echipamentului militar corespunde tipului de armament purtat de hoplitul secolelor V-IV, ceea ce implică o reconsiderare critică a momentului înființării acestei practici. Prin urmare, antedatarea așa-numitei constituții serviene pare a se explica prin dorința analiștilor de a oferi o perspectivă paritară istoriei grecilor (reforme timocratice soloniene) și romanilor. Pe baza propriei declarații (*professio*), cetățenul era repartizat într-una din cele 5 clase censitare, organizate, la rândul lor, pe centurii. Rezultatul acestei operații este o egalitate proporțională, expresie a relației dintre drepturi și obligații, mărimea și calitatea primelor fiind dată de mărimea și calitatea ultimelor. Înregistrarea cetățenilor se realiza de către cenזורi, ajutați de un numeros personal auxiliar (*nomenclatores*, *uiatores* – cei ce anunțau convocarea, *praecones* – crainici, alți scribi, *iuratores* – cei ce primeau jurămintele de garantare a veridicității declarațiilor, *inquisitores* – cei ce verificau aceste declarații, atestați prima oară în timpul lui Augustus), din cinci în cinci ani (odată cu intrarea în funcție a noilor cenזורi), pe Câmpul lui Marte (pentru întocmirea listei cavalerilor se optează pentru Forum – Tit. Liv., XXXIX, 37, 8; Plut., *Pomp.*, 22, iar *lectio Senatus* se realiza într-unul din sesiile de convocare a acestui organism). Încă din timpul nopții, cenזורii se deplasau pe locul de adunare consacându-l, prin luarea auspiciilor, urmând ca în aceeași dimineață să rețină declarațiile personale ale fiecărui *pater familias* (Varro, *De ling. lat.*, VI, 86), adică numele și vârsta acestuia, numele și vârsta soției și copiilor, numele tribului de apartenență, domiciliul și bunurile (Dion. Hal., IV, 15, 6). Neprezentărilor li se confiscă bunurile și sunt vânduți ca sclavi, practică nepusă în aplicare niciodată (sau cel puțin nu se cunoaște niciun caz oferit de surse), în pofida echivalării operate de Cicero (*Pro Caec.*, 99) între nerecenzare și renunțare la libertate sau a mărturiilor epigrafice care amintesc aceste sancțiuni (Tabula Heracleana – *CIL* I,

ed. 2, 593). Închiderea censului este marcată de o operație ritualică – *lustrum*, însoțită de un triplu sacrificiu, de porc, berbec și taur (Tit. Liv., I, 44). Finalitatea fiscală, după cucerirea Macedoniei din 168 î.Hr., și cea militară, după reforma a lui Marius, trec pe plan secundar, scopul preponderent al acestor înregistrări rămâne o mai clară evidență a bunurilor, în cazul angrenării acestora în diferite litigii (Cic., *Pro Flacco*, 79 – 80). În tot cursul Republicii, o altă implicație a censului este verificarea moralității (Cic., *De Legib.*, III, 7; 10; 30), controlul moravurilor, *regimen morum*, una din sarcinile principale ale cenзорilor. Până în veacul I î.Hr., epoca lui Caesar, venirea la Roma a tuturor cetățenilor, indiferent de domiciliul lor, este obligatorie, dar începând cu această dată, sunt posibile înregistrări în afara Romei prin deplasarea unor funcționari pentru strângerea datelor, care vor fi ulterior prelucrate în cetate (*Lex Iulia Municipalis* – 45 î.Hr.). Este momentul de debut al descentralizării censului ce va implica, în vremea lui Augustus, dezvoltarea unei ample rețele birocratice pentru acoperirea acestei activități.

centenarii (lat.), funcționari din ordinul ecvestru, ce aveau un salariu în valoare de 100.000 de sesterți. Dintre ei făceau parte: la Roma, *praepositus ab epistulis latinis*; *procurator monetae*; *procurator ludi matutini* (al jocurilor matutine); *procurator aquarum*; *procurator operum publicum* (al lucrărilor publice); *a comentariis* al prefectului pretoriului; *aduocatus fisci*; subprefecții annonei și ai vigiliilor. În Italia, *procurator prinae regionis Ariminensium*; *praefectus uehiculorum per Flaminiam*; în provincii, procuratorii financiari ai provinciilor imperiale pretoriene: Dacia Superior și Inferior, Galatia, Cilicia, Arabia, etc.; *procuratores praesides* ai provinciilor alpestre: Alpii Graiani, Cottieni, Maritimi; procuratorii provinciilor senatoriale pretoriene: Sicilia, Macedonia, Creta, etc.; *procurator Neapoleos* (al orașului Neapolis), *procurator Pelusii* (al orașului Pelusium) în Egipt; procuratorii impozitelor indirecte în provincii, ai *vectigalia* în Illyricum, ai *quadragesima Galliarum*, de exemplu; procuratorii minelor imperiale (*argentanae Pannoniae, ferrariae Delmatiae*); procuratorii domeniilor imperiale din Africa (ai *regio Hadrumentina*, ai *tractus Carthagieniensis*, ai *tractus Theuestinus*); prefecții flotelor provinciale (Britannica, Germanica, Parthica).

centuria (lat.), termen ce reprezenta o unitate militară (v. pentru detalii **comiția, exercitus**).

ciuitas (lat.), A) cetățenia romană, cu echivalentul grec *politeia* / *polites*. În vocabularul indo-european cuvântul care a dat *ciuis* în latină semnifică mai degrabă un concetățean decât un cetățean (E. Benveniste, 1969, vol. I, p. 334 – 335 și 367), trimitând în registrul relațional, al legăturilor ivite din proximitatea conviețuirii. În vocabularul latin acest termen este sinonim cu *quirites*, desemnând co-virii. Cea mai veche structurare a corpului cetățenesc din Roma se plasează în timpul mitic al întemeierii – episodul Sabinelor (Tit. Liv., I, 13, 4). Ulterior acestui eveniment, cetățenii romani sunt divizați în curii, entități sociopolitice ale corpului civic cu atribuții religioase, juridice și politice. În epoca republicană, în fața acestor curii (numite *comitia calata* – A. Gell., *Nopti attice*, XV, 27, 3; Gaius, *Instit.*, II, 101) se atestau testamentele și erau sancționate adopțiile civile (A. Gell., *Nopti attice*, V, 19, 4, 6; Cic., *De domo*, 13 și 34). Statutul de cetățean roman a reprezentat multă vreme un privilegiu restrâns la o comunitate mică, ce oferea garanții juridice (dreptul la judecarea în instanță), obținerea de funcții publice, dreptul și obligația de a fi mobilizabil și impozabil. Acest statut este extins treptat, odată cu procesul de expansiune romană în peninsula italică, fără ca această extensie să fie de profunzime sau lipsită de incidente. În acest ultim sens, cel mai important eveniment este războiul social din 90 – 89 î.Hr. (**v. războiul cu socii**). Integrarea procesuală și graduală a italicilor, subordonați puterii romane, a oferit un peisaj civic și administrativ variat. Asimilarea va continua în nordul peninsulei prin integrarea *Galliei Narbonensis* și a Transpadaniei, în 49 î.Hr., apoi acest statut va fi folosit în epocă imperială ca o pârghie de control al provinciilor. Acordarea cetățeniei romane este asociată cu procesul de organizare administrativă a teritoriului cucerit. Noii cetățeni erau, în principal, împărțiți în cetățeni de drept complet – *optimo iure* – și cetățeni de drept diminuat – *sine suffragio* (fără drept de vot). Juridic există două realități civice în peninsula italică în epoca republicană: comunități de drept latin și comunități de drept roman. Primele desemnează o suplă autonomie a cetății respective, aflate în alianță cu Roma, prin reciproca respectare a unui tratat întocmit – *foedus*, în virtutea căruia comunitățile de drept latin își păstrau individualitatea juridico-legislativă în schimbul participării cu trupe în armata Romei. Comunitățile de drept roman sunt imitații fidele ale Romei. Accesul la cetățenia romană este în fapt o distribuție colectivă a acestui statut

juridic ce stă în puterea poporului roman și mai târziu, a împăratului. Există și cazuri când acordarea cetățeniei privește persoane individuale și nu colectivități: cei 500 de greci înrolați de Caesar în Colonia Novum Comuni (Strabo, 5, 1, 6; Suet., *Caes.*, 28), unchiul matern și mama lui Dion din Prusa, naturalizați cetățeni romani prin voința imperială în Apameea. Rezultatul mecanismului, îndeobște colectiv și automat, de acordare a cetățeniei este, în plan ideologic, *Roma communis patria*, o ficțiune juridică ce extinde calitățile spațiului civic al Romei dincolo de hotarele sale prin atributele ubicuității. Recenzarea noilor cetățeni romani, inițial imposibil de realizat în afara Romei, se va face, începând cu Caesar, în teritoriu, în locuri special amenajate ce dispuneau de caracteristicile juridice ale orașului Roma (v. și Cl. Nicolet, 1976, pp. 71 – 121; *Idem*, 1988, pp. 133 – 159; Y. Thomas, 1996).

Pentru epoca imperială, este o noțiune esențială pentru înțelegerea cadrului în care se desfășura istoria antică. Civilizația mediteraneană se caracterizează mai ales prin cadrul urban în care se desfășoară viața publică. Apartenența la o cetate era esențială pentru a avea cetățenia, cetate nu în sensul de fortificație, ci în sensul de comunitate. La Roma, cetățeanul se distingea de non-cetățean prin sistemul de *tria nomina*: nume (ce devine *praenomen*), gentiliciu și cognomen; membrii păturilor sociale superioare aveau cognomen, începând cu sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr. Cetățenia nu se pierdea odată cu părăsirea orașului, și se transmitea prin tată, iar cetățenia romană asigura în cadrul imperiului plenitudinea drepturilor juridice, pentru că în societatea romană, condiția juridică aveau un rol fundamental. Din punct de vedere juridic, doar cetățenii puteau intra în legiuni, dar în epoca imperială, peregrini „naturalizați” artificial au fost încorporați în acestea.

Încă de la sfârșitul Republicii, tinde să se structureze o ierarhie din punct de vedere al cetățeniei. Astfel, pentru Cicero, cetățeanul roman din provincie avea două patrii: cea de naștere și Roma, superioară și înglobând-o pe prima (Cic., *De leg.*, 2, 2). Dreptul roman, de altfel, refuză noțiunea de dublă cetățenie (Cic., *Pro Balbo*, 28; *Pro Caecina*, 100). Datorită încercărilor de uzurpare a cetățeniei de către provinciali, prin legile Pappia Poppea și Aelia Sentia, de epocă augustană, s-a încercat controlarea transiterii ereditare a cetățeniei. Astfel, copiii legitimi erau înregistrați la naștere; garantat prin șapte

martori, era acordat un diptic, corespondent al certificatului de cetățenie. Cetățenia avea un caracter pur urban, de unde imposibilitatea juridică pentru comunitățile non-poliade de a accede la cetățenie.

În 70 – 69 î.Hr., a avut loc ultimul cens republican, la care au fost înregistrați 910.000 de cetățeni, pentru ca în 28 î.Hr., să existe 4.063.000 de cetățeni, în vremea lui Caesar fiind refăcute doar listele urbane (Suet., *Caes.*, 41, 5).

În epoca imperială, avantajele legate de statutul de cetățean roman duc la încercarea de dobândire a acestui statut prin diverse mijloace. Cetățenia se putea dobândi prin executarea serviciului militar în cadrul trupelor auxiliare; prin exercitarea unei magistraturi sau prin chiar simpla intrare în consiliul municipal, în orașele cu drept de *Latium maius*, prin uzurpare, prin sclavie sau prin sistemul de relații personale.

Când primea cetățenia cu titlu personal, noul cetățean prelua gentiliciul protectorului care-i obținuse naturalizarea sau, mai des, adopta numele (și în general prenumele) împăratului. Cetățenia individuală era dobândită datorită unei recomandări (*suffragium*, cu sensul de părere, judecată) a unui apropiat al împăratului, sau al unui înalt funcționar provincial; erau promovate prioritar notabilitățile locale, și avem înregistrată prezenta corupției în vinderea acestor *suffragia* (exemplu de cetățenie dobândită cu titlu personal: Plin., *Ep.*, 10, 5 – 7, pentru naturalizarea medicului egiptean Harpocras).

La obținerea cetățeniei prin uzurpare, existau în principal două etape: adoptarea unui gentiliciu, urmat probabil de adoptarea unui *praenomen*.

Criteriul de bază pentru diferențierea socială fiind nașterea, unele persoane vor încerca depășirea condiției lor renunțând la condiția de om liber. Avantajul sclaviei consta în faptul că dobândirea cetățeniei era facilitată prin evitarea serviciului militar. Pentru a deveni cetățean, un libert al unui cetățean roman trebuia să aibă peste 30 de ani, să fi fost eliberat fie prin testament, în condiții bine precizate, fie în fața unui magistrat la Roma, sau a unui promagistrat în provincii. Primea apoi statutul de Latin Iunian, care-i limita capacitatea juridică, în virtutea *legis Iuniae*, și-i interzicea să facă un testament. Această inferioritate nu era însă definitivă, cetățenia deplină putându-i fi acordată prin favoarea imperială (Plin., *Ep.*, 10, 5). Un magistrat sau

guvernator putea acorda cetățenia unui Iunian cap de familie, celor care serviseră în cohortele de vigili, sau ca *naucularii* în serviciul annonei.

Caracalla a multiplicat fidelii zeilor romani, prin acordarea cetățeniei peregrinilor. Prin această măsură (*Constitutio Antoniniana*, emisă în anul 212 p. Chr.: *Dig.*, 1, 5, 17), din punct de vedere religios, superioritatea zeilor romani fata de celelalte divinități a fost afirmată juridic. Practic, prezenta peregrinilor în imperiu este atestată și după 212, fiind legată de nivelul lor cultural și de statutul grupului lor.

Ierarhia socială din punct de vedere al cetățeniei:

În societatea antică, criteriul de bază pentru diferențierea socială era nașterea, apoi urma ereditatea poziției sociale. La romani, statutul legal avea un rol deosebit de important, cetățenia romană fiind superioară non-cetățeniei. Libertatea individuală era legată de acest statut legal, excepție făcând libertăți imperiali. Astfel, ierarhia socială în epoca imperială se prezenta în felul următor: sclavi, dediticii, peregrini, cetățeni de drept latin (ex. peregrin, ex-sclav al unui latin, sau Iunian în caz de eliberare neregulată), cetățean al Alexandriei (etapă necesară pentru egiptenii ce doreau obținerea cetățeniei), cetățeni romani din provincie, ce plăteau *tributum soli*, și cetățeni romani *optimo iure*, din Roma și Italia, singurii beneficiari ai proprietății quiritană, exceptată de la impozit.

În interiorul acestui cadru, din punct de vedere al libertăților, există o nouă diferențiere: cetățeanul obișnuit, apoi notabilitățile locale (al căror statut poate varia în funcție de importanta comunității guvernate), elita centrală (aristocrația senatorială și birocracia imperială din proximitatea împăratului). În vârful acestei ierarhii se găsește împăratul, în calitatea sa de *princeps ciuium*, reprezentant legitimat și autorizat al poporului roman.

În epoca Imperiului târziu, cetățenia romană, demonetizată după edictul lui Caracalla, nu mai este un criteriu esențial pentru definirea statutului unui locuitor al imperiului. Criteriul principal devine proximitatea față de împărat, și asistăm la ascensiunea unor personaje de origine barbară chiar, care într-un timp foarte scurt reușesc să devină adevărați stăpâni ai curții imperiale, în dauna unor personaje foarte onorabile din punct de vedere al originii.

b) cetatea în ansamblul ei înțeasă atât topografic cât și grup de indivizi organizat coerent. Accepția surselor romane pentru

echivalentul grecesc *polis* (póliv), este exprimată printr-un șir de concepte (*urbs, colonia, municipium, oppidum*), care conțin diferențieri ierarhice (mărime, valoare istorică și juridică). Expansiunea romană s-a exprimat prin multiplicarea Romei, singura căreia i se atribuie termenul de *urbs*, fie prin crearea, *deducțio*, a acestui model în zonele intrate sub control roman (v. **colonia**), fie prin adaptarea spațiilor urbane (v. **municipium**), deja existente, la cel roman (tradusă instituțional printr-un ansamblu de instanțe decizionale care emană de la modelul cetății celor șapte coline dar care acționează în interesul realităților istorice proprii ale localnicilor – în cazul orașelor de drept latin – cu racordarea obediență la *Roma communis patria* – acest din urmă aspect întâlnit, el singur, în orașele de drept roman). Coloniile erau primele, ca importanță, după Roma, și erau întemeiate mai întâi de cetățeni romani, apoi de cetățeni romani care satisfăcuseră stagiul militar, veteranii, pe de o parte, iar pe de altă parte, existau și colonii întemeiate cu aportul unor comunități de drept latin. Așezările urbane pe care romanii doar le-au integrat statului lor, fără să fie părtași la întemeiere, erau denumite *municipia* și aveau un statut juridic latin apoi, după războiul social (v. **războiul cu socii**), și roman. Alte cetăți sunt amintite de surse ca *ciuitates peregrinae*. Dintre ele, unele erau aliate ale Romei printr-un *foedus* (ele, împreună cu orașele scutite de impozite, se numeau *ciuitates* sau, după caz, *coloniae liberae et immunes*), și erau direct controlate de Senat, mai târziu de împărat, sau altele răspundeau în fața guvernatorului provincial, și plăteau „pacea oferită de romani”, numindu-se *ciuitates stipendiariae*. Simplele cetăți întărite (uneori doar anumite înălțimi) apar ca *oppidum*, ele desemnând, în epocă imperială, mai ales așezări barbare. Ierarhia orașelor din perioada imperială, preia elemente anterioare. De asemenea, avem înregistrată și prezenta unor comunități duble, având un statut juridic dublu: de exemplu, în Dacia, Marcus Aurelius a fondat la Apulum un *municipium* (dacic) și o *colonia* (pentru veterani), ce au supraviețuit în paralel până la Gordianus al III-lea (ILS, 7129).

În privința coloniilor de veterani, acestea aveau și rolul de supraveghere a populațiilor învinse; pe de altă parte, fondarea de colonii dorea să recompenseze veteranii armatei romane, prin acordarea de pământ. În cadrul unor astfel de comunități, mărimea loturilor concesionate diferă; în general însă, colonizarea crea o categorie de proprietari mijlocii.

cliens (lat.), persoană aflată în relație de clientelă cu patronii. *Cientes* intrau în categoria așa-numiților familiari ai patronului, depinzând de ginta acestuia, participând la sarcinile de a o întreține și la riturile proprii ale ginților. Fiecare nouă gintă își aduce clienții săi în curii și decurii. Clienții se pun în serviciul patronului (Dion. Hal., VI, 47; VII, 19; X, 43) și acordă redevențe pecuniare pentru nevoile financiare ale patronului (v. **patronus**). Ei sunt obligați să îngenuncheze în fața acestuia, fără a fi sinonimi cu persoanele de statut juridic servil, chiar dacă erau de rang inferior patronului. În Republica Târzie, nu se întâlnesc clienți decât sub rangul pretorian.

collegium (lat.), reuniune de persoane asociate pe baza comunității de funcții sau profesii, asociație cu personalitate distinctă, cu drepturi și obligații cu exercitarea simultană a funcțiilor (Tit. Liv., X, 22; Cic., *De off.*, III, 20; Tac., *Ann.*, III, 31; Suet., *Caesar*, 23; *Claudius*, 24). Membrii acestor asociații mai pot purta denumirea de *collegiati*, *corporati*, *socii*, *fratres sociales*. Organizarea asociațiilor copia modelul orașului, dreptul de fondare fiind acordat doar prin decret senatorial (ILS, 7190). Funcțiile acestora pot fi religioase (v. **sacerdos**), economice sau, pentru perioada imperială, și sociale, a căror structură cuprindea, în funcție de scopul propus, fie militari, sclavi și liberti dintr-un oraș (ILS, 6152), fie sclavi imperiali rezidenți într-un spațiu urban (ILS, 1503, la Corint). Corporațiile cu caracter economic sunt instituite conform tradiției de către Numa (Plut., *Numa*, 17), însă spre sfârșitul Republicii, aceste corporații pe meserii dobândesc o importantă pondere în viața publică, de vreme ce *lex Licinia* se pronunța împotriva fraudelor electorale ale unora dintre aceste asociații (Cic., *Pro Plancio*, 15, 55; *Pro Sylla*, 2; *Pro domo*, 28). Pentru Occident, rolul acestora este diminuat datorită permisivității, relativ extinse, a admiterii în cadrul corporației pentru indivizii străini de profesie. Existau de asemenea, asociații ale tinerilor (*collegia iuuenum*).

colonia (lat.), comunitate civică, înființată de Roma pe teritoriul învinșilor, alcătuită din cetățeni coloniști care, în pofida conotației termenului ce trimite în câmpul activităților agrare, aveau un rol preponderent militar. Această comunitate, ca rezultat al colonizării romane, este rodul instalării de grupuri familiale, în general cele ale vechilor combatanți, pe care Roma o inițiază, mai întâi, în regiunile de coastă (primele apar pe litoralul Latiumului și al Campaniei, apoi din

secolul al II-lea a Chr. și pe coastele estice ale Italiei), iar, după al II-lea război punic, în teritorii din interior (fostele zone nordice ale galilor) sau, din 123 î.Hr., în zone extraitalice. Coloniile, considerate copii fidele ale metropolei (ele apar, de altfel, sub denumirea de colonii de drept roman) sunt definite în opoziție cu municipiile, căci rădăcinile lor sunt de căutat în Roma (A. Gell., *Nopti Attice*, XIV, 13, 8), practic sunt întemeiate de ea (cf. și CIL I, ed. 2, 594 = FIRA, nr. 21). Scenariul de întemeiere presupune înrolarea în grupul coloniștilor, mărșăluirea spre locul de instalare și instalarea triumfală în numele Romei (App., *BC*, II, 120 și 133; II, 81; Tac., *Ann.*, XIV, 27). Locuitorii unei colonii astfel constituite sunt înscriși în ansamblul regulilor și legilor romane, cu toate drepturile și obligațiile ce decurg din aceasta, pentru coloniile romane de coastă, obligația trimeriei de contingente militare este substituită cu apărarea zonei respective. Lărgirea teritoriului controlat, în timpul Republicii, a impus apariția unui al doilea tip de colonii, orașe întemeiate de Roma, ai căror locuitori se supuneau, juridic, dreptului latin, primind așadar același statut cu vechile cetăți din Latium: un sistem normativ dublu, cel specific locuitorilor și cel roman. Relațiile acestor comunități cu Roma sunt rezolvate de pretorul peregrin, ele au dreptul de a încheia tranzacții și de a contracta, în mod legitim, căsătorii, au dreptul de a vota, dacă se află la Roma în perioadele electorale, într-unul din triburile urbane trase la sorți, au obligația de a se înrola în trupele auxiliare, de a plăti anual contribuții de război, *stipendia*, dar nu au dreptul de a candida. Romanii de condiție inferioară pot, dacă își exprimă consimțământul, să se instaleze în astfel de comunități, atrași fără îndoială de perspectiva împrumuturilor, pierzând cetățenia romană și devenind, prin urmare, cetățeni de drept latin (Cic., *De domo.*, 78; *Pro Caec.*, 98; Gaius, *Instit.*, III, 55).

F.B.

comes (lat.), „aghiotant”, în epoca Principatului, funcționar aflat în subordinea guvernatorului unei provincii, cunoscut uneori și sub numele de *adsector* sau *consiliarius*. În perioada Imperiului târziu aceste personaje puteau conduce diocesele, de ex.: *comes Africae*, comandant al diocezei Africa (v. și Amm., XXX, 7, 3), *comes Orientis*, guvernator al diocezei Orient, sau erau înalți funcționari ai diferitelor provincii: *comes Aegypti*, *comes Armeniae*, *comes Hispaniarum*. Constantinus I a resuscitat titlul onorific de *comes*, care dispăruse de la

Alexander Severus, probabil sub influență germanică sau elenistică; tot el le-a încredințat misiuni în provincie cu puteri excepționale, și în serviciile centrale. Ansamblul de *comites* forma curtea imperială (*comitatus*), iar elita lor intra în consistoriu.

comes domesticorum (lat.), comandant al corpului de *domestici*, pentru protecția împăratului. În ierarhie, *comes domesticorum* venea imediat după *magister militum*, fiind independent de acesta, și sub comanda directă a împăratului.

comes excubitorum (lat.), comandant al trupelor de *excubitores*, create de Leon I, cca. 465; această gardă avea un efectiv de 300 de oameni și era formată exclusiv din supuși ai imperiului: isaurieni, traci, illyri (Ioan. Lyd., *De mag.*, I, 16; E. Stein, 1959, 358). Leon I a creat această gardă ca o contrapondere la puterea crescândă a barbarilor germani, prezenți în școlile palatine, și care deveniseră nesiguri.

comes largitionum (lat.), „șeful tezaurului provincial”, în timpul lui Constantin I, reprezentant la nivel provincial al lui *comes sacrarum largitionum*; în subordinea sa se aflau mai mulți agenți financiari: *rationales summarum*. Un alt nume al său era **c. thesaurorum** (sec. IV).

comes largitionum Italici narum (lat.), în perioada Imperiului târziu, înalt funcționar în cadrul ministerului de finanțe.

comes portus Romae (lat.), în perioada Imperiului târziu, guvernatorul portului Romei.

comes rei militaris (lat.), funcție apărută în Imperiul târziu, de rang superior; era un titlu al ducilor ce comandau trupele de operații în diocese și provincii. Printre atribuțiile lor, se numărau: recrutarea mercenarilor, cantonarea lor în timp de pace, plata soldelor, distribuirea annonelor.

comes rei prinataie (lat.), funcționar imperial derivat din *magister rei prinataie*, ce administra *res prinata*. În epoca Principatului, *res prinata* desemna tezaurul imperial cu caracter public (P. Veyne, 1976, 555), era condus de un procurator imperial de rang *trecenarius* și care însuma veniturile curții imperiale. *Res prinata* se distingea de *fiscus* doar printr-o separare contabilă, și este atestat de la Antoninus Pius. În conformitate cu P. Petit, *res prinata* apare în timpul Severilor, și reprezenta administrația specială a confiscărilor (P. Petit, 1967,

164).

Comes rei prinataie era funcționar ce se ocupa de proprietățile statului și de atelierele acestuia; ca titulatură și atribuții, este succesorul lui *procurator rei prinataie* (atestat la Septimius Severus) și apoi *rationalis summae rei* (la Diocletianus). De la Constantinus I, veniturile *res prinata* au crescut prin preluarea de la *sacrae largitiones* a veniturilor provenite din bunurile părăsite sau confiscate, și implicit a crescut și importanta acestui funcționar. După ND, în Occident *comes rei prinataie* avea în subordine un *rationalis prinataie* pe dioceză, dar existau și *rationales* provinciali: *C. Th.*, X, 9, 1 (369).

comes sacrarum largitionum (lat.), conducătorul tezaurului imperial (*sacrae largitiones*), funcție instituită de Constantinus I și derivată din *rationalis* (ce administra *fiscus Caesaris*). Era membru în consiliul imperial, în rândul consilierilor ordinari.

comes scholarum (lat.), comandantul scholelor palatine.

comites (lat.), în armata romană, soldați care însoțeau comandantul suprem și erau cantonați de o parte și de alta a pretoriului; în epoca imperială, funcțiunile lor s-au diversificat și în domeniul vieții civile. Erau prezenți la curtea imperială încă din timpul lui Augustus, și sunt menționați în consiliul imperial. De la Claudius, erau concomitent consilieri juridici și militari ai împăratului; atribuții importante, cu misiuni variate au primit după reformele lui Constantinus I. Unii puteau inspecta sau chiar conduce provincii (*ex. comes Orientis*); paza persoanei imperiale era în grija unui *comes domesticorum*, iar în calitate de miniștri li se atribuie o serie de sarcini economice (*comes rerum prinatorum, comes sacrarum largitionum, etc.*).

comiția (lat.), organe constituționale ale statului roman, în competența cărora intrau votarea legilor, alegerea magistraților, unele sarcini administrative, juridice și religioase; se deosebesc de simplele adunări de dezbatere care se numeau *contiones*. Hotărârile adunărilor populare erau luate prin vot, care rezulta nu din majoritatea voturilor individuale, ci din aceea a grupurilor (*curii, centurii, triburi*), care alcătuiau aceste adunări; în cadrul grupului, votul era determinat de modul în care se exprimase majoritatea.

Tipuri de adunări populare:

Comiția curiata: instituite de Romulus (Dion. Hal., II, 14; Tit. Liv., I, 3, 13), cuprindeau bărbații adulți din cetate, organizați pe curii.

Aveau un caracter religios și aristocratic, și, conform tradiției, au reprezentat „forul legislativ” până la Servius Tullius. În timpul Republicii se deschide accesul plebeilor în această adunare, convocată în Forum, de un *lictor curiatus* sau *praeco*, cu scopul de a oferi investirea solemnă anumitor magistrați, de a declara război, de a semna tratatele de pace. După măsurile serviene, au mai rar atribuții legislative. Cu atribuții strict religioase, sunt convocate de preoții *călătore*s, în *curia calabra* pe Capitoliu, adunarea lor fiind condusă de *pontifex maximus* sub denumirea de *comiția calata*. În secolul I p. Chr., erau reprezentate simbolic prin 30 de lictori.

Comiția centuriata: adunarea poporului roman înarmat, organizată pe baza censului, are principalul rol legislativ și electoral în stat, ordinea de vot fiind aceea în care poporul mergea la luptă. Poate fi convocată de magistrații superiori, pe baza unei *prouocatio* adresată de un cetățean pretorului; edilii au aceste competente în virtutea lui *ius agēții cum populo*. Dreptul de a conduce comițiile centuriate (*comiția habere, domitiis praesse*) îl au doar magistrații deținători de *imperium militare* (dictator sau consul), pentru alegerile pretorilor, consulilor și cenзорilor prezidarea se face de către un consul (Tit. Liv., VII, 22; XXXIX, 39; Cic., *Ad Attic.*, IV, 2, 6; IX, 9, 3). Edictul de convocare a centuriilor, *comiția edicere* sau *indicere, diem comitiis edicere*, era publicat pe portice cu 30 de zile înaintea zilei de adunare, în calendarul republican existând anumite zile propice pentru astfel de activități (*nefasti*, în care nu se desfășurau acțiuni religioase), așa numitele *dies comitiales* (circa 150 pe an).

Comiția tributa: își aveau originea în adunările plebeilor, pe care tribunii plebei le convocau pe triburi, începând din secolul al V-lea î.Hr. Din 494 î.Hr. se înființează instituția tribunatului, cu rol de a apăra interesele plebeilor, tribunii putând apela pentru aceasta la *concilium plebis* (Tit. Liv., I, 36; VI, 20). Plebeii aveau dreptul de *provocatio* în fața tribunilor în cazul abuzului unui magistrat (mai ales consul), și puteau lua decizii, *plebiscita*, la nivelul acestei adunări – *concilium plebis* – care căpătau valoare de lege după o acceptare a Senatului. Din 287 î.Hr., prin *lex Hortensia*, aceste hotărâri au valoare juridică, fiind obligatorii pentru întreg poporul roman, fără a mai fi necesară o aprobare senatorială. Acest ultim moment permite o mai clară distincție între adunările plebeilor și comițiile tribuate care, din sec. al III-lea, vor avea

o existentă separată. Comițiile tribute aleg magistrații inferiori, cei care nu au *imperium* (Tit. Liv., VI, 20; Dio Cas., XXX, 7; Cic., *Pro Rabir.*, 4, 12), tribunii și edilii plebei (Tit. Liv., II, 56; Dion. Hal., VI, 89; IX, 41), iar din 104 î.Hr. – *Lex Domitia*, alegerea marelui Pontif și a preoților se face de către 27 de triburi trase la sorți, lege abolită de Sylla și restabilită de Labienus (Suet., *Nero*, 21; Cic., *Ad Rull.*, 7; Vell. Pat., II, 12). Până în sec. al II-lea î.Hr. comițiile tribute au și atribuții juridice, după această dată exprimându-și aceste competente doar în afaceri private: *leges Furia testamentaria*, *Voconia*, *Falcidia*, *Aequilia*, *Atimia*, *Cincea* (Gaius, *Instit.*, II, 225 – 228). Convocarea adunării plebeilor trebuia să fie anunțată cu cel puțin 17 zile înainte, *trinundinum*, adică trei *nundinae* – zile de târg dintre săptămâni (durata unei săptămâni în această epocă era de opt zile), uzajul acestui interval fiind o regulă în materie legislativă, juridică și electorală.

În epoca imperială, adunările populare care îl aclamau pe împărat la urcarea sa pe tron, cu care ocazie era investit cu *imperium*, păstrau, după toate probabilitățile, forma comițiilor tribute; această aclamație era o simplă formalitate. Începând cu Tiberius, comițiile au încetat să mai joace un rol efectiv în administrarea orașului. Atribuțiile electorale ale adunărilor populare au fost acordate de Tiberius Senatului, iar cele juridice au trecut definitiv în competența instanțelor imperiale de judecată. În domeniul legislativ, adunările populare au cunoscut o evoluție identică, ultima lege votată fiind o lege agrară, în timpul lui Nerva.

concilium principis (lat.), „consiliul imperial”, organism deliberator creat de Augustus, din care făceau parte membrii familiei sale, prieteni, senatori, cavaleri, aleși personal de principe în funcție de competența lor. *Concilium principis* aborda probleme de stat și particulare ale împăratului, iar de la Claudius I, a căpătat un caracter oficial.

Începând cu Hadrian, capătă o formă definitivă; Hadrian introduce jurisconșulți ca elemente permanente, și salariul pentru membrii consiliului. *Concilium principis* s-a substituit Senatului și de la Severi a devenit element esențial al guvernării și administrării imperiului. Competența sa era practic nelimitată, iar de la Marcus Aurelius, asistăm la crearea titlului de *consiliarius*.

În 177, consiliul imperial conținea jumătate senatori, jumătate cavaleri. Alegerea se făcea în funcție de calitățile morale ale

candidaților, definite de elita aristocratică și experiența generală de „om onest”, iar nominalizarea depindea de favoarea imperială. În cadrul consiliului intrau deținătorii de înalte posturi administrative, senatori și cavaleri, amatori de altfel în administrație.

Pentru Imperiul târziu, este înregistrată schimbarea denumirii acestui consiliu în *sacrum consistorium* sau *consistorium principis*. Consilierii erau divizați în două secțiuni, ordinari și extraordinari. Consilierii ordinari erau împărțiți în două categorii, cu o categorie superioară, în care intrau înalții funcționari în exercițiu: *quaestor sacri palatii*, *magister officiorum*, cei doi *comites* financiari (ai tezaurului imperial și al tezaurului particular). Categoria inferioară o reprezentau *comites consistoriani*, recrutați dintre vechii șefi de birouri ai cancelariei imperiale.

Consilierii extraordinari erau *consistoriani uacantes* și șefii de servicii (de exemplu, prefectul pretoriului, *magistri militiae*), convocați pentru discutarea unor probleme ce țineau de competența lor.

Împăratul era președintele efectiv al consiliului, care în Imperiul târziu se reunea în *sacrarium* (C. Th., VI, 9, 1; Auson., *Grațiar. actio*, 14). Tot acum, lucrările consiliului erau coordonate de *quaestor sacri palatii*, iar notarii, sub conducerea lui *primicerius notariorum* (primul secretar al statului) și alți angajați, redactau procesele verbale ale ședințelor.

concilium prouvinciae (lat.), adunare provincială reprezentativă instituită în Occidentul Imperiului, din inițiativă statului roman, pentru a celebra cultul lui Augustus, iar în Orient, ca o reactualizare a modului de organizare al vechilor comunități urbane (*koinon*), cu aceleași scopuri; puteau fi mai multe într-o provincie, sau unul pentru mai multe provincii. Această adunare este prezidată de un *sacerdos prouvinciae*, se reunea anual pentru celebrarea cultului imperial; după încheierea sărbătorilor respective, *concilium prouvinciae* delibera asupra cheltuielilor tezaurului provinciei, impozitelor la care erau supuse diferite cetăți, modului în care era aplicată legislația romană, problemelor religioase (alegerea noului *sacerdos*, bugetul templelor, inventarul sclavilor, al libertților templelor), ridicării de statui și monumente onorifice. Structura lor cuprindea persoane bogate și influente, beneficiare ale regimului.

consistentes (lat.), „rezidenți”, termen prin care erau desemnați membrii unei categorii sociale superioare, instalați într-o

comunitate de drept inferior; cel mai adesea erau cetățeni romani constituiți în *conventus* (*conventus civium Romanorum*), domiciliați într-o *ciuitas peregrina* sau într-un *uicus*.

Constitutio Antoniniana (lat.), edict al împăratului Caracalla, emis în 212, prin care a fost acordată cetățenia romană tuturor peregrinilor din imperiu, cu excepția dediticiilor. În realitate, prezenta peregrinilor este atestată și după această dată; excluderea lor este legată de nivelul lor cultural și de statutul grupului din care făceau parte. Rezultatul emiterii acestui edict nu a avut o prea mare importanță în plan juridic, deoarece cetățenia romană era larg răspândită și pierduse privilegiile legate de ea; în plan fiscal, se urmărea de fapt, înmulțirea contribuabililor, în marea lor majoritate doar cetățeni romani. Din punct de vedere religios, Caracalla a multiplicat fideliile zeilor romani prin acest edict (pentru textul edictului, v. *Dig.*, 1, 5, 17).

constitutiones (lat.), „constituții imperiale”, sau „dispoziții imperiale”, denumire generică dată hotărârilor pe care împărații le luau în domeniul juridic; existau, de asemenea, *edicta* („edikte”), dispoziții cu caracter general pe care împăratul le lua în calitate de magistrat suprem al statului; *mandata* („mandate”), instrucțiuni adresate funcționarilor superiori și mai ales guvernatorilor de provincie; *decreta* („decrete”), hotărâri date de împărat fie în instanțele de fond, fie în apel; *rescripta* („rescripte”), răspunsuri date în probleme controversate, fie magistraților, fie părților.

În epoca Imperiului Târziu, *constitutiones* au devenit, odată cu consolidarea puterii imperiale, singurul și cel mai important izvor de drept, edictele căpătând denumirea de „legi” (*leges edictales*); *mandata* s-au împușinat ca număr, ca o consecință a procesului de unificare politico-teritorială a Imperiului, ce puneau pe același plan Italia și provinciile. Decretele și rescriptele au fost înlocuite cu *adnotationes* („rezoluții”), pe care împăratul le puneau pe cererile adresate lui, de către părți sau judecători. Cele mai importante *constitutiones* au fost strânse în colecții încă din epoca Principatului, în 438 fiind emis Codex Theodosianus (cf. și **decretum**).

consul (lat.), magistrat superior, deținător de *imperium* (cu un dublu aspect: *domi et militiae*), ales, după 449 î.Hr., de comițele centuriate. Existau doi consuli care acopereau magistratura consulatului, anuală și colegială, și care inițial erau cetățeni romani,

descendenți din gințile patriciene (din 367 î.Hr., *lex Licinia*, și 342 î.Hr., *lex Genucia*, se deschide accesul plebeilor la consulat), a căror limită de vârstă (*legitima actas*) a fost stabilită la finele Republicii de practica politică la 43 de ani. Cei doi consuli își exercitau atribuțiile începând cu prima zi a anului (1 martie sau după adoptarea noului calendar, 1 ianuarie), jurând să respecte legile. În caz de abdicare sau moarte a unuia dintre consuli, celălalt primește un nou coleg (consul suffect) până la noile alegeri (ce aveau loc de obicei în iulie-august).

Atribuțiile consulilor:

Aveau jurisdicție criminală și civilă, micșorată de *lex Valeria Publicola*, confirmată de Legea celor 12 Table și de *lex Valeria* din 449 î.Hr., prin care sarcina consulilor era de a aduce chestiunile criminale în fața comițiilor (mai întâi curiate, și apoi centuriate). În virtutea *imperium*-ului său, putea să îl împiedice pe pretor să-și exercite atribuțiile.

Aveau dreptul de a lua auspiciile, de a convoca și de a conduce Senatul, de a face o propunere, de a prezenta un raport asociat unui *senatus consultum*, aveau obligația de a pune în aplicare legile, de a coordona strângerea impozitelor (deși doar Senatul fixează strângerea tributului sau modifică taxele pe pământ în conformitate cu *lex censoria*). Puteau convoca poporul pe curii și centurii, puteau interzice unui magistrat inferior să convoace în același timp cu ei comițiile (A. Gell., *Nopti attice*, XIII, 15). Aveau imunitate pe perioada mandatului.

În atribuțiile lor militare intrau, cu acordul Senatului, strângerea trupelor, comanda acestora (Polyb., III, 107, VI, 12 și 15; Tit. Liv., X, 32; XXV, 3; XXVII, 22; XXXIV, 42), numirea ofițerilor în limita stabilită de Senat (Tit. Liv., IV, 17; Cic., *Ad fam.*, I, 7), comanda armatei, fiecare consul având dreptul la o armată. În teorie se permitea părăsirea Romei în fruntea armatei doar unuia dintre consuli, celălalt rămânând în oraș, cu excepția cazului în care cetatea se afla într-un mare pericol militar, situație în care sarcinile acestora din interiorul spațiului civic al Romei erau preluate de pretor.

Din punct de vedere politic, acțiunea consulilor era limitată de colegialitatea magistraturii, de Senat, de *intercessio tribunis*. În secolul I î.Hr. magistratura consulară este bulversată de criza generală a Republicii: dictatura lui Sylla, existența unui consul *sine collega*, triumviratele.

Însemnele exterioare ale puterii consulare erau escorta de câte

6 lictori, purtători de fascii în afara Romei, pentru fiecare consul, dreptul la scaunul curul (*sella curulis*), *toga praetexta*, ca și ceilalți senatori, dar, în cazul campaniilor militare, puteau purta toga de război – *paludamentum* în vreme ce, în timpul ceremoniilor triumfale, erau înveșmântați cu costumul triumfal compus din *toga picta*, *tunica palmata*, *calcei aurati* și conduceau carul triumfal.

În timpul Imperiului, existau două categorii de consuli: *ordinarii* (*eponimi*), în număr de doi, și *suffecti*, numiți câte 2 pe 4, 3 sau 2 luni; treptat, consuli și-au pierdut mai toate atribuțiile lor politice, deși împărații nu disprețuiau să-și aroge din când în când calitatea de consul; sub Imperiu, consulatul a devenit o umbră a instituției republicane, atribuțiile acestora fiind preluate treptat de către împărat. Consulul continuă să-și păstreze competența în materie de jurisdicție grațioasă (adoptii, emancipări, dezrobiri, etc.). În materie de jurisdicție contencioasă, împăratul le încredința judecarea unor apeluri pe care nu avea timp să le cerceteze personal.

În epoca Imperiului Târziu, consulatul a devenit o simplă denumire, fără niciun conținut politic. În timpul lui Zenon, are loc suprimarea consulatului *suffect*, și se crează demnitatea aulică de consul onorific sau *ex-consul*: *CI*, III, 24, 3 (pr.); *X*, 32, 64 (cap. 3); *XII*, 3, 3 s.; primul *ex-consul* a fost Adamantius, în timpul lui Zenon. Pe de altă parte, este menționată acordarea către regii barbari a acestei demnități onorifice; astfel, Clovis, regele franc, a primit de la Anastasius demnitatea de *ex-consul* și *patricius* (Stein, 1949, 150).

De asemenea, Zenon a fost cel ce a început să nu mai numească pentru fiecare an un consul eponim. În timpul lui Anastasius, 7 ani nu a existat consul în Orient, pentru ca sub Iustin I, în 5 ani din 9 să nu existe menționat consul pentru Orient. În primii ani ai lui Iustinian, doar în 528, 533 și 534 împăratul și-a asumat consulatul pentru Orient, iar singurul dintre supuși care a deținut consulatul a fost Belisarius, în 535. Pentru Occident, consulatul s-a sfârșit în 534: E. Stein, 1949, 461.

Perpetuarea consulatului în Orient este legată de numele lui Ioan de Cappadocia. La 28 decembrie 537, a fost promulgată o lege ce declara perpetuarea consulatului eponim, făcându-l accesibil senatorilor pe care împăratul îi considera demni de el. În aceeași ordine de idei, prin această lege se permite senatorilor ce devin consuli distribuirea de monede de argint populației, cele de aur fiind rezervate

procesiunilor consulare imperiale. La 1 ianuarie 538, Ioan de Cappadocia a devenit consul; după căderea sa, în 541, asistăm la dispariția consulatului ordinar. Consulatul imperial încă mai exista; Iustinian nu și-a mai asumat consulatul, iar succesorii săi au continuat timp de un secol să-și asume magistratura, dar de obicei o singură dată, în anul următor încoronării lor: Iust., Nov., 47 (31 aug. 537); 105 (28 dec. 537).

consulares (lat.), titlu purtat de foștii consuli. La terminarea consulatului, senatorii primeau titlul de *consulares*. În această calitate, puteau deveni *curatores* ai edificiilor sacre, ai locurilor publice, ai Tibrului, sau ai apeductelor. După o curatelă, consularul putea fi plasat pentru mai mulți ani în fruntea unei provincii imperiale, ca *legatus Augusti propraetore*; după circa 15 ani de la terminarea consulatului, cei mai capabili erau admiși pentru tragerea la sorți la proconsulatul Africii sau Asiei. Dintre acești proconsuli, după circa 5 – 10 ani, unii puteau accede la prefectura urbană, creată în 26 î.Hr., și devenită apogeu al carierei senatoriale în epoca imperială.

Consularii reprezentau vârful societății romane, și, de multe ori, sfârșitul carierei senatoriale în epoca imperială, deoarece doar cei mai capabili (sau cei mai obedienți) accedea la proconsulat și apoi la prefectura urbană.

conubium (lat.), căsătoria romană legitimă (*iustum conubium*), instituție fundamentală căreia Roma îi acordă o mare importanță încă de la fondarea sa (unul din momentele principale ale întemeierii fiind efortul de a defini, din punct de vedere familial, structura legitimă a cetății și de a asigura continuitatea, prin raptul sabinelor – Tit. Liv., I, 9, 10 – 14). Familia romană se întemeiază pe principii monogamice, iar până la finele Republicii și începutul Imperiului supremația descendentei o dețin liniile agnatice. În epoca Principatului, rude cognatice, care puteau prin renumele lor să consolideze imaginea publică a familiei, apar tot mai des invocate în redactarea genealogică. Din punctul de vedere al surselor juridice, o căsătorie romană (precedată de consimțământul logodnei) se poate încheia prin intrarea sotiei sub autoritatea deplină a soțului – *cum manu* – sau fără această subordonare – *sine manu* – sotia urmând să răspundă, și după căsătorie în fața autorității tatălui ei. Din perspectivă cronologică, primul tip de uniune este anterior celui de-al doilea, apărut către finele Republicii și ajuns o practică obișnuită în veacul I î.Hr. Trăsătura

esențială a uniunii romane este aspectul său consensual, o căsătorie – *matrimonium* este sinonimă cu relația de comuniune – exprimată prin *coniugere* – în care cei doi soți sunt uniți prin sacra ceremonie a apei și a focului – *aquae et ignis* –, participând împreună la perpetuarea cultului familiei nou înființate. La căsătoriile cu intrare sub autoritatea soțului, atașarea culturală a sotiei are un dublu aspect, raportându-se atât la cultul familiei de proveniența a soțului cât și la cultul pe care acesta, în calitate de *pater*, îl va susține în noul său cămin. Statutul juridic al tatălui este transmis descendenților săi, din perspectiva juridică a Romei, mama neputând oferi copiilor cetățenia.

Căsătoria *cum manu* poate fi realizată pe trei căi: 1) prin „transformarea” sotiei în fiică a soțului prin consumarea conviețuirii cel puțin pe o perioadă de un an – *usus* (Gaius, *Instit.*, 1, 111); 2) printr-o ceremonie sacră, a prăjiturii ritualice, *far*, pregătită special de tânăra mireasă, oferind uniunii caracterul de *confarreatio* (Gaius, *Instit.*, 1, 12), ceremonie care presupune prezenta cuplului Flamen – Flaminica Dialis și care se pare că era specifică familiilor aristocratice; 3) prin vânzarea simbolică a sotiei de către tatăl ei către viitorul soț – *coemptio* (Gaius, *Instit.*, 1, 113 – 114), prețul simbolic fiind o piesă de bronz. Atenția cea mai mare a juriștilor este acordată aspectelor materiale ale căsătoriei. Totalitatea bunurilor și persoanelor ce țin de o familie (*domus ac familia*) sunt considerate proprietatea tatălui-sot. Puterea acestuia – *patria potestas* – este în teorie nelimitată și concretizată prin capacitatea juridică de a decide asupra elementelor materiale din gospodărie și asupra membrilor familiei. În legătură cu acest din urmă aspect sursele îi atribuie lui *pater* dreptul de viață și de moarte – *ius vitae necisque* – asupra sclavilor, personalului auxiliar, copiilor și sotiei sale, în virtutea căruia, de exemplu își poate vinde de maximum trei ori copiii (Legea celor XII table), sau și-i poate expune, din motive materiale (Plut., *De Am. Prolis*, 497E *Moralia*). În practică, însă, acest drept este departe de o funcționare în termeni absoluți, alături de tată aflându-se, în momentele decizionale mai importante, un consiliu de familie – *concilium domesticum* –, alcătuit din rândul rudelor masculine apropiate. Un *pater* își poate elibera sclavii, a căror emancipare o declară public în fața pretorului.

Căsătorită, în general, cu o dotă, pe care și-o poate recupera total sau parțial în caz de desfacere a uniunii (după separarea soților, copiii rămân, de regulă, în casa tatălui iar pentru întreținerea lor sunt

reținute părți din dota soției, mai ales când vina divorțului îi aparține acesteia), soția are doar dreptul de a administra bunurile casei (deținând cheile cămării) aflate în proprietatea soțului sau socrului (în cazul în care soțul, la rândul său nu este emancipat de sub tutela tatălui). Preocupate în a-și perpetua numele și cultele proprii, familiile romane, cel mai frecvent cele nobile, asupra cărora sursele se opresc prin excelență, pot asigura descendența prin adopție/ *adoptio* (înfierea unei persoane minore, care de regulă nu dispune de un *patrimonium*) sau adrogație/ *adrogatio*, caz în care persoana înfiată este majoră și deci poate dispune de proprietăți pe care, pe această cale, le trece sub autoritatea adrogantului în fața curiilor reunite (A. Gell., *Nopti attice*, V, 19, 1 – 16). Aceste două procedee, și mai ales cel din urmă, vor fi intens folosite începând cu secolul al III-lea î.Hr., moment în care preocuparea familiilor aristocratice pentru descendență pare, din motive de perpetuare a unor poziții politice, mai evidentă.

Căsătoriile *sine manu* reprezintă opțiunea societății republicane târzii ca efect și soluție la complicarea relațiilor sociale, căci acest tip de uniune nu este însoțit de un transfer de proprietăți. Or, realitățile sociale ale ultimelor două veacuri republicane pun căsătoria în postura uneia dintre cele mai importante mijloace de a obține alianțe politice, fără ca funcționarea acestora să fie uniformă și lipsită de tensiuni.

Faptul că pentru societatea romană contractarea unei căsătorii legitime reglează funcționarea de ansamblu a cetății, generând în același timp ierarhii publice (este suficient să amintim doar că unul din elementele de demarcație între patricieni și plebei este prohibiția mixturii unionale, înscrisă în legea celor XII table în 451 – 449 î.Hr., la care se renunța prin *lex Canuleia* din 445 î.Hr.), este susținut și de întregul comportament extern al Romei, relațiile cu celelalte cetăți din Italia sunt definite și din perspectiva acordării sau neacordării acestui drept – *ius conubii* (alături de alte elemente: *ius commercii* – dreptul de a vinde și de a cumpăra, *ius suffragii* – dreptul de vot și *ius honorum* – dreptul de a candida pentru o slujbă publică), care constituie garanția transmiterii cetățeniei romane, în cazul în care *pater* o are. Restructurarea statului roman de către Augustus nu putea astfel să rămână în afara acestei concepții, de unde atenția acordată familiei într-o amplă activitate legislativă (din 18 î.Hr. și 4 și 9 p. Chr.) cu o finalitate complexă: asigurarea descendenței familiilor nobile –

senatoriale, reglementări de patrimoniu, ierarhizarea pe ordine a societății (*leges Iuliae de maritandis ordinibus, de adulterio, lex Papia-Poppaea nuptialis, lex Aelia Sentia* – Dig., 23, 3, 4; 48, 5, 18). Vocația aceasta, a uniunilor legitime menite să ofere corpului civic noi cetățeni, nu trebuie privită decât ca un reflex juridico-politic ce nu acoperă întreaga realitate familială. Ca dovadă – existența în paralel a unor legături aflate la periferia legalității, concubinajul (prezent nu numai la nivelul soldaților, care, în teorie, pe perioada satisfacerii serviciului militar nu puteau contracta *iustum matrimonium*), rezultat al uniunilor neparitate social, aflate la granița dintre legalitate și ilegalitate și căsătoriile *iniustare*, sancționate juridic – *stuprum*, pe care statul roman doar în intenție le controlează. În esență, căsătoria romană, cu aspecte de continuitate de la Republică la Imperiu, reprezintă un act de voință individuală și o obligație civică, cel puțin la nivelul discursului normativ sau literar (Seneca, *De matrimonio*, 87 – amintea despre necesitatea respectării legilor, a părinților, și perpetuarea casei prin actul mariajului; cf. și Cic., *De orat.*, 2, 64, 260).

corector (lat.), „cel care îndreaptă”, „cenzor”; 1) magistratură cu caracter excepțional în Principat, însărcinat cu controlul finanțelor provinciilor; va deveni permanentă în a doua jumătate a secolului al III-lea, echivalentă cu cea de guvernator (în Italia, există *corector totius Italiae*).

2) în timpul Imperiului târziu, guvernatorul unei provincii. Inițial, această funcție este creată de Diocletianus pentru Sicilia, Achaia și Italia (creată de el), s-a extins apoi și asupra celorlalte provincii din imperiu. De la Traian, sunt atestați senatori de rang pretorian sau consular, cu titluri variate, în funcție de misiunea lor; sunt calificați drept „corectori” (cel ce reformează, cel ce redresează) având responsabilități multiple asupra orașelor unei regiuni sau, mai frecvent, asupra tuturor orașelor libere dintr-o provincie, primeau o misiune specială de la împărat, probabil mai largită decât a curatorilor, iar unii dintre ei aveau chiar competente judiciare. Odată cu începutul secolului al III-lea, apare instituția *corectores italici*, care aveau *imperium* complet, competența lor, excepțională, era unică pentru toată Italia. De la Aurelian, crearea de *corectores* pentru regiunile italice devine o funcție permanentă. Începând cu Diocletianus, există *corectores* pentru fiecare din cele 8 regiuni italice, iar din secolul al V-lea, administratorii italici erau: 7 *consulares*, 2 *praesides*, 2

corectores (pentru Lucania și Apulia).

cultul imperial, își are precedente în epoca republicană, când, mai ales în Orientul elenizat, exista tradiția ca persoanelor însemnate să li se decreteze de către cetăți un adevărat cult.

În lumea greco-romană, adorarea suveranului se făcea cel mai adesea la inițiativa supușilor, sau a cetăților, nu prin decret al suveranului; împăratul se lăsa adorat, iar dacă era un tiran, își organiza propriul cult. Pentru spațiul italic, cultul lui Augustus a fost invenția unor orașe, nu o creație a puterii centrale. Împăratul roman a monopolizat acest cult; ultimul proconsul cu un cult personal fiind L. Munatius Plancus: *BCH*, XII (1888), 15 (Mylasa, în Carla). De asemenea, jocurile comemorative au fost și ele monopolizate de împărat, ultimul personaj care a dat numele său unor jocuri comemorative fiind Paullus Fabius Maximus, în timpul lui Augustus: *IGRR*, IV, 244 (Ilium). La fel ca monarhii elenistici, împăratul era numit în spațiul grec *theos*, acest apelativ situându-l între zei și oameni, asemănător sfinților creștini de mai târziu. Caracterul religios al împăratului era marcat de organizarea cultului imperial, jurământul pe numele împăratului, adorarea *genius*-ului său, purtarea focului înaintea suveranului, caracterul sacru al imaginii având drept de azil la fel ca statuile zeilor, reprezentarea împăratului cu coroană radiată. Cultul imperial era organizat în jurul divinității imperiale, împăratul fiind sacralizat după moarte (*diuus Augustus*). Acesta își are precedente în epoca republicană, când Caesar a fost sacralizat după moarte. Titlul de *diuus* a fost acordat lui Caesar în 43 î.Hr., prin *lex Pedia* și apoi, pornind de la acest exemplu, și anumitor împărați după moarte. În provincii, cultul imperial a fost organizat prin constituirea socialității. Acest colegiu era destinat celebrării cultului imperial; pe de altă parte, *seuiri Augustales* se ocupau de cultul imperial în Occident. În fiecare an, curia orașului desemna 6 liberti importanți din oraș, pentru a se ocupa de cultul imperial, iar în Orient, *koina* erau compuse exclusiv din personaje bogate, beneficiari ai regimului, și având ca atribuții în principal celebrarea cultului imperial. Cultul imperial a introdus elemente romane: *numen Augusti*, *genius Augusti*, care era legat de cultul Romei și de cel al Larilor, celebrate mai ales în Occident. Pentru Orient, asistăm la sinteza între elementele romane ale cultului imperial, și elemente elenistice. Primul preot al cultului imperial în Siria a fost Dexandros, „tetrarh cu onoruri regale” (*SE*, 1976, 678).

Sacralizarea imperială a cunoscut o tendință ascendentă. Astfel, se pare că Domitian este primul care ia titlul de *dominus*, ceea ce-i conferă o preeminență asupra supușilor (apelativul *dominus* este folosit de sclavi la începutul Principatului, pentru a-l desemna pe stăpân) și titlul de *Deus*. De la Septimius Severus, titlul de *dominus* devine oficial, și de asemenea, tot ce intră în contact cu persoana imperială devine sacru – *sacer*. În perioada secolului al III-lea, se cristalizează concepția conform căreia imperiul este o reflectare a ierarhiei divine. Divinizarea imperială de-a lungul secolelor III-IV va traversa două faze succesive și distincte: 1) Faza păgână, cu monoteismul solar de influență orientală al lui Aurelian, Soarele fiind zeul suprem al imperiului (*Sol dominus imperii Romani*), iar împăratul – emanația sa încarnată (*Deus et dominus natus*). 2) Faza creștină, când teoria se schimbă, dar practica persistă: împăratul își păstrează calificările religioase anterioare (de ex., epitetul de sacru), se continuă adorarea suveranului și a imaginilor sale, dar dispare ca incompatibil cu religia creștină, ceremonialul oferirii de sacrificii divinității imperiale. Reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ (*urcarius Dei*), imagine vie a divinității, împăratul este ca un zeu prezent. Se cere supunerea față de el ca și față de Dumnezeu (Veg., *Epit. rei milit.*, II, 5).

În Occident, cultul imperial a fost organizat în felul următor: în fiecare an curia orașului desemna 6 liberti importanți din oraș pentru a se ocupa de cultul imperial (*seuiri Augustales*). Foștii seviri intrau în *ordo Augustalium*; în calitate de seviri vărsau la nominalizare *summa honoraria* și primeau *ornamenta* decurionale (Dessau, *ILS*, 6984).

curator civitatis (lat.), „îngrijitor al orașului”, magistrat de rang inferior, controlor al finanțelor municipale și provinciale; putea aparține ordinului senatorial, equestru, chiar plebeu, de obicei străin de cetatea pe care urma să o controleze. Funcție temporară, apărută probabil pe vremea Flavienilor (Domitian), atestată sigur în timpul lui Traian; cu timpul devine permanentă. Până la sfârșitul domniei lui Antoninus Pius au existat puțini *curatores ciuitatis*; difuzarea instituției fiind neregulată atât din punct de vedere geografic, cât și cronologic. În Orient acest magistrat este numit „logist”, verficator al calculelor. Domnia lui Marcus Aurelius a marcat o ruptură, cu numeroase nominalizări în Italia, Asia. Numirea în această magistratură era făcută întotdeauna de împărat, curatela urbană fiind singura funcție ce putea fi exercitată de orice „om onest”, indiferent de

rang; există curatori cu statute diverse, de la notabil, ce încă nu fusese duumvir în primul oraș, până la senator, fost proconsul al Africii. De la sfârșitul secolului al III-lea, curatela devine permanentă, curatorul fiind desemnat dintre foștii magistrați ai orașului, iar curatela anuală devine vârful *cursus*-ului local.

Atribuții: rezolva problemele pe care autoritățile locale nu le puteau rezolva, sau în provincie, unde guvernatorul nu avea posibilitatea de a le rezolva, misiunea sa era esențial financiară; supravegherea fondurilor publice, controla înstrăinarea terenurilor și imobilelor publice, era asemănător unui tutore, sancționând deciziile luate de oraș; nu avea putere judiciară.

curatores (lat.), funcționari însărcinați cu supravegherea diferitelor servicii publice; în Imperiu erau responsabili pentru calitatea drumurilor imperiale (*curatores marum*, comisie înființată de Augustus în 20 î.Hr.), apeductelor (*curatores alvei Tiberis*, etc.), și a lucrărilor civile (*curatores operarum publicorum*).

În Imperiul târziu și-au lărgit atribuțiile, numărul lor a crescut. În armată, *curatores* au anumite atribuții: cel mai cunoscut era *curator fisci*, însărcinat cu serviciul de casierie în cohortele pretoriene și urbane, alături de care se cuvin amintiți: *curator ueteranorum*, *curator legionis*, *curator cohortis*, *alae*, *turmae*, *equitum*, *curator operis armentării*, *curator scholae* (despre ale căror sarcini sursele nu dau detalii).

Un rol important în cadrul curatelelor îl aveau comisiile executive: *cura aquarum*, înființată în 11 î.Hr., avea 3 membri (un consular președinte și 2 pretorienii asesori) și se ocupa cu administrarea apelor la Roma; *cura aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* (comisia edificiilor publice), în componenta căreia intrau 2 membri de rang pretorian; *cura alvei et riparum Tiberis* (comisia Tibrului), creată de Tiberius în 15 p. Chr., și care se ocupa cu prevenirea inundațiilor, având în structura sa 5 membri de rang consular, numiți direct de împărat – de la Traian se va numi *cura alvei et riparum Tiberis et cloacarum Urbis*. Comisiile senatoriale erau dublate de procuratori de rang ecvestru. Întreținerea drumurilor, altfel încredințată cenzorilor, depășea competența municipală. *Curatores marum*, senatori pentru drumurile principale și cavaleri pentru celelalte, au preluat această competență, primind puteri administrative și jurisdicționale asupra teritoriilor riverane. Crearea de către Traian a

serviciului *alimenta* le-a mărit puterile, deși sursele atestă prezenta unui *praefectus alimentorum*.

D

decembrimi (lat.), termen ce desemna primii zece senatori, precum și demnitatea de a reprezenta cele zece curii ale tribului Ramnes. Aveau dreptul de a-și exprima deciziile înaintea celorlalți senatori. În Republica târzie, acest titlu este acordat personajelor de rang consular și senatorilor celor mai importante ginți care beneficiau de un primat decizional. În coloniile latine, Senatul municipal avea în fruntea sa zece membri – *decembrimi* sau *primores latinarum coloniarum*. Prin *lex Iulia municipalis* se oferă o organizare unitară orașelor prin împărțirea în zece diviziuni a curiilor, iar membrii senatului vor alcătui *ordo decurionum*.

În Imperiul târziu, reprezenta o comisie de 10 membri, însărcinată cu perceperea impozitelor, și situată în fruntea Senatului municipal.

deceniuiri (lat.), reprezintă un colegiu de zece magistrați însărcinați cu misiuni civile sau religioase. Existau mai multe categorii: *deceniuiri legibus faciendis*, ce elaborau legislația scrisă (de ex., comisia decemvirală din 451 a Chr., însărcinată cu fixarea în scris a normelor cutumiare existente în epoca republicană: Tit. Liv., III, 56 – 58); *deceniuiri agris diuidendis*, a căror sarcină era repartizarea pământului într-o colonie (Tit. Liv., XXI, 4); *deceniuiri sacrorum* sau *sacris faciendis*, ce aveau în grijă interpretarea cărților sibylne; *deceniuiri stilibus iudicandis*, cu atribuții juridice în cadrul proceselor civile.

decretum (lat.), decizie cu putere de lege; uneori este folosită și sub denumirea de *edictum*. Aceasta poate aparține: a) poporului (*lex curiata*, *lex centuriata*, *plebis scitum* – hotărâri ale adunării plebeilor cu valoare de lege începând cu *lex Hortensia*, 287 î.Hr.); b) Senatului (fiecare decizie, precum și *senatus-consulta*); c) ginților (*decreta gentilica* ce conțineau prescripții private); d) adunărilor municipale; e) diferitelor instituții religioase; f) tribunilor plebei; g) magistraților; h) împăraților (v. **constitutiones**). Deciziile colegiilor sau ale diferiților magistrați trebuiau citite poporului și expuse în Forum pe *album* (Cassius Dio, XLVII-XLVIII; Gaius, *Inst.*, IV, 46). Edictele magistraților deveneau obligatorii la începerea mandatului acestora sau din momentul votării lor. Edictele pretorilor publicate în timpul anului se numeau *edicta repentina*, cele care se reînnoiau an de an, *edicta*

translatitia, iar cele care aveau o valoare neîntreruptă, *edicta perpetua*. Sistematizarea edictelor emise de pretorul urban se consumă la ordinul lui Hadrian, când sunt publicate de către jurisconsultul Salvius Iulianus normele aflate în vigoare – *edictum perpetuum* (reconstituit de N. Otto Senel, *Palingenesia iuris ciuilis*, tom II, fâșc. 16, Leipzig, 1889, col. 1267 și urm.). Până în veacul al VI-lea apar codificări ale constituțiilor imperiale, în timpul lui Theodosius al II-lea (408 – 450): Codul Gregorian (cca. 292), cuprinzând constituțiile imperiale din epoca lui Hadrian până în 291, Codul Hermogenian (publicat se pare în 295), completare a celui anterior, și Codul Theodosian. Cel mai consistent efort de publicare ai dreptului clasic și post-clasic se asociază cu domnia lui Iustinian, când apar lucrările: Codul lui Iustinian, cuprinzând legislația aflată în vigoare, reactualizată imediat după moartea împăratului în Novele, Digeste și Instituții (extrase din dreptul clasic cu scop pedagogic și nu numai).

decuma (lat.), sau *decima*, reprezenta, inițial, o zecime din prada de război închinată zeilor; ulterior, impozit în natură perceput deținătorilor de loturi din *ager publicus* sau impozit pe bunurile particulare aflate în provincii. Dreptul revocabil de a ocupa aceste loturi din pământul public (*agri decumates*), ale căror limite spațiale nu erau întotdeauna fixate, îl aveau doar *possesiones* și aparținuse doar patricienilor până în 369 î.Hr. când plebeii dobândesc dreptul de păstorit pe aceste pământuri în schimbul unor redevențe – *scriptura* (v. **scriptura**). În 367 î.Hr. *leges Liciniae-Sextiae* încercau o reglementare a dării în posesie a unor astfel de loturi, de a căror percepere fiscală se ocupau cvestorii ce depuneau în *aerarium* sumele strânse (sub supravegherea edililor). Pentru patricieni aceste *decumae* erau precare și rar percepute (Tit. Liv., IV, 36 și 48, VI, 3; VII, 16). În republica târzie strângerea impozitelor directe este de cele mai multe ori eludată, permanentizarea ei devenind o practică imperială.

decuria (lat.), subdiviziune a vechilor triburi legendare ale Romei (Tit. Liv., I, 17; Cic., *De Rep.*, II, 8) și a vechiului Senat roman (Tit. Liv., loc. cit.). De asemenea, în armata regală, în care fiecare legiune avea 3 tribuni militari, corespunzători celor 3 triburi, existau 30 de centurii și 10 decurii (Varro, *De ling. lat.*, V, 81), fiecare decurie oferind 10 cavaleri conduși de un decurion. Din punct de vedere juridic, prin decuria era definită una din cele trei subdiviziuni ale albumului juraților (prin *lex Aurelia* din 70 î.Hr.). În Senatul municipal exista o

decurie electorală iar, în corporațiile profesionale, exista de asemenea o împărțire în decurii.

decuriones (lat.), în timpul Principatului, denumire a membrilor Senatului municipal. Societatea romană era structurată în ordine; în cadrul ordinului decurional, intrau la nivelul orașului, patronii acestuia (*patroni*), considerați decurioni onorifici; treapta următoare erau decurionii care mai avuseseră magistraturi municipale, apoi simplii decurioni (*pedani*) și în mod excepțional fiii lor (*praetextati*), care completau Senatul municipal. De la cealaltă denumire a Senatului municipal (*curia*) s-a încetățenit, mai ales în perioada Imperiului târziu, termenul de *curiales*.

Componenta Senatului municipal era reglată din 5 în 5 ani de către *duo* (*quattuor*) *uiri* (*cenzoria potestate*) *quinquennales*. Din secolul al II-lea însă, asistăm la transformarea decurionatului în ordin ereditar, iar de la Traian, avem atestată existența decurionilor *inuiți* (înscriși împotriva voinței lor).

De la un *decurio* se aștepta să plătească *summa honoraria* orașului (un „preț al onoarei”), sau să susțină costul construirii edificiilor publice. Astfel, elitele civice preluau rolul statului în comunitățile lor, creându-se ierarhii suprapuse în cadrul imperiului. Un alt aspect în ceea ce privește ordinul decurionilor, este acela că nu exista distincție netă între ordinul equestru și cel decurional.

Începând cu secolul al III-lea, asistăm la obligativitatea prestării de *munera* (sarcini publice) pentru ordinul decurional, pentru ca în perioada Imperiului târziu, să se instituie un regim opresiv asupra membrilor acestui ordin, de unde și încercările repetate de ieșire din el, sau de evitare a cooptării.

dediticii (lat.), în vremea Republicii, desemna populația cucerită cu armele (v. de ex., Polyb., XX, 9; XXI, 1; XXVI, 2; Tit. Liv., I, 38; IV, 30; V, 27; VI, 8; VII, 31; VIII, 1; IX, 9; XXVIII, 34; XL, 41; Caesar, *BC*, I, 27; II, 33; III, 31; Val. Max., 5, 1; Gaius, *Instit.*, I, 14 și 15). Ei vin în alianță cu Roma, în virtutea unei *lex deditionis foedus* fără drept de a încheia căsătorii mixte cu romanii sau de a întreprinde activități comerciale (*ius conubium* și *ius commercii*), beneficiind doar de drepturi private rezultate din propriile norme ale ginților.

defensor ciuitatis (lat.), în perioada Principatului, magistratură cu caracter temporar care apăra plebea împotriva abuzurilor în

justiție, și care în Imperiul târziu, reprezenta avocatul permanent al cetății; funcție creată de guvernul imperial, numirea fiind făcută în mod formal de prefectul pretoriului. Unul dintre obiective era stabilirea unui control direct al guvernului imperial al administrației civice, la nivelul orașului; curând, la fel ca și curatorul, defensorul a încetat a mai fi delegat de autoritățile centrale, transformându-se în magistrat local.

Funcțiunea originală: apărarea plebei și decurionilor de *potentes* (*C Th* 1.10.2); probabil era ales dintre *potentes*, la început decurionii fiind excluși, pentru ca ulterior să devină eligibili.

În Gallia secolului al V-lea, defensorul era ales de către toți cetățenii (*consensus ciuium, subscriptio uniuersorum*), și se pare că a avut puteri jurisdicționale mai mari decât oficialii civici de secol IV; avea atribuții în domeniul criminal, în judecarea ofenselor împotriva proprietăților mobile și imobile; de asemenea, acțiuni civile puteau fi pornite la curtea sa (*CTH*, 2.1.8; 2.4.2). În Orient, era numit de către episcop, cler, *honorati, possessores* și *curiales* (*CJ*, 1.55.8, 409). V. pentru atribuțiile sale și *CTH* 3.17.3; 1.10.3; 2.1.10 – 12; *Nov.* 15 (534, Iustinian).

Pentru Italia ostrogotă, defensorul era conducătorul local al orașului, ai cărui locuitori îi erau clienți (*Cass., Var.*, 7.11). În atribuțiile sale intrau strângerea taxelor (*Cass., Var.*, 5.14); fixarea prețurilor (*Cass., Var.*, 7.110: transportul (*Cass., Var.*, 3.49; 4.45); obținerea de material de construcții (*Cass., Var.*, 3.9).

Ultimele mențiuni ale unui *defensor ciuitatis* în Gallia apar într-o formulă pentru Poitiers, în 805; în Italia, cele mai multe consilii urbane au dispărut c. 700, lăsându-l pe episcop, cel mai mare proprietar, conducător al orașului, iar în Bizanț, Leo VI (886 – 912) a abolit formal consiliile urbane.

defensor fundi (lat.), „apărător al latifundiului”, reprezentant al asociațiilor de coloni de pe un *fundus* (latifundiu), și însărcinat cu apărarea intereselor acestora în fața autorităților.

defensor plebis (lat.), funcție ce apare în 368, cu misiunea de a proteja comunitățile de violentă și injustiție.

dictatura (lat.), magistratură extraordinară temporară și nereeligibilă ce intervine în Republica timpurie în situații de criză, acționând pentru salvarea statului. Dictatorul, inițial personaj al ginților patriciene, este amintit în texte (*Polyb.*, III, 87, VI, 18; *Tit. Liv.*,

VI, 39; X, 8; Plut., *Camill.*, 39; Cassius Dio, fr. XXIX, 5) ca *praetor maximus* sau *magister populi* și are competente militare și juridico-administrative deosebite (mai clar definite după tulburările ce au însoțit efortul juridic al elaborării celor XII table), pe perioada mandatului său toate celelalte magistraturi în afară de tribunat fiind suspendate. Numit de unul dintre consuli pe o perioadă de numai șase luni, destituit mai devreme numai dacă pericolul ce amenința Roma trecuse, are *imperium*, în virtutea căruia poate lua auspiciile, poate convoca centuriile, organiza un *dilectus*, iar, pentru comanda militară, este ajutat de un *magister equitum* (v. **magister equitum**). Începând cu secolul I î.Hr., dictatura va înceta să existe în formele sale tradiționale din punct de vedere temporal, fiind extinsă fie pe 10 ani, fie pe viață (Caesar și respectiv Sylla și Caesar după bătălia de la Munda, 46 î.Hr.). Disfuncționalitățile prilejuite de aceste modificări vor sfârși prin luarea măsurii de desființare a acestei magistraturi, cu pedeapsa capitală și confiscarea patrimoniului pentru oricine ar fi îndrăznit să o reînființeze – *Lex Antonia de dictatore in perpetuum tollenda*, 43 î.Hr. (App., *BC*, III, 25; Cassius Dio, XLIV, 51).

diocesis (lat.), „dioceză”, unitate teritorial-administrativă în Imperiul târziu, creată în urma reformei administrative a lui Diocletianus. Existau 12 dioceze: Britannia, Gallia, Viennensis, Hispania, Italia, Pannonia, Moesia, Thracia, Pontus, Oriens, Africa, Asia, ce aveau în componenta circa 110 provincii. Diocezele erau conduse de *urcarii praefectorum praetorio*, cu atribuții strict civile, iar comanda militară era încredințată unor *duces*.

De la Theodosius I, existau 14 dioceze, grupate în 3 prefecturi, fiecare condusă de un prefect al pretoriului: *praefectura per Orientem*, cu diocezele: Thracia, Asiana, Pontus, Oriens, Aegyptus; *praefectura Illyrici Italiae et Africae*, cu diocezele: Africa, Italia suburbicaria (Roma), Italia annonaria, Illyricum (Pannoniae), Dacia, Macedonia; *praefectura Galliilor*, cu diocezele: Hispania, Septem provinciae, Gallia, Britannia.

dispositiones (lat.), birou al cancelariei imperiale, creat în Imperiul târziu; era comandat de *comes dispositionum*, fiind legat probabil direct de serviciul personal imperial și alți membri ai familiei imperiale; era un serviciu al arhivelor imperiale, incluzând și programul de vizite al împăratului.

dominus (lat.), „stăpân”, titlu dat împăraților din perioada

Imperiului târziu. În epoca Principatului, *dominus* era termenul cu care sclavii se adresau stăpânilor, pentru ca, odată cu creșterea autoritarismului, acest termen să treacă din sfera privatului în cea a publicului. Titlul de *dominus* a fost pentru prima dată folosit în mod deschis probabil de către Domitian, fiind sigur atestat la Hadrian, pentru ca de la Septimius Severus, titlul să devină oficial. Diocletianus introduce *adoratio purpurae*, legată de sacralizarea persoanei imperiale. Legat de acest aspect, Domitian este primul care utilizează și termenul de *Deus*, pentru ca de la Septimius Severus, tot ce intră în contact cu persoana imperială să devină sacru, *sacer*. În aceeași perioadă (epoca Severilor), Roma devine *Urbs sacra*, orașul imperial prin excelență. Dar sacralizarea persoanei imperiale își are originea în cultul imperial; astfel, încă în epoca Principatului, împăratul era numit în spațiul grec *theos* (corespondentul grec al lui *diuus*), epitet ce se aplică zeilor și împăratului, și care conferă împăratului o aparență divină. Principele era asemănător zeilor, dar nu era zeu; nu era nici om, ci mai degrabă asemănător sfinților creștini. În epoca Principatului, *dominus*, *rex* sau *tyrannus* erau noțiuni negative, pentru ca în Imperiul târziu, prin aplicarea titlului de *dominus* (*Dominus noster*, prescurtat *DN* în titulatura oficială), împăratul să devină stăpânul imperiului. În titulatura oficială, *DN* înlocuiește *Imperator Caesar* (A. Piganiol, 1947, 306), marcând și pe această cale transformări ideologice profunde în legitimarea puterii.

donatium (lat.), la origine recompensă militară; începând din epoca Scipionilor, acestea își pierd caracterul inițial și devin daruri în bani acordate de generali soldaților; era în valoare de câteva mii sau zeci de mii de sesterți pentru un soldat; o neglijență în a dăruia această sumă putea costa tronul; acest dar de „proclamare norocoasă” era plătit soldaților din legiuni și pretorienilor. Primul *donatium* propriu-zis a fost distribuit de Claudius la accederea la putere (Josephus, *Ani. Iud.*, XIX, 247). Avea o valoare simbolică, iar originea sa este testamentară. *Donatiua* imperiale, diferite de darurile din epoca sfârșitului Republicii, erau acordate soldaților; *donatium* acordat soldaților și *congiarium* acordat plebei romane sunt totdeauna în pereche (Tac., *Ann.*, XII, 41 și XIV, 11; Suet., *Nero*, 7; Plin., *Paneg.*, 25, 2; Herod., 7, 6, 4 și 3, 8, 4; Cassius Dio, LXXIII, 1, 5 și VIII, 76, 1). Înainte de a deveni un cadou al noului împărat pentru soldați, *donatium* era testamentul defunctului pentru armată și plebea romană.

Circa 2 secole, *donatium* a rămas semnul unor relații familiale între împărat și armată; era distribuit la fiecare acces la putere, sau cu ocazia primirii de către moștenitorul prezumtiv al titlului de Caesar, sau când acesta atingea vârsta bărbăției. Un *donatium* putea recompensa cohortele ce se dovediseră fidele în timpul unei lovituri de stat. În Imperiul târziu donativul a devenit un supliment al soldei, distribuit în mod regulat, din 5 în 5 ani (la *quinquennalia* și *decennalia*).

ducenarii (lat.), ofițeri care comandau două centurii. Mai târziu, denumirea desemna și unele categorii de funcționari, pe baza salariului evaluat la 200.000 de sesterți. În timpul Imperiului târziu, *ducenarii* erau întâlniți în serviciul militar din preajma împăratului, puși sub ordinele unui *magister officiorum*.

Ducenarii făceau parte din ordinul ecvestru. Ca funcționari, la Roma *ducenarii* erau procuratorii șefi de servicii, *procurator hereditatium* (al succesiunilor), *procurator ludi magni* (al marilor jocuri), *procurator patrimonii*, *procurator uicesimae hereditatium*, *praefectus uehiculorum* (directorul poștei imperiale), *magister rei prinataie*, *magister a studiis*. În Italia, *ducenarii* erau: prefecții flotelor pretoriene de la Misenum și Ravenna, iar în provincii, procuratorii provinciilor imperiale consulare: Spania, Cappadocia, Syria, etc., procuratorii provinciilor imperiale pretoriene atunci când conțineau mai multe provincii: Lyonnensis, Aquitania, Belgica, cele două Germanii, Asturia, Gallaecia, procuratorii financiari ai provinciilor senatoriale consulare (Asia, Africa), *procuratores praesides* (guvernatorii) provinciilor imperiale foste regate (ex. Thracia, Osrhoene, Mauretaniile), în Raetia, Noricum, procuratorii impozitelor indirecte în provincii (ex. *uectigal Illyrici*), IV Publica Africae, înalții funcționari din Egipt, ca *idiologus* sau *iuridicus*.

În secolul al II-lea p. Chr., au fost create noi funcții, de rang *ducenarius*: a *uoluptatibus Augusti*, responsabilul pentru corespondența în limba greacă, *praepositi* ai recensămintelor, comandanții marii cazărmi a gladiatorilor, funcționarii însărcinați cu moștenirile principelui.

De asemenea, erau *ducenarii* comandanții flotelor de la Ravenna și Misenum, procuratorii financiari ai provinciilor imperiale Gallia Narbonensis și Hispania Citerior, ca și înalții funcționari din Egipt:

marele preot al Alexandriei, marele preot al Egiptului.

duo (quattuor) uiri (lat.), magistrați supremi în coloniile și municipiile romane. Pentru municipii, în mod obișnuit era aleasă o comisie de *quattuorviri*, în colonii, *duoviri*. La 5 ani, acești magistrați erau însărcinați cu alcătuirea censului municipal și atunci se numeau *duo (quattuor) uiri (cenzoria potestate) quinquennales*.

Nu exista un *cursus honorum* coerent în orașe, dar la duumvirat se accedea de obicei după 35 – 40 de ani; notabilii erau cooptați din trei categorii: veterani, fiii libertților bogați și fiii veteranilor.

Competentele cele mai largi aparțineau comisiei de *duo (qua-ttuor) uiri iure dicundo*, care erau magistrați eponimi între cele două mandate ale quinquennalilor; de asemenea, sunt menționați și *duoviri aediles* (probabil exista o repartitie a sarcinilor).

duumviraies (lat.), reprezentau primii membri ai listei Senatului municipal, în grija cărora cădeau anumite aspecte privind conducerea orașului: dedicarea lăcașurilor de cult, atunci când magistrații superiori însărcinați în mod uzual cu aceasta-consul, cenzor, pretor – nu o mai puteau efectua ca urmare a ieșirii din magistratură (*duumviri aedi dedicande*); identificarea locului sanctuarelor promise (*duumviri aedi locandae*); exercitarea jurisdicției și a dreptului de aplicare a legilor în colonii, mai rar întâlنيți în municipii (*duumviri iuridicundo*).

dux (lat.), denumire dată comandanților militari cu gradele cele mai înalte sau conducătorilor militari străini. Pentru a traduce *princeps*, grecii au folosit un cuvânt ce însemna *dux*, (E. Kornemann, *Klio*, XXXI, 1938, p. 81 fi.); de asemenea, împărații din dinastia Flaviilor, cărora le dispăcea titlul de *princeps*, și dornici de glorie militară, erau flatați când poeții îi numeau *dux* și *ductor*. În principiu, fiecare provincie de frontieră avea un comandant militar, *dux limitis prouinciae illius* (CIL, III, 764 și 14450); inițial, *duces* aparțineau ordinului ecvestru, apoi au trecut în rangul clarissimilor; erau subordonați comiților.

Înainte de 289, Diocletian a ridicat guvernatorilor provinciilor atribuțiile militare, pentru a le acorda ducilor. Fată de epoca Principatului, diferă natura instituției ducilor: ei nu mai sunt comandanți ai armatelor de operații, ci șefi ai unor circumscripții teritoriale, cu titlul de *dux et comes*, care aveau în subordine trupele stabilite pe grante (*limitanei, ripenses*).

E

equites (lat.), în vremea Republicii desemnau primii militari din unitățile de cavalerie care prin reforma lui Servius, conform tradiției, sunt împărțiți în 18 centurii (Tit. Liv., I, 43; Cic., *De rep.*, II, 22). Recunoașterea statutului de cavaler (*recognoscere equitum* sau *recensere equites*) este asociată cu acțiunea de recensare a populației și avea loc în Forum (Tit. Liv., I, 44; Cassius Dio, LV, 31). Cavalerul se prezenta în fața censorului cu calul, pentru hrana căruia primea o indemnizație din partea statului – *aes bordearium* –, în schimbul căreia avea obligația întreținerii animalului. Camillus va introduce practica plății trupelor de cavaleri, sumă ce era dedusă din *aes bordearium*. Criteriile de selecție pentru a deveni cavaler erau vârsta, aptitudinile, onoarea personală și a ginții din care făceau parte, statutul juridic. Simbolurile prin care se recunoștea statutul de cavaler erau toga cu tivul îngust și portul inelului; de la Gaius Gracchus, cavalerii au drept de a purta inel de aur, la fel ca senatorii și locuri rezervate la spectacolele de teatru – privilegiu suprimat de Sylla și restabilit în 69 î.Hr. prin plebiscit de tribunul L. Roscius Otho. Prin *lex Sempronia* (123 î.Hr. – App., *BC*, II, 22) cavalerii pătrund în tribunalele cu jurați. Până la războiul social (v. **războiul cu socii**), cavalerii intrau în categoria centuriilor prerogative (pentru evoluția acestei categorii în epoca imperială, v. **ordo equester**).

epulones (lat.), colegiu sacerdotal, înființat în 196 î.Hr., la propunerea tribunului plebei C. Licinius Lucullus, alcătuit inițial din trei (Tit. Liv., XXIII, 42, 1; Cic., *De orat.*, III, 19, 73 – *lex Licinia de creândis triumviris epulonibus*), apoi, la o dată incertă, probabil din vremea lui Sylla, din 7 membri. Titulatura consacrată acestui colegiu, furnizată de sursele literare și epigrafice, este de *septemviri epulones*, chiar dacă, temporar, Caesar va ridica numărul lor la 10 (Cassius Dio, XLIII, 51). Numirea în cadrul asociației se face prin cooptare (practică regulată pentru sacerdoțiile romane), dar din 104 î.Hr., prin *Lex Domitia* se optează pentru eligibilitatea exprimată de un număr de 27 de triburi trase la sorți (lege abrogată între 81 – 63 î.Hr., repusă în funcție de T. Ateius Labienus și reconfirmată de Caesar în 45 î.Hr.). Sarcina oficială principală a epulonilor era de a pregăti banchetele sacre oferite în timpul sărbătorilor lui Jupiter.

exercitus (lat.), armata romană; din punct de vedere militar, structura inițială a Romei era alcătuită din patricieni, organizați pe

legiuni ce cuprindeau câte 3.000 de soldați, căci fiecare trib (*Ramnes, Tities, Luceres*) avea obligația de a furniza 1.000 de pedestri și 100 de cavaleri (tribul era împărțit în 10 curii, fiecărei curii corespunzându-i o centurie alcătuită din 100 de pedestrași și 10 cavaleri – Varro, *De ling. latin.*, V, 89; Dion. Hal., II, 2, 16; Plut., *Rom.*, 13). *Dilectus* sau convocarea trupelor era un atribut regal. Această realitate pare a rămâne operantă până la regândirea corpului civic atribuită regelui Servius Tullius, care modifică structura comunității romane bazată pe decurii, curii, *gentes*, triburi, introducând 6 clase censitare, alcătuite din proprietari funciari trecuți de 26 de ani, din care numai primele 5 oferă contingente militare, ultima, așa numiții *capite censi* sau *proletares* neputând participa la un *dilectus*. Unitatea fundamentală a armatei rămâne *centuria*, distribuirea pe câmpul de luptă urmărind îndeaproape ierarhiile civice. Primele rânduri combatante cuprindeau cele 80 de centurii ale primei clase censitare, cărora li se adăugau 18 centurii de cavaleri, și 20 de centurii asociate celei de-a doua clase censitare (ce aveau armura completă, cască, cuirasă, scut rotund, jambiere). Urmau centuriile claselor censitare a 3-a și a 4-a (purtătoare ale unui echipament militar similar, cu excepția scutului care era pătrat și nu aveau cuirasă), apoi centuriile ultimei categorii censitare (cărora, comparativ cu echipamentul centuriilor anterioare, le lipseau jambierele). Existau 5 centurii suplimentare: 2 de *fabrii* (atașate primelor două clase), 1 de *cronicines*, 1 de *tubicines* și 1 de *deascensi uelati*. În interiorul fiecărei unități censitare există o împărțire în funcție de vârstă, astfel, textele amintesc pentru prima categorie anunțată 40 de centurii de *seniores* și 40 de *iuniores*, realitate întâlnită și în clasele ulterioare (Tit. Liv., I, 43; Dion. Hal., IV, 16 și urm.). Construcția militară serviană suferă modificări în timpul războaielor purtate în Italia, probabil între moartea lui Camillus și confruntarea cu Pyrrhus; inovațiile militare introduc pe câmpul de luptă criteriul vârstei, în sensul că cei tineri sunt prezenți acum în prima linie – *hastați*, adulții în a doua linie – *principes*, iar cei mai în vârstă, *triarii* sau *pilani* ocupă a treia linie. Infanteria este împărțită în manipuli separați prin spații de manevră. Deși fenomenul mercenariatului nu este străin armatei romane (cf. infra), până la finele republicii (reforma lui C. Marius-107 î.Hr.), regula generală rămâne condiționarea calității de soldat în legiunile romane de statutul civic. Înrolarea voluntară pe care Marius o introduce ca principalul

mod de a strânge armata, va permite accesul neîngrădit al celor numiți *capite censi*. Legiunile devin un corp relativ omogen de soldați, al căror nucleu îl vor constitui manipuli, ca unitate tactică (vechea ierarhie se mai păstrează doar la nivelul centuriilor). Marius ridică numărul legionarilor la 6200, în vreme ce Caesar îl stabilește la 6.000. Legiunile erau împărțite în 10 cohorte, compuse din 600 de soldați. Fiecare cohortă cuprinde 3 manipuli sau 6 centurii (un manipul este similar cu două centurii). Cei 300 de cavaleri dispuși în 10 *turmae* de câte 30 de persoane întregau corpul combativ roman. Sursele amintesc o categorie subdivizionară a infanteriei, așa numiții *uelites*, necunoscută până în 111 î.Hr., la asediul Capuei de către F. Flaccus, a cărei intervenție a fost, probabil, dictată de dificultățile luptei. Această categorie (ideea se pare că i-a aparținut centurionului C. Navius) era o trupă mixtă, formată din pedestrași și cavaleri, neîmpărțita în manipuli, și recrutată din rândul celor cu cens scăzut (Polyb., VI, 21). Fiecărei centurii îi erau în mod egal repartizați cca. 20 de *uelites* care, în general, păzeau „porțile” exterioare ale taberei militare. Ultima mențiune a lor se plasează în vremea războaielor iugurtine (Sall., *Iug.*, XLVI, 7 și 105), se pare că Marius îi desființează. Deseori este semnalată intervenția unor corpuri de elită, pedestrași și cavaleri, *extraordinarii*, împrumutați de legiunile aliate (Polyb., VI, 26; Tit. Liv., III, 62; VII, 7; X, 36; Plut., *Paul. Aem.*, 15), cu roluri diverse: misiuni de recunoaștere (Polyb., X, 34; Tit. Liv., XXVII, 26), protecția taberei militare și a cartierului general (Polyb., VI, 31), escorta ofițerilor (Tit. Liv., II, 20; XL, 31) sau ca avangardă ori ariergardă (Polyb., VI, 40). Alături de soldații combatanții izvoarele antice mărturisesc existența unui numeros personal auxiliar cu diferite sarcini, de la cele topometrice până la cele religioase. În timpul Republicii durata serviciului militar varia între 20 – 25 de ani, începând de la vârsta majoratului (20 sau după *lex Plaetoria* din 191 î.Hr. – 25 de ani). Participarea la război este remunerată (din tezaurul public care va conține un sector special, *aerarium militare*, încă din epoca republicană, aflat sub supravegherea unor *quaestores* –, Cic., *Verr.*, I, 15, 40) potrivit surselor încă de la asediul cetății Veii (Tit. Liv., IV, 59; V, 4; VIII, 8; Diod. Șic., XIV, 16), în timpul lui Polybios, secolul al II-lea î.Hr. solda este de 2 oboli pe zi, adică 1200 de ași sau 120 (alte surse dau 150) de denari pe an (Polyb., VI, 39), Caesar o dublează la circa 225 denari anual (Suet., *Caes.*, 26) iar, în epocă imperială ea se va fixa

la 300 de denari plătită în trei rate. Cel mai important aspect material, ca rezultat al unei activități militare, este, însă, *praemia militiae*, ce consta la sfârșitul Republicii din recompense funciare (ulterior, în Imperiu ele vor fi substituite cu sume de bani). Evidența acestor recompense este, de regulă, întocmită de comandantul militar care beneficiază, astfel, de o adeziune tot mai crescândă din partea soldaților, cu atât mai motivați după reforma mariană, când grosul trupelor îl formează proletarii. Atașamentul față de general va constitui, în tot cursul veacului I î.Hr., un instrument, deosebit de eficace pentru construirea unui capital electoral, fructificat politic, cel mai adesea, în formulele violente ale războaielor civile care au marcat ultimul secol republican.

În perioada Principatului, armata romană cuprindea circa 350 – 400.000 de oameni. Armata romană a fost unul din principalele mijloace prin care Roma și-a impus dominația asupra lumii antice. După expansiunea romană din epoca republicană, rolul armatei se schimbă. Dacă în perioada expansiunii, armata era principalul factor în extinderea dominației romane, în epoca Principatului asistăm la transformarea armatei în factor de menținere a acesteia. Pe de altă parte, este recunoscut astăzi rolul esențial al armatei imperiale în ceea ce privește romanizarea teritoriilor cucerite. Cantonate în caestre de piatră (de la Claudius I), trupele devin factori în urbanizarea și romanizarea regiunilor avute în grijă.

Din punct de vedere juridic, doar cetățenilor romani le era permis accesul în legiuni. Totuși, peregrini naturalizați artificial au fost încorporați în legiuni, dovadă a scăderii interesului cetățenilor pentru cariera militară.

Importanța acordată de principii armatei ca factor de putere este manifestă chiar din titlurile asumate. Astfel, încă din 38 î.Hr., Octavian primește titlul de *Imperator Caesar* (monedele lui Agrippa în Gallia, 38 î.Hr.: *BMC, R. Rep.*, II, 411 fi.), pe care îl include în numele său. Pe de altă parte, victoria militară este una din calitățile esențiale ale unui împărat capabil, victorie manifestă în titulatura imperială prin asumarea titlului de *imperator*, sau calitatea de *victor* (învingător) al barbarilor (titluri ca *Germanicus, Dacicus, Parthicus*, etc., se regăsesc de obicei în titulatura imperială).

Odată cu instalarea monarhiei, soldații intră în clientela imperială (v. **cliens**), fiind legați de împărat prin jurământul de

credință. Pe de altă parte, împăratul își păstrează monopolul triumfului militar, generalii obținând victoriile în numele împăratului. Caracterul decisiv al armatei ca factor de putere a fost evident în decursul epocii imperiale. Instabilitatea monarhiei a fost evidențiată ca rezultat direct al intervenției militarilor în lupta pentru putere. Primul moment al intervenției militarilor în jocul politic este așa-numitul an al celor patru împărați (anul 68), când, pentru prima oară, armata reușește să-și impună candidatul. În timpul Flaviilor, caracterul militar al monarhiei se accentuează; împărații cărora le plăcea titlul de *princeps*, și dornici de glorie militară, erau flatați când poezii îi numeau „*dux*” și „*ductor*”. În aceeași perioadă, triumful militar devine „piatra unghiulară” a propagandei imperiale. Pe de altă parte, asistăm la sedentarizarea trupelor, în contact direct cu barbarii, iar în aceste zone de contact au fost stabilite sisteme defensive liniare rigide (*limes*), care vor deveni regula începând de la Hadrian.

De la Marcus Aurelius, imperiul a pierdut inițiativa în unele sectoare, văzându-se confruntat cu pericolul barbar. Creșterea rolului militarilor devine manifest odată cu accederea lui Septimius Severus la putere. Septimius Severus a emis o serie de măsuri, favorizând militarii din legiuni. O primă măsură a fost posibilitatea pentru soldați de a se căsători legal; același împărat a înlocuit soldații din garda pretoriană cu soldați din legiuni. La nivel superior, asistăm la creșterea rolului militarilor, de la centurion în sus. Septimius Severus a permis centurionilor și *principales* să poarte un inel de aur, simbol al cavalerilor (Herod., 3, 8, 5), iar în cadrul statului major, asistăm la înlocuirea *comites* senatoriali cu cavaleri.

Criza secolului al III-lea a fost de multe ori definită ca fiind „anarhia militară”. În această perioadă, militarii devin un factor decisiv al puterii. Calitatea militară, vitejia personală a împăraților prevalează, marcând schimbări decisive în mentalitatea epocii. Pericolul barbar a marcat creșterea importanței armatei, militarii conștientizând rolul de factor de putere pe care-l au. Astfel, asistăm la transformarea armatelor în armate regionale, datorită schimbării modalității de recrutare, fenomen ce și-a avut începutul în perioada lui Hadrian. De asemenea, integrarea barbarilor în armată, mai ales de origine germanică, va duce la fenomenul cunoscut în istoriografia modernă ca „germanizarea” armatei, fenomen ce va atinge apogeul la sfârșitul secolului al IV-lea. Pericolul extern va aduce și el mutații profunde în

structura armatei. Reforma lui Gallienus (261 – 262) va încerca adaptarea armatei la noile condiții. Acest împărat a creat un corp de cavalerie mobilă, după model persan (*cataphractarii*). Pe de altă parte, conflictul militarilor cu aristocrația senatorială va duce la excluderea de către același împărat a senatorilor de la comanda militară, aceștia fiind înlocuiți cu persoane aparținând ordinului ecvestru (L. Homo, 1970, 297).

Începând cu Diocletianus, putem vorbi de apariția unei „caste militare”. Cu toate că militarii nu aparțineau straturilor superioare sociale, aveau anumite privilegii. De la Diocletianus, a fost mărit numărul soldaților, și asistăm la reorganizarea armatei. În continuarea reformelor inițiate de Gallienus, Diocletianus a întărit considerabil trupele de la frontiere (*limitanei*), și a creat *exercitus comitatensis*, armata de campanie, care în decursul Imperiului Târziu era deseori condusă direct de împărat.

În epoca Imperiului târziu, *uiri militares* intră în ordinul senatorial, iar consulatul e degradat prin admiterea generalilor barbari. La nivel general, asistăm la o barbarizare accentuată a armatei, ce va atinge apogeul la sfârșitul secolului al IV-lea.

Organizarea armatei de epocă imperială:

Structura armatei romane este deosebit de complexă. În mare, armata se împărțea în legiuni și trupe auxiliare.

Legiunile erau comandate de *leg (atus) Aug (uști) leg (ionis)*, senator fost *praetor*, cu excepția Egiptului. O legiune avea circa 5.000 de oameni (toți cetățeni romani, infanteriști, și 120 de călăreți, până la Gallienus). Era organizată în 10 cohorte a câte 3 manipule sau 6 centurii fiecare (cohorta I avea 5 centurii duble), la care se adăuga un detașament de veterani. Drept comandanți, existau 59 de centurioni (cel mai înalt în grad era primipilul), un tribun *sexmenstris* comandant al cavaleriei, 5 tribuni *îngusticlauii* (din ordinul ecvestru), un tribun *laticlauius* (din ordinul senatorial) și un prefect al taberei. Fiecare legiune avea un număr și un epitet permanent, iar un soldat se definea printre altele și prin centuria sa.

Trupele auxiliare (*auxilia*) erau compuse din peregrini (necetățeni), fiind constituite în epoca republicană în cazuri excepționale (Polyb., VI, 31; Tit. Liv., XXII, 37; XXIV, 49), devenite trupe permanente în epoca imperială. În timpul Republicii târzii, este semnalată prezenta acestor neromâni în armatele lui Marius, Caesar

(Caesar, *BG*, II, 7, 10; VII, 65, 13) sau Pompei (App., *BC*, III, 4, care vorbea de 700 de cavaleri auxiliari și 3.000 de *archeis* din Creta, Pont, Siria, Sparta, aflați la dispoziția lui Pompei). În epoca imperială, *auxilia* cuprindeau *alae* (*ăla* = 500 sau 1.000 de oameni), unități de cavalerie împărțite în *turmae* (cu 16 sau 24 de călăreți), comandate de un prefect din ordinul ecvestru. *Turmae*-le erau numite după numele decurionului.

Cohortes (o *cohors* = 500 – 1.000 de oameni), unități de infanterie împărțite în centurii (6 sau 10 centurii), erau comandate de un prefect sau tribun din ordinul ecvestru. Centuriile erau numite după centurionul lor (la care se adăuga un *centurio princeps*). Unele unități erau *equitatae*, parțial având în componentă călăreți, în următoarea formulă: 6/10 centurii și 3/6 *turmae*).

Numeri erau unități specializate, în general de infanterie ușoară (de mărime variabilă, adesea de 200 – 500 oameni). Putem găsi printre ele unități însărcinate cu garda ofițerilor (*singulares*). De la Hadrian, *numeri* se transformă în unități ce-și păstrează caracterul etnic în ceea ce privește armamentul și tehnica de luptă.

Toate aceste unități erau denumite după numele populației unde au fost recrutate la origine, sau după numele celui care le-a creat, sau (doar pentru *numeri*), după numele locului unde erau cantonate.

În cazul în care o unitate auxiliară este denumită *e (iuium) R (omanorum)*, aceasta se întâmplă doar după ce toți membrii săi au dobândit cetățenia romană.

Flota (*classis*): italică (cantonată la Misenum și Ravenna), sau din provincii (Germania, Pannonia, Britannia, etc.). Fiecare escadră italică era comandată de un prefect aparținând ordinului ecvestru, asistat de un subprefect, de navarhi, și un trierarh pe vas. Flotele provinciale erau încredințate centurionilor legionari, detașați pentru această funcție, și prefectilor de rang ecvestru.

În afara acestor trupe, mai exista și garnizoana Romei. Aceasta era compusă din: a) cohortele pretoriene; existau nouă cohorte pretoriene în timpul lui Octavian, 16 în anul 69, nouă în timpul lui Vespasian, zece la Domitian. Cel mai adesea, o cohortă număra 500 de oameni, fiecare cu un tribun din ordinul ecvestru, și șase centurioni. Septimius Severus le-a dublat numărul, transformând cohortele în milliare, și schimbând modalitatea de recrutare (a introdus soldații din legiuni). Cohortele pretoriene erau concentrate pe Viminal (Seianus,

prefectul pretoriului în timpul lui Tiberius, le-a adus la Roma). Se presupunea că aceste trupe reprezintă elita armatei romane și au avut un rol foarte important în proclamarea a numeroși împărați (v. și **pretorieni**).

b) cohortele urbane: erau însărcinate cu poliția orașului, fiind formate trei cohorte (număr variabil, puteau fi maximum 7), sub ordinele lui *praefectus Urbi* (senator de rang consular). Din secolul al II-lea, au trecut sub ordinele prefectului pretoriului. Fiecare cohortă urbană era comandată de un tribun, ajutat de șase centurioni.

c) cohortele vigiliilor, erau însărcinate cu poliția nocturnă și serviciul de pompieri, însumând 7 cohorte, fiecare responsabilă de două din cele 14 regiuni ale Romei. Aveau la conducere un tribun, ajutat de șapte centurioni.

În afara acestor trupe, mai exista garda personală a împăratului (*corporis custodes*), formată din germani, mai ales batavi. Aceasta a fost înlocuită în epoca Flaviilor cu un *numerus* de *equites singulares*, pus sub ordinele prefectului pretoriului. De la începutul secolului al III-lea, apar trupele de *protectores*, pentru ca, probabil înainte de Diocletianus, garda imperială să conțină atât *protectores* (trupe de cavalerie), cât și *domestici* (trupe de infanterie). Începând cu Constantinus I, cohortele pretoriene au fost înlocuite (în 312) cu școlile palatine, puse sub ordinele lui *magister officiorum*.

Pe lângă toate aceste trupe. În timpul lui Augustus au fost înrolați numeroși sclavi eliberați, în formațiuni separate, cunoscute sub numele de *cohortes uoluntariorum* (v. pentru menționarea lor, Velleius, 2, 110, 7; Cassius Dio, XXXV, 31, 1; Suet., *Aug.*, 25, 2; Macrobi., *Sat.*, 1, 11, 32).

Structura ierarhică a armatei romane:

a) categoria militară inferioară: soldat, apoi *principalis* (subofițer); *optio*, locotenent al centurionului, în infanterie; *duplicarius*, *sesquuplicarius*, locotenenți ai decurionului în cavalerie; *tesserarius*, însărcinat cu primirea cuvântului de ordine; *aquilifer*, *signifer*, *imaginifer*, port-drapel; *doctor*, *campidoctor*, *exercitator*, instructori; *cronicularius*, *singularis*, *secutor tribuni*, *adiutor tribuni*, subofițer de ordonanță ai ofițerilor superiori sau generalilor; în birouri, *librarius*, *notarius*, *codicillarius*, contabili; *tabularius*, *capsarius*, casieri; *horrearius*, *pequarius*, *lanius*, atașați la serviciul de intendentă; *armorum custos*, angajat al armurăriei; *optio ualetudinarii*, detașat la

infirmierie.

b) ofițeri subalterni: centurion (infanterie), decurion (cavalerie); centurionii comandanți de manipule erau superiori, centurion *primipilus* având o situație excepțională; *praefectus castrorum*, funcție adesea încredințată centurionilor. De la Hadrian, în fruntea trupelor de numeri se află *praepositi*, foști centurioni. Comanda *uexillationes* (unități detașate din legiune) era încredințată ducilor.

Pentru lexicul termenilor militari, cf. anexa 1.

F

fetiales (lat.), reprezintă colegiul sacerdotal alcătuit din 20 de membri dintre care unul deținea o poziție preeminentă în calitate de *pater pătratus*, care girau comportamentul militar roman, în virtutea lui *ius fetiale*. Tradiția atribuie pe rând constituirea acestui colegiului Tullus Hostilius sau Ancus Martius, legând existența lui de vocația războinică a Romei ce își elaborează concepția de război drept – *bellum iustum* – purtat pentru recuperarea a ceea ce aparține de drept statului roman sau aliaților acestuia. De regulă motivele suficiente pentru declararea unui război erau: asistenta unui aliat aflat în pericol, amenințări externe ori violarea teritoriilor frontaliere proprii sau ale aliaților. Ofensa adusă statului roman reclama impunerea, prin puterea cuvântului, într-o primă fază, a stării de război. Declararea oficială a ostilităților era precedată, cel puțin teoretic, de legitimarea divină a acțiunii și cererea prealabilă a satisfacției. În acest moment prealabil intervin competentele antebelice ale fețialilor, pe care îi regăsim *post factum* și la încheierea tratatelor de pace, însoțind reprezentanții politici. Sursele romane îl amintesc pe regele equilor, Erresius, ca primul care ar fi stabilit atribuțiile fetiale (Tit. Liv., I, 24 și 32; Plin., *Nat. Hist.*, XXV, 105; Servius, *ad Aen.*, IX, 52; X, 14; XII, 120). Roma ar fi împrumutat de la Erresius știința declanșării ostilităților, ce cuprinde un ritual complex. Fețialii urcau mai întâi pe Capitoliu, cerând regelui (în epoca regală), consulului ori pretorului (în timpul Republicii) sau Împăratului permisiunea de a culege iarba sacră – *sagmina uerbere* care simboliza pământul Romei, mai târziu al Italiei –, cerere parafată printr-un decret senatorial. Apoi delegația fețialilor se deplasa la frontiera inamică unde *pater pătratus* cerea restabilirea situației deteriorate. Răgazul de 10 sau 30 de zile acordat acestei restabiliri este urmat de un al doilea avertisment, redactat în termeni

ultimativi, a cărui eludare ducea la părăsirea pământului străin de către fețiali, întoarcerea lor la Roma, consultarea cu factorii de decizie politică și o nouă deplasare în zona de contact cu dușmanul, unde *pater pătratus* aruncă lancea războiului în solul inamic. Pentru situațiile în care acesta din urmă se afla la mari distanțe, se apela la diverse artificii, ca în timpul războiului dintre Roma și armatele lui Pyrrhus, aliatul Tarentului, când un prizonier este obligat să cumpere un metru pătrat de pământ în *Circus Flaminius*, locul unde, în virtutea dreptului fețial, se arunca lancea războiului. În ultimele secole republicane, ca urmare a complicării și multiplicării fronturilor de confruntare militară ale Romei, există tendința de transmitere a acestor competente personajelor pretoriene. Întreaga activitate militară a Romei se desfășura în principiu sub semnul protecției divine, a zeităților fidelității loiale, a bunei credințe, iar intervenția preoților fețiali garanta caracterul civilizat și just al războiului purtat de romani.

flamen – flamines (lat.), preoți care servesc cultele arhaice ale Romei. Există în total 15 flameni, dintre care trei sunt majori și atașați cultelor vechii triade romane, Jupiter – Marte – Quirinus. Dintre aceștia cel mai important este *Flamen Dialis*, asociat cultului lui Jupiter (sărbătorile de la idele fiecărei luni, *Uinalia* – 23 aprilie și 19 august, *Floralia*-29 aprilie, *Robigalia*-25 august, *Meditrinalia*-11 octombrie), care trebuie să se detașeze de tot ceea ce este uman, neputându-i-se, astfel, cere depunerea unui jurământ care l-ar lega de oricine și orice altceva decât Jupiter (Tit. Liv., XXXI, 50; Plut., *Quest. Rom.*, 44; A. Gell., *Nopti attice*, X, 15, 5). De pildă, în 200 î.Hr. alegerea lui Flamen Dialis ca edil curul a impus suspendarea pe perioada mandatului a atribuțiilor sacerdotale (Tit. Liv., XXXI, 50). Ales de *Pontifex Maximus*, *Flamen Dialis* reprezintă, alături de soția sa, *Flaminica Dialis*, (despărțirea de ea prin divorț sau decesul acesteia, atrăgea după sine retragerea calității de preot al lui Jupiter), emblema cuplului sacru Jupiter – Iunona. Vestimentația flaminului lui Jupiter este lipsită de noduri, haina sa prinzându-se cu fibule de bronz și centură; poartă inel de aur gol pe dinăuntru, numai un om liber îl poate ajuta să se îmbrace și să-și aranjeze părul sau barba, nu se poate dezbrăca în public, îi este interzis orice contact cu cadavre sau lucruri ce au aparținut defuncților. Acestor interdicții vestimentare și comportamentale li se adaugă prohibiții alimentare, toate aplicându-se și-n ceea ce o privește

pe soția sa. Rezident în casa lui Jupiter pe care nu o poate părăsi spre a se stabili în altă locuință, cuplul Flamen-Flaminica reprezintă reperul moral al familiei patriciene tradiționale.

foedus (lat.), termen ce desemna stabilirea unor raporturi juridice între Roma și alte populații, referitoare în principal la autonomia, dreptul de a bate monedă, exceptare de la serviciul militar, jurisdicție, dreptul de a primi exilați (Polyb., VI, 14, 8; Tit. Liv., XLIII, 2, 10), precum și toate convențiile internaționale ale Romei rezultate ale acțiunii de *deditio*. Astfel de raporturi aveau în centrul lor *amiciția*, dreptul de găzduire (*ius hospitium*), dar și alianțe cu caracter ofensiv și defensiv. Părțile contractante se numeau *foederati*. Terminologia latină a tratatelor, și corspondentele grecești identificabile în opera lui Polybios sau în evidenta epigrafică, transmit existența a două tipuri de tratate cu care Roma a operat în epoca republicană în relațiile sale internaționale: actele întocmite cu un regim juridic paritar între Roma și partenerii săi, beneficiari ai lui *ius conubii* și *ius commercii* – *foedus aequum*, și cele care conțineau preeminenta Romei față de aliații săi. În condiții inegale, superioritatea romană era subliniată prin așa-numitul *foedus iniquum* (Polyb., XXII, 15) iar federații căpătau un statut similar cu al clienților. Parteneriatul inegal cu Roma însemna recunoașterea implicită a clauzei maiestății poporului roman, clauză pe care în practică Roma o vehiculează ca o stare diplomatică curentă, indiferent de tipul de *foedus* încheiat. Existau și tratate cu regi străini (de ex. cel încheiat în 273 î.Hr. cu Ptolemeu Philadelphos – Cassius Dio, *Fragm.*, 147 –, sau cel dintre Roma și Hieron al Siracuzei, în 262 î.Hr. – Polyb., I, 16) sau cu orașe libere, aliate ale Romei – *ciuitates foederatae* – scutite de impozite, dar care aveau obligativitatea furnizării de contingente militare. *Foedera aequa* cunoscute pentru epoca republicană încep în 493/443 î.Hr., prin *Foedus Cassianus* (Tit. Liv., VIII, 4, 2 – 3), între Roma și Liga Latină, și continuă cu semnarea unor tratate similare cu: Massilia, cca. 386 î.Hr., sau puțin după (Iustinus, XLIII, 5, 10), Capua, 343 î.Hr. (Tit. Liv., XXIII, 5, 9), samniții, în 321 î.Hr. (Tit. Liv., IX, 4, 1 – 5), Heracleea, 278 î.Hr. (Cic., *Pro Arch.*, 6 – 7; *Pro Balbo*, 50), Camerinum, înainte de 205 î.Hr. (Tit. Liv., XXVIII, 45, 20; Cic., *Pro Balbo*, 46; *CIL*, XI, 5631), Liga Aheenă, 194 – 193 (cel mai devreme 196) î.Hr. (Tit. Liv., XXXIX, 37, 10). Până la Augustus, cele mai cunoscute *foedera iniquum* sunt cele cu: Teanum Apulum, 317 î.Hr. (Tit. Liv., IX, 20, 8), Liga Actoliană, 189 î.Hr. (Polyb., XXI, 32; Tit. Liv.,

XXXVIII, 11), Gades, 78 î.Hr., de fapt reînnoirea unui tratat mai vechi (Cic., *Pro Balbo*, 35), Mytilene, 25 î.Hr., și el o reeditare de situație diplomatică (RDGE, 26, col. ci și e).

fiscus Caesaris (lat.), „tezaurul imperial”, fond creat probabil de Augustus, succesiv reorganizat de Claudius și definitiv stabilit de Vespasian. Era condus de *a rationibus* (șeful cabinetului financiar al cancelariei imperiale), și centraliza veniturile provinciilor de rang imperial și impozitul vamal, preluând treptat de la *aerarium Saturni* sumele obținute din confiscări, cele de pe domeniul public, impozitele pe vânzări și eliberări de sclavi. Pentru Theodor Mommsen, fiscul reprezenta un tezaur de stat ce aparținea împăratului.

Înainte de a desemna tezaurul imperial, cuvântul *fiscus* desemna o „casă” a unui particular, sau o „casă” provincială a *aerarium*, într-o provincie senatorială. Probabil de la Vespasian, diferiții *fisci* de impozite ce depindeau de împărat au fost reuniți sub un serviciu central palatin, *fiscus*, tezaur ce putea moșteni și o persoană particulară.

Istoricul Hirschfeld a emis o teorie, conform căreia fiscul era un bun al statului; după moartea lui Nero, averea privată a Iulio-Claudienilor a devenit „bun al coroanei”, fiind transmis dinastiilor succesive, patrimoniul imperial fiind format din aceste bunuri.

Pentru Paul Veyne, *fiscus* este un bun public (P. Veyne, 1976, 539); de asemenea, sursele repetă că fiscul aparține principelui (de exemplu, Plin., *Paneg.*, 27, 3 și 41 – 42), și îl opun regulat vechiului *aerarium*, care este un tezaur public și aparține poporului roman. Pe de altă parte, quaestorii aerariului sunt excluși de la administrarea fiscului.

Fiscus era alimentat de impozite (parțial) și servea la funcționarea statului. În conformitate cu P. Veyne (1976, 549), fiscul este o instituție monarhică; prin el, statul roman exploata, la fel ca un particular, domeniile fiscale, ideea că fiscul aparține împăratului fiind eronată.

fratres aruales (lat.), confrerie care onora divinitatea Dea Dia (asupra cărei atribuții sursele antice sunt lacunare) și însămânțările. Colegiul fraților arvali era prezidat de un *Magister* anual, ales din rândurile membrilor colegiului, încă din mai, dar care intra în funcție la *Saturnalia* (sărbătoare din 17 decembrie în onoarea lui Saturn). Cântecelor lor ritualice invocau, așa cum o mărturisesc actele confreriei,

divinități precum Jupiter, Iunona Regina, Salus Publica, Ianus, Mars, Fons, Flora, Vesta. Ceremoniile, întinse pe trei zile (cu o pauză de câte o zi între fiecare zi, regulă specifică sărbătorilor romane), aveau loc în casa lui *Magister*, în afara Romei, în pădurea sacră din împrejurimi, *lucus*, pentru invocarea divinităților agrare și în cadrul templului zeiței Dea Dia și presupuneau sacrificii sângeroase, depunere de ofrande vegetale (spicele recoltei trecute alături de cele ale proaspetelor semănături), comensualitate, dansuri, concursuri de cai. Centrul lor religios urban era la *Regia*, unde Ops, divinitate a opulentei avea un altar. Cele mai importante ritualuri aveau loc în luna mai – *Ambaraualia* (Varro, *De ling. latina*, IV, 15; V, 64; Plin., *Nat. Hist.*, XVII, 2, 2; A. Gell., *Nopti attice*, IV, 15; *CIL*, VI, 2099, 2101, 2104, 2114).

H

haruspices (lat.), personaje cu atribuții culturale care inspectau măruntaiele (*exta*) animalelor sacrificate. De origine etruscă, depozitari ai așa-numitei *disciplina etrusca*, realizau dialogul cu divinitatea prin intermediul aptitudinilor lor în arta fulgurală, haruspicele purtând, de altfel și denumirea de *fulgurator*. Alături de examenul organelor interne, haruspicii ofereau interpretări ale miracolelor întâmplătoare sau speculații biologice în momentele de criză sau de dezastre ale statului. După tradiție (Dion. Hal., II, 22) Romulus ar fi înființat acest colegiu pentru a participa la sacrificiile religioase, iar Numa îi va consulta în legătură cu picarea din cer a scutului lui Marte. Această instituție pare a căpăta o mare amploare în vremea regilor etrusci însă, în ceea ce privește funcționarea sa internă, sursele antice sunt lacunare: exista un președinte, primul dintre cei 60, marele haruspice sau maestru public al haruspiciilor, precum și un „tezaur” propriu al organizației. Consultați oficial de către stat prin intermediul Senatului, haruspicii sunt prezente cvasipermanente în spațiul public roman. Atitudinea imperială din timpul dominatului față de această instantă culturală este fluctuantă: Constantinienii par a fi primii ce vor lua măsuri împotriva lor, în vreme ce Iulian le oferă protecție, Iovian se abține de la violente, Valentinian I (371) acordă un edict de protecție celor ce practicau onest arta fulgurală, pentru ca împăratul Theodosius I, prin interzicerea examinării organelor interne ale victimelor și a sacrificiilor păgâne, să inițieze politica oficială de condamnare a haruspiciilor pentru crimă de les – majestate.

I

Imperator (lat.), desemnează cetățeanul deținător de *imperium* într-un sens mai larg, sau doar cel ce deține *imperium militiae*, într-o accepție restrânsă, fiind titlul obișnuit cu care soldații îl aclamă pe generalul victorios pe câmpul de luptă, cel mai adesea, dar și titulatură conferită uneori de Senat. Există și imperatori care nu sunt trecuți pe listele generalilor triumfători: Q. Laronius (*CIL*, X, 8041), Sex. Apuleius (*CIL*, IX, 2637). Caesar va folosi cel dintâi calitatea de *imperator* ca supranume, asociind-o gîntei Iulia (**v. imperium**).

Imperium (lat.), reprezintă ansamblul de competente ale magistraților superiori, ce oferă puterea publică cea mai mare la Roma. În epoca regală, *imperium* exprima puterea regelui, era nelimitată, arbitrară, deși Romulus, dăruind poporului o constituție, a creat un *imperium legitimum*. Conotațiile acestei puteri erau, la originea ei, în egală măsură religioase și politice. Regele, ales de *comitia curiata*, își poate exercita activitatea după consultarea divinității prin luarea auspiciilor, și reconfirmarea acestei investiții de către curii prin *lex curiata de imperio* sau *lex curiata* (Cic., *De Rep.*, II, 13, 17). Personajul regal reprezintă cea mai înaltă autoritate religioasă, politică, administrativă, juridică și militară, în teorie indivizibilă, în practică, însă, operațională prin delegarea puterii conținute de *imperium*. Autoritatea regală permite consultarea divinității și convocarea adunării curiate, competentă care în mod uzual este deținută până la moarte (Roma va cunoaște o singură excepție de eliminare a puterii regale prin intervenția poporului – alungarea ultimului Tarquin: Tit. Liv., I, 59). În momentul decesului unui rege se deschide așa-numita perioadă de *interregnum*, în care autoritatea cetății cade în sarcina unui *interrex* desemnat prin tragere la sorți dintre senatori pentru 5 zile, după care o nouă tragere la sorți va desemna un al doilea *interrex*. Acesta din urmă abdică fie pentru a conferi puterea noului rege, fie în favoarea unui alt *interrex*.

Imperium are în mod uzual două domenii de ingerință, unul civil – *imperium domi* – și unul militar – *imperium militiae*. Însemnele exterioare ale puterii regale sunt fasciile (12 la număr) și lictorii (în același număr).

În perioada republicană analiza acestui concept presupune o abordare cronologică în două etape: una până la *leges Liciniae-Sextiae* (367 î.Hr.), și a doua ulterioară acestora. În prima etapă există *unimpieri* um consular exercitat pe rând de cei doi consuli, care

amiabil sau prin tragere la sorți sau prin votul senatului își stabilesc competențele și zonele de influență (*provinciae*). *Imperium* consular este anual (Tit. Liv., II, 1; Cic., *De rep.*, II, 32), atribuit de comițiile centuriate cu aplicabilitate în plan civil, cu ingerința în interiorul *pomoerium*-ului (*imperium domi*) și militar (*imperium militiae* – exercitat doar în afara Romei, ca șef al armatei), limitat prin *intercessio* de către caracterul colegial al magistraturii consulare, pe de o parte, iar pe de alta, de către tribunii plebei. După votarea legilor Licinio-Sextiene (367 î.Hr.), care permiteau accesul plebei la consulat, apare o nouă magistratură, *praetura*, cu drept de *imperium*. Acest nou aspect al puterii pretoriene, esențial judiciară, se exercită doar în cazul *imperium domi*; numai în situații excepționale (eșec militar al consulilor), un pretor primește *imperium militiae*. În 241 î.Hr., se constituie magistratura pretorului peregrin (primul pretor rămânând asociat doar spațiului urban al Romei) fără ca, în mod practic, competențele juridice ale acestor doi pretori să se intersecteze. Evoluția militară a Republicii romane a impus prelungirea mandatelor magistraților *cum imperio* (*prorogatio imperii*) dincolo de perioada de un an (primul caz este amintit în 327 î.Hr. pentru consulul Publius Philo, prin hotărârea Senatului și a poporului – Tit. Liv., VIII, 23). Măsura de *prorogatio imperii* devine insuficientă pentru a acoperi necesitățile de personal util în teritoriile cucerite, de aceea se va mări numărul de pretori (existau 4 în 227 î.Hr., 6 în 197 î.Hr., 16 în epoca lui Caesar). Cei mai vechi, pretorul urban și peregrin, rămân cu atribuții civile, ceilalți au competente militare și se află la comanda militară a legiunilor din provincii. Până la Sylla, magistrații (consuli, pretori) dețin ambele aspecte ale acestei puteri, iar promagistrații doar *imperium militiae*. Prin măsurile din 82 î.Hr., Sylla va decide o exclusivitate civilă pentru *imperium*-ul magistraților, iar pentru promagistrați *imperium militiae* presupunea și administrarea provinciei. În 52 î.Hr., *lex Pompeia de provinciis* stabilea un interval de cel puțin 5 ani între magistratură și promagistratură. *Imperium* proconsular nu era limitat de *intercessio* (în provincie puterea tribunilor nu este operantă), dar, în domeniul juridic, *lex Porcia* din 184 î.Hr. va interzice pedeapsa corporală pentru cetățenii romani din provincii. Potrivit concepției lui Cicero, *imperium*, separabil de magistraturi, conținea posibilitatea puterii tiranice (Cic., *De Rep.*, II, 32, 56); tocmai de aceea, deținătorul de *imperium* din epoca republicană

avea o poziție aproape regală, de unde și prestigiul magistraturilor *cuiusmodi* um.

În epoca imperială, *imperium proconsulare maius et infinitum* era una din bazele juridice ale puterii imperiale. *Imperium* proconsular deținut de principe era diferit de cel al proconsulilor din perioada republicană, pentru că era acordat cu titlu viager; era nelimitat, pentru că era degajat de constrângerile impuse de traversarea *pomerium*-ului Romei și se întindea asupra tuturor provinciilor. În calitate de deținător de *imperium*, împăratul guverna provinciile senatoriale împreună cu Senatul, iar provinciile imperiale singur, prin *legați*, fiind în același timp și comandantul suprem al armatei. Toate operațiunile militare se desfășoară sub auspiciile principelui, iar în virtutea *imperium*-ului proconsular, principele are dreptul de a lua auspiciile. *Imperium* proconsular este universal, pentru că împăratul controlează atât provinciile imperiale, cât și pe cele senatoriale, plus Roma și Italia. Titlul de proconsul apare de altfel în titulatura imperială, pentru provincii de la Traian, pentru Italia de la Septimius Severus. *Imperium* proconsular imperial are doar aparenta acestui tip de putere: împăratul avea comanda întregii armate, administra provinciile nepacificate sau de frontieră; în 23 î.Hr., *acești mpieri um* proconsular a fost extins la toate provinciile și a fost declarat superior (*maius*) celui al proconsulilor.

Imperium presupunea drept de recrutare și comandă militară, jurisdicție penală, civilă, administrativă; dreptul de *uocatio* (constrânge înfățișarea împricinărilor în fața instanței), *ius pressiois* (drept de arest a nesupușilor), drept de convocare a comițiilor în afara Romei. *Imperium proconsulare* imperial era complet și universal. Complet, pentru că are jurisdicție în domeniile civil, militar și judiciar. În provinciile imperiale, împăratul își exercită acest drept prin *legați*, care exercită prin delegație *imperium proconsulare*, fiind funcționar civil, comandant militar și judecător al provinciei; administrează teritoriul, finanțele, serviciile alimentare, lucrările publice, posta, controlează regimul municipal; comandă toate trupele din provincie, are *ius gladii*, drept de viață și de moarte asupra locuitorilor provinciei.

Evoluție:

Din 38 î.Hr., sau poate chiar din 40 î.Hr., Octavian preia titlul de *imperator*, pe care-l integrează numelui său, fapt ce-l transformă în încarnarea permanentă a puterii publice (*imperium*). Din 31 î.Hr.,

Octavian a devenit consul, fără a depune puterile triumvirale, pentru ca în perioada 30 – 27 î.Hr., să dețină *imperium* nedefinit, extraordinar din punct de vedere juridic, prin *consensus uniuersorum*. Până în 23 î.Hr., consulatul va fi baza legală a autorității lui Octavian. Octavian acordă consulatului vechiul *imperium* extins, și superioritatea inițială asupra celui proconsular. După 23 î.Hr., va fi abandonată această formă de putere, Octavian asumându-și consulatul doar în 5 și 2 î.Hr. În 23 î.Hr., în locul consulatului anual, Octavian preia *imperium proconsulare*, „o singură dată și o dată pentru toate” (Cassius Dio, LIII, 32, 5), declarat superior *imperium*-ului guvernatorilor provinciali, pentru că are *imperium* militar și în interiorul Romei. Acest tip de *imperium* nu era nou, pentru că fusese concedat anterior lui Brutus și Cassius pentru Orient. *Imperium*-ul lui Octavian a rămas decenal, reînnoit în 18, 13, 8 î.Hr., 3 și 13 p. Chr. (P. Petit, 1967, 215).

La sfârșitul lui 19 sau în 18 î.Hr., Senatul i-a conferit lui Octavian insignele consulare pe viață, împreună cu cei 12 lictori și scaunul curul, plus *ius edicendi*, fără restricțiile de timp și competență tradiționale.

În epoca imperială, cei 12 lictori vor fi înlocuiți în timpul Antoninilor cu purtători de torte, de certă influență elenistică.

În ceea ce privește succesiunea la puterea imperială, în cazul lui Tiberius, acesta a primit în 13 p. Chr., prin lege, puteri egale cu ale principelui, în controlul armatei și al provinciilor (Suet., *Tib.*, 21, 1).

În epoca imperială, *imperium* va rămâne, alături de *tribunicia potestas* și calitatea de *pontifex maximus*, una din bazele puterii imperiale din punct de vedere legal. Prin ambiguitatea formulării sale, *imperium* îi permite principelui intervenția într-o gamă foarte diversificată de domenii, pornind de la nivelul militar și terminând cu cel judiciar. Acest fapt este reliefat în titulatura imperială, unde calitatea de *imperator*, în poziție de *praenomen*, ne arată importanta acordată de principii acestei calități.

Intercessio (lat.), reprezintă dreptul de a se opune actelor inițiate de o altă persoană. În domeniul dreptului public, această situație intervine între magistrați, presupunând acțiunea personală de a împiedica desfășurarea unei acțiuni legale. *Intercessio* se aplică împotriva: decretelor magistraților, diferitelor *rogationes* și *senatus – consulta*, atât în interiorul Romei, cât și în provincii (pentru ultimul caz, precizări privind *intercessio* oferă *lex Iulia de municipiis*, precum și

lex Rubria).

Interregnum (lat.), constă în guvernarea provizorie de către un magistrat investit cu *imperium* după regulile religioase și ale dreptului public. În epoca regală dreptul de a conduce Roma revine familiilor patriciene și intervine la moartea regelui, când curiile convocate de către un *tribunus celerum* desemnează un *interrex* (sau mai mulți) (Tit. Liv., I, 19). În timpul Republicii, un *interregnum* survine accidental prin dispariția unui magistrat *cum imperio* (boală sau moarte a unui consul, când alegerile de consuli sunt invalidate datorită unui viciu de procedură sau abdicare). Până la finele acestei perioade, un *interrex* nu poate fi decât un membru al vechilor familii patriciene.

Iuridicus prouinciae (lat.), funcționar aflat în subordinea guvernatorului unei provincii, însărcinat cu aplicarea justiției; probabil această funcție a fost creată după împărțirea de către Hadrian a Italiei în districte judiciare (*regiones Italiae*). În circa 165/166, au fost creați 4 *iuridici* pentru cele 4 circumscripții italiice, la care s-a adăugat încă unul de la Caracalla; această reformă a fost pregătită de către Hadrian, prin instituirea a 4 *consulares* pentru cele 4 *regiones*

De la Marcus Aurelius, *iuridici* italici aveau competente administrative și judiciare: din punct de vedere administrativ, *iuridicus* supraveghea districtul, avea în grijă problemele alimentare, privilegiile colegiilor, numirea avocaților fiscalului, acționând ca intermediari între cetățile italiice și puterea centrală. Din punct de vedere judiciar, aveau jurisdicție civilă (tutelă, *fideicomissa* – acțiunea de a îndeplini o rugămintă cu caracter testamentar prin intermediul unei terțe persoane, care răspundea religios și moral de angajamentul său în fața cenzorului și a cetății în vremea republicană și apoi și penal de la Augustus –, jurisdicție în domeniul eliberărilor și grațierilor), administrativă (cu rol în nominalizarea decurionilor municipali și supravegherea problemelor municipale). De asemenea, se pare că *iuridici* interveneau în afaceri privind nominalizarea tutorilor sau curatorilor, ce depășeau competența unui oraș, apoi primeau apeluri împotriva deciziilor magistraților municipali. Nu aveau o reședință fixă, fiind itineranți.

Ius (lat.), ansamblul de norme sau reglementări juridice cu ingerința în domeniul public, privat sau sacru. În dreptul public – *ius publicum* categoria juridică de *ius* prezintă următoarele aspecte: a) dreptul de a vota în comiții – *ius suffragii*; b) dreptul de a candida și de

a fi ales – *ius honorum*; c) dreptul de a servi în legiuni, *formula togatorum*, toate acestea definind calitatea de cetățean din perspectiva comunitară a cetății. Dreptul civil – *ius ciuile* – reprezintă un ansamblu de instituții a căror funcționare pe tărâm domestic își găsește expresia finalizatoare în plan public. Aspectele sale normative privesc: a) dreptul de a contacta o căsătorie romană – *ius conubii*, b) dreptul de a desfășura activități comerciale – *ius commercii*, c) dreptul de a lua parte la un proces, de a fi parte civilă a unor acte (contracte, testamente etc), pe scurt dreptul de a fi subiect de drept – *legis actio*. Evoluția juridică a societății republicare a impus o relativă subordonare a lui *ius ciuile* de către *ius publicum*, cel din urmă conținând și gesturile cu încărcătură normativă ale magistratilor-edicte sau decretelor – (chiar dacă aplicarea a acestor acte se restrânge la spațiul de competență al emitenților). Dreptul sacru – *ius sacrorum* – cuprinde sistemul reglementărilor ce privesc relația cu divinitatea și reprezintă nivelul de exprimare al monopolului preoților. Până către secolul al III-lea totalitatea prevederilor normative operante în spațiul roman propriu-zis era desemnat prin sintagma *ius Quiritium*, al cărui caracter formalist este o evidentă. La nivelul așa numitelor *gentes* funcționează un corpus de proceduri aparținând lui *ius ciuile*, cu aspect cutumiar – *ius gentium*, care, însă, reprezintă deopotrivă un reper sacru și unul valoric. *Ius gentium* n-a fost niciodată străin de gândirea romană; în teorie, s-a decantat destul de târziu, sub influența filosofilor. Unul din primele exemple este oferit de ritualul declarației de război și cel de încheiere al tratatelor de pace (v. **fetiales**). În cadrul acestor ritualuri, martori erau zeii, iar teoria dreptului ginților se poate reduce în acest context la o teorie a contractului (P. Grimal, 1973, vol. I, p. 148); în conformitate cu această teorie, declarația de război formulează revendicarea a ceea ce e considerat de către poporul roman ca fiind bunul său. Revendicare a acestui drept, războiul nu se mai justifică atunci când dușmanul a acordat reparația necesară. Prin actul de *deditio* (v. **dediticii**), se încheie un nou contract între romani și învinși. Prin acest act, învinșii depind de voința învingătorilor, iar termenii sunt extrem de variabili. Tratatul care pune capăt războiului, *foedus*, trebuie respectat scrupulos de către contractanți și determină precis statutul părților contractante. Axiologia construită în termeni mai mult sau mai puțin juridici, așa cum transpare din surse, pare a fi reglată de un sistem

comportamental civic obedient noțiunilor de *amiciția* și *fides*, alături de care prinde contur, după ieșirea militară a Romei din spațiul italic, categoria de *libertas*.

L

latini (lat.), termen ce-i desemnează, într-o accepție mai largă, pe locuitorii din Latium, înțeles în grantele sale inițiale, adică zona dintre Tibru și Munții Albani, vechii latini – *Prisci Latini* – apoi categorie juridică și politică ce include pe toți cetățenii de drept latin. Primele informații despre reglementarea relațiilor dintre romani și latini sunt asociate cu bătălia de la lacul Regillus, când aceștia din urmă apar în tabăra lui Tarquinius, împotriva Romei. Definirea raporturilor dintre cele două populații sunt cuprinse, după tradiție, de tratatul încheiat între latini și Roma, prin persoana lui Spurius Cassius, tratat ce va fi îndeobște cunoscut sub numele de *foedus Cassianum* (Tit. Liv., II, 18; Dion. Hal., V, 20; Cic., *Pro Balbo*, 23, 53; Plin., *Hist. Nat.*, XXXIV, 5, 20). Existența juridică a acestor comunități este exprimată dublu prin ansamblul normelor proprii și prin dreptul roman. Latinii au toată gama de drepturi ce rezultă prin aplicarea lui *ius ciuile* (v. **ius**), pot vota, în cazul stabilirii la Roma, fără a beneficia de *ius honorum*. După desființarea Ligii Latine (338 î.Hr.), sursele îi prezintă pe **l.** ca o categorie inferioară romanilor, ale căror drepturi par să se fi diminuat în timp, respectiv, pierzându-și *ius conubium*, sau după 184 î.Hr., refuzându-li-se *ius prouocationis* (dreptul de a apela la judecata poporului), în cazul în care condamnarea ar fi venit din partea unui magistrat *cum imperio*. Cu toate acestea, latinii pot dobândi cetățenia romană prin deținerea unei magistraturi locale în favoarea statului roman, prin acordarea acestui statut cu titlu de recompensă pentru condamnarea unui cetățean roman vinovat de *repetundae pecuniae* – extorcarea de fonduri de către un magistrat –, sau, cel mai adesea, prin fixarea domiciliului la Roma și înscrierea, în timpul censului, în funcție de proprietățile pe care le are. Fenomenul „emigrării” latinilor din cetățile lor în Roma constituie, începând cu secolul al II-lea î.Hr. obiectul atenției autorităților romane, care trec la expulzări relativ masive: în 187 î.Hr. din cetate, în 177 î.Hr. din *ager publicus*. Mai mult chiar, permiterea stabilirii unui domiciliu roman este condiționată de lăsarea acasă, în cetatea de origine, a cel puțin unui fiu (Tit. Liv., XLI, 8, 9). Soluția pe care au găsit-o latinii va fi de a-și vinde proprii copii unor cetățeni romani, care, putându-i emancipa, le garanta, la eliberare,

accesul în corpul cetățenesc roman. Reacția Romei nu întârzie, căci, în timpul censurii lui M. Claudius și T. Quintius, sunt invalidate emancipările ce se soldau cu modificarea originii celui eliberat (Tit. Liv., XLI, 9, 9). Participarea latinilor la campaniile militare de-a lungul ultimelor secole ale Republicii, alături de romani, este baza principală a revendicărilor de factură electorală ce intră în sfera cetățeniei depline, violent exprimate în timpul războiului social (**v. războiul cu socii**). Spre finele republicii și în timpul imperiului, până în 212 p. Chr., prin latini se înțelege, îndeoste, cetățenii de drept latin aflați în municipiile și în coloniile aferente. Libertățile lor sunt suple și neuniforme, căci distingem o ierarhizare internă, mai ales în epocă imperială, când sursele amintesc două categorii juridice: *Latini maius* și *Latini minus*.

legațio (lat.), ambasadă a Senatului, împăratului sau municipiilor însărcinată cu rezolvarea anumitor probleme, cel mai frecvent, de ordin politic. Membrii acestui organism se numesc *legați* (pentru înțelegerea mai largă a termenului **v. legatus**). În lumea romană asemenea asociații puteau fi și emanația unor asociații private sau religioase. În perioada republicană *legațio* se exprimă în numele poporului roman, alcătuirea ei ținea, însă, de competentele Senatului care stabilea atât numărul membrilor cât și sarcinile ce i se confereau. Senatorii delegau cel puțin doi membri pentru un astfel de corp diplomatic; de regulă existau trei personaje de rang senatorial. Grupul avea o ierarhie internă proprie; astfel, în cazul unei ambasade de doi, unul era senator de rang înalt – curul sau mai în vârstă, celălalt era *pedarius*, pentru ambasadele de trei, existau doi senatori curuli și un *pedarius* (pentru *pedarius*, **v. Senatus**). Decizia senatorială privind structura și scopul unei *legațio* cuprinde și precizări privind cheltuielile de deplasare și personalul auxiliar, însoțitor (practica va impune uzanța numirii acestuia de șeful delegației, e. g. *Lex Gabinia* îi dă drept lui Pompei să-și aleagă legații), întinderea temporală a mandatului ei: permanentă (cu competente ce se leagă de administrarea provinciilor, cuprinzând și personaje nesenatoriale) sau temporară (declarată războiului, semnarea tratatelor de pace, diferite misiuni juridice sau religioase). Complexitatea relațiilor internaționale ale Romei, marcate de o oarecare reciprocitate, a adus în cetate ambasadele statelor străine sau municipiilor, primite de Senat pentru

epoca republicană și de împărat, mai târziu.

legatus (lat.), „delegat”, înalt funcționar civil și militar în afara Italiei. Existau mai multe categorii de *legați*: *legatus legionis*, comandant al unei legiuni, *legatus prouinciaie*, guvernator al unei provincii.

În secolul al II-lea î.Hr., sunt menționați primii *legați*, ca subalterni, ofițeri de stat major, subordonați ai unui general și în același timp guvernatori de provincie; de la Augustus, asistăm la apariția unor *legați Augusti pro praetore* ca guvernatori de provincie, investiți cu *imperium proconsulare* (cu excepția Egiptului, guvernat de un *praefectus* în numele împăratului). Legatul avea depline puteri militare, administrative și judiciare în provincia sa. Puteau fi *consulares*, foști consuli, și atunci dispuneau în provincia lor de cel puțin două legiuni; *legați praetorii* aveau în subordine o legiune. Ș ederea legaților în fruntea provinciei nu avea o perioadă fixă, iar de la Gallienus (secolul al III-lea), *legați consulares*, din ordinul senatorial, au fost înlocuiți cu *praefecți*, din ordinul ecvestru.

Atribuții: Împăratul delega un *legatus* pentru provinciile imperiale, în virtutea *imperiumului proconsular* pe care îl deținea. Acest *legatus* exercita prin delegație *imperium proconsulare* imperial, fiind funcționar civil, comandant militar și judecător al provinciei. Tot el administra teritoriul, finanțele, serviciile alimentare, lucrările publice, avea în grijă posta, și controla regimul municipal din respectiva provincie. Ca delegat al împăratului, avea comanda tuturor trupelor din provincie, și deținea *ius gladii*, drept de viață și de moarte asupra locuitorilor provinciei.

Guvernatorii imperiali (*legați propraetore*) erau recrutați din cadrul Senatului, fiind numiți de către împărat, de obicei pe 5 ani; erau asistați în provincia lor de *iuridici*, de un procurator imperial, ales de împărat din cadrul ordinului ecvestru, și aveau *ius gladii*.

legio (lat.), legiune, unitate militară romană (v. **exercitus**)

lex (lat.), lege, concept care desemnează uzual, pentru spațiul antichității romane, decizia emanată din votul poporului întrunit pe centurii sau, tot mai des din secolul al II-lea î.Hr., pe triburi. Valoare normativă au totodată și hotărârile Senatului *senatus-consulta*, sau ale magistraților delegați de popor pentru organizarea unor comunități urbane sau altor teritorii provinciale (denumite *decreta* sau *edicta*), sau, nu în ultimul rând ca importantă, începând cu aplicarea legii

Hortensia din 286 î.Hr., deciziile adunării plebeilor – plebiscitele (*plebiscita*). Procedural, o lege poate fi inițiată de un magistrat, care, după supunerea ei, în stadiu de proiect atenției Senatului, urmează a se publica cu cel puțin 17 zile înainte de convocarea poporului – *promulgație*. Votarea de către popor a acestui proiect îl transformă în lege, afișata ulterior în Forum, un formular cu redactarea fidelă a textului fiind depus în *aerarium*, sub supravegherea cvestorilor. Structural, o lege cuprinde în *praescriptio* date despre inițiator (al cărui nume în general îl poartă), prima centurie/trib care și-a exprimat votul cea mai consistentă parte fiind cea a conținutului – *rogatio*. Regula juridică, ce exprimă prin mecanica sa opțiunea comunitară a Romei, decelabilă încă din timpul celor XII table, este ca obiectul legii să-l constituie o colectivitate civică (*ius generale*) sau cel mult un grup restrâns de persoane (*privilegium*). Textul final exprimă măsurile punitive rezultate în urma eludării legii – *sanctio*, în funcție de care o lege poate fi *perfecta* (*sanctio* invalidează toate acțiunile contrare legii), *minus quam perfecta* (în caz de nerespectare a legii, se percepe doar o amendă contravenientului) sau *imperfecta* (legile ce nu conțin *sanctio*). Sursele antice stabilesc o tipologie clară a legilor prin vocabularul juridic foarte precis, oferind importante date despre funcționarea reală a instituțiilor interne ale Romei. Astfel, *lex data* reprezintă rezultatul acțiunii unui magistrat *cum imperio*, care acoperă ca importantă votul poporului exprimat, iar *lex publica*-votată de ambele instance comițiale, este legea care îl așază în plan secundar pe inițiator, în vreme ce *leges rogatae* sunt rodul cooperării paritare dintre magistrați și comiții (în toate cele trei cazuri este necesară prezenta ambelor instance după scenariul procedural prezentat anterior). Ansamblul precizărilor normative operant în spațiul Romei anterior elaborării celor XII table sunt desemnate grosso modo ca *leges regiae*. Realitatea juridică ce oferă și garantează inviolabilitate sacră se numește *lex sacrata/leges sacratae*; cunoscute în număr de trei pentru epoca Republicii: 1) cea din 494 î.Hr. (Tit. Liv., II, 33), care conferă inviolabilitate persoanei tribunului plebei, 2) legea care îi oprește pe patricieni, în 494 î.Hr. (Tit. Liv., II, 33), de a ocupa magistraturi plebeiene, 3) plebiscitul inițiat în 492 î.Hr., de Sp. Icilius (*lex Icilia* – Dion. Hal., VII, 17), care pedepsea cu moartea pe oricine ar fi încercat să împiedice întrunirea adunării plebeilor. Totalitatea reglementărilor juridice imperiale apare în sursele juridice ca *leges*

romanae (v. **constitutiones** și **constitutio Antoniniana**).

Efortul comunității romane din timpul veacului al V-lea î.Hr., care avea ca scop, într-o exprimare liviană (Tit. Liv., III, 34), egalizarea între patricieni și plebei este nu atât o transpunere scrisă a vechilor cutume, cât mai ales o laicizare a dreptului roman (opinie tot mai des îmbrățișată de istoricii moderni). Precizărilor procedurale generale din primele două table (*tabulae*) li se adaugă specificări privind debitorii insolvabili (*tabula* a 3-a), puterea paternă (*tabula* a 4-a) și alte realități domestice (tutelă, succesiunea proprietății, principii sucesorale – *tabula* 5 – 6), elemente de drept public și sacru (*tabula* 9 – 12). Cf. și **decretum**.

libertas (lat.), corespondentul lingvistic pentru grecescul *eleutheria*, căruia, spre deosebire de lumea greacă (unde nu apare în reprezentări de natură cultuală alături de poporul grec, în pofida importantei acordate de eleni acestei noțiuni), romanii îi consacră un spațiu propriu, amenajat încă de timpuriu pe Aventin (*CIL*, VI, 10025; Serv., *ad Aen.*, I, 726). Valoarea acestui concept este departe de a rămâne doar în câmpul axiologiei, definind, împreună cu noțiunea de *fides*, statutul public al unui cetățean roman în epocă republicană, el pătrunzând, mai ales în secolul I î.Hr., în sfera ideologică.

libertus (lat.), sclav eliberat. La finele Republicii onomastica înregistrează libertții cu vechiul lor nume de sclav, căruia i se adaugă numele ginții patronului (ex-stăpânul) sau numele patronului. La eliberare, libertții sunt înscrși pe listele electorale ale unuia din triburile urbane, tras la sorți, iar pretorului urban i se conferă competența reglementării tuturor raporturilor sociale stabilite de aceștia. În general, libertul intră în categoria clienților eliberatorului și în dinamica relațiilor clientelare ale acestuia. Datorită evoluției de ansamblu a instituțiilor republicane, realitățile politice de secol I î.Hr. sunt tot mai pregnant exprimate în funcție de grupările bazate pe *amiciția* și *fides*, pe de o parte, iar pe de alta, de mărimea acestora, așa încât, acțiunea publică a unor anumite grupuri de presiune nu este străină de creșterea numărului libertților în perioada amintită. Cantonați de regulă în activități economice întreprinzătoare, de mică întindere, dar mai ales în cele de ordin administrativ, libertții capătă o experiență profesională din plin exploatată în primele decenii ale Principatului, când împărații primei dinastii vor folosi libertții imperiali în administrație, „epoca de aur” a lor fiind perioada împăratului

Claudius (v. și **cliens, patronus**).

ludi publici (lat.), spectacole publice, diverse întreceri și banchete la care participă întreaga comunitate. Spre deosebire de spațiul grec, aceste manifestări au, în lumea romană, un mai pregnant caracter religios. Primele jocuri, amintite de surse, sunt plasate în epoca regală, și erau întreceri de cai sau de care trase de cai (la *Equiria* și *Consualia*) dedicate zeilor Marte și Consus, desfășurate pe Câmpul lui Marte. Instituționalizarea și transformarea lor în manifestări anuale este atribuită lui Tarquinius Priscus, care adaugă mai vechilor întreceri și concursurile pugiliștilor (*pugiles* – Tit. Liv., I, 35), mutându-le în *Circus Maximus* (după ce amenajează această vale situată între Palatin și Aventin). Denumirea pe care o primesc este de *Ludi Romani* sau *Magni*. Acestea (care se vor desfășura în epoca clasică între 4 și 9 septembrie) li se adaugă, în timpul Republicii, alte jocuri anuale: în cursul secolului al III-lea *Ludi Plebei*, 4 – 17 septembrie; *Ludi Cerialies*, 12 – 19 aprilie; *Ludi Apollinares* (în 212 î.Hr.), 6 – 13 iulie; *Ludi Megalenses* (în 204 î.Hr.), 4 – 10 aprilie; în 173 *Ludi florales*, 28 aprilie-3 mai; în 82/81 î.Hr. *Ludi Victoriae Sullanae*, 28 octombrie-noiembrie; în 46 î.Hr. *Ludi Victoriae Caesaris* sau *Ueneris Generis*, 20 – 30 iulie. Altele au caracter special, ca cele funerare, *ludi funebres*, oferite (în *Forum Romanum* – Tit. Liv., XXIII, 30; XXXI, 50; Plin., *Nat. Hist.*, XXXV, 33 – sau în *Forum Boarium* – Val. Max., II, 4, 7) de o persoană particulară în memoria unui membru marcant al propriei familii (ca în cazul jocurilor oferite în 206 a. Chr. de Scipio Africanul pentru tatăl și unchiul său – Tit. Liv., XXVIII, 21). De organizarea și supravegherea acestor jocuri se ocupă persoane autorizate ale statului, magistrați, uneori preoți: edilii curuli de *ludi Romani*, *Megalenses*, *Florales*, edilii plebei de *Ludi Plebei*, *Cerialia* (Caesar instituie pentru acestea din urmă o magistratură separată – *aediles Cerialies*), pretorul urban de *ludi Apollinares*. Jocurile oferite cu titlu extraordinar de un magistrat sau general în onoarea statului sunt organizate chiar de inițiator. În epoca imperială, pretorul acaparează aceste sarcini. Durata jocurilor publice republicane, inițial de o zi (arhaicele *Equiria* și *Consualia* aveau loc la 14 martie), ajunge să se mărească în epoca clasică, depășind șapte zile, dar nu mai mult de 15, astfel încât numărul total al zilelor consacrate sărbătorilor spectaculare era de 67 pe an, iar în Imperiu ele vor ajunge la 175 de zile pentru jocurile permanente. Cheltuielile necesare erau aprobate de Senat, în general 200.000 de

sesterți (Dion. Hal., VII, 71), sumă ce va crește către secolul I î.Hr. – de pildă, în 51 î.Hr. statul alocă anual cca. 760.000 de sesterți. Somptuozitatea acestor manifestări publice este tot mai mult atașată prestigiului public, distincției sociale, constituindu-se într-unul din indicatorii ierarhici cei mai activi în ultimul veac republican și mai departe în Imperiu. Atenția Romei în acest sens este evident argumentată de surse, mai ales începând cu epoca Gracchilor, când distribuirea locurilor la spectacole urmărește rangul social. În 364 î.Hr. sunt introduse la Roma primele jocuri scenice – *ludi scaenici* – constând în simple dansuri sau pantomimă care, în vremea lui Livius Andronicus, sec. al II-lea î.Hr., vor îmbrăca, în cadrul jocurilor romane majore din septembrie (ulterior *ludi scaenici* vor pătrunde și-n alte jocuri), aspectul unor adevărate reprezentări dramatice (Tit. Liv., VII, 2). În secolul al II-lea î.Hr. foarte probabil din spațiul oriental elenizat, apar vânătoarea de animale (lei și pantere – *uenatio leonum et panthearum* – introduse de M. Fulvius Nobilior-Tit. Liv., XXXIX, 22) și dansurile cu conotație militară executate de copii călare (*Pyrrhicae*). Protagonistii pot fi, în speță pentru perioada republicană, doar profesioniști străini de cetățenia romană (deși, în epoca regilor atelaje patriciene par a se fi confruntat în *Circus Maximus*), percepția de ansamblu a cetății despre participarea directă calificând-o ca nenobilă. Nu aceleași atribute sunt întâlnite pentru perioadele ulterioare, în care înșiși împărații (precum Caligula – Suet., *Calig.*, 54; Nero – Tac., *Ann.*, XIV, 15; Commodus, Caracalla, Elagabalus, *SHA*, V. *Commod.*, 8, V. *Heliogab.*, 23; pentru Caracalla – Cassius Dio, LXXIX, 10), coboară în arenă. De altfel, epoca imperială va cunoaște maxima dezvoltare a acestor manifestări, mai vechilor jocuri republicane (*Ludi Romani*, *Plebei*, *Apollinares*, *Megalenses*, *Cerialia* – care sunt păstrate, dispar cele inițiate de Sylla și Caesar), li se adaugă altele noi, încărcate de o nouă realitate socio-ideologică: *Ludi Augustales* din 3 – 12 octombrie (prima dată celebrate în 19 î.Hr., la întoarcerea lui Augustus din Orient – Cassius Dio, LIV, 10), *Ludi Martiales*, în onoarea lui *Mars Ultor*, din 12 mai (Cassius Dio, LIV, 8; Ovid., *Fast.*, V, 545), jocuri închinat pentru celebrarea zilei de naștere a împăraților sau a momentului investiției lor cu puterea imperială (*ludi natalici* și *ludi natalis imperii*), *ludi saeculares*, cu un rol propagandistic extrem de important, ce glorificau fondarea Romei (ținute de 7 ori în 17 î.Hr., 47 p. Chr., 88, 147 – 148, 203, 248 și 262). Influența greacă, simțită în Republică prin dansurile

pyrrhice și vânătoarea de animale, se dezvoltă în cadre mult amplificate odată cu gestul imperial de a organiza jocurile de tip *Agonalia* – jocuri gimnice și întreceri hipice: primul din seria împăraților-actori care se manifestă în această direcție este Nero (Tac., *Ann.*, XIV, 20) – *Agon Neronis*, fiind abandonat la moartea lui dar restabilit de Gordian al III-lea în 243, sub denumirea de *Agon Mineruae* (Aur. Vict., *Caes*, XXVII), urmat de Domitian cu faimoasele sale jocuri capitoline, organizate din patru în patru ani, pentru prima dată în 86 (Suet., *Domit.*, 4) și Aurelian în 271 cu al său *Agon Solis*. Abundenta informațiilor privind acest gen de manifestare publică trădează reflexul comunitar al Romei încărcat de o axiologie a prestigiului, deseori exaltat, cu o suplă ingerința în domeniul evoluției interdependentelor sociale, pe care înșiși romanii au desemnat-o prin sintagma, adesea negativ percepută, *panem et circenses*.

lupercales (lat.), confrerie religioasă alcătuită din două grupuri distincte de preoți, *Quintiales* (lupii) și *Fabianes* (țapii) – realitate care a permis asocierea înființării lor cu episodul răpirii Sabinelor (J. Bayet, pp.79 – 81), cărora li se adaugă în vremea lui Caesar un colegiu de luperci, reprezentanți ai gintei Iulia. Lupercii conduc anual, la 15 februarie – *Lupercalia* – o procesiune religioasă la care participă întregul corp civic roman, până pe colina Palatină, unde, în fața grotei lupercale, cei doi (inițiali) șefi ai grupurilor de luperci sacrifică un țap în cadrul unei ceremonii speciale ce presupune răsul ostentativ al protagoniștilor și atingerea frunții cu cuțitul sacrificial, impregnat de sângele victimei. Mulțimea adunată pe Palatin înconjoară colina, apoi preoții, prin flagelare, le conferă participanților fertilitatea (Varro, *De ling. lat.*, VI, 34; Ovid., *Fast.*, II, 425 – 450). Exegeții fenomenului religios roman au descifrat în comportamentul ritualic din cadrul acestei sărbători o conotație purificatorie și fertilizantă, căreia, G. Dumezil, procedând la o lectură politică a realităților din secolul I î.Hr., respectiv a comportamentului lui Caesar din timpul acestei ceremonii, îi adaugă un aspect politic, înțelegând lupercaliile ca pe o expresie culturală de transmitere a puterii regale (G. Dumezil, 1975, pp.157 – 160).

M

magister (lat.), magistrat inferior, titlu acordat unor funcționari publici ai Romei, ai municipiilor, unor șefi de *collegia* religioase. *Magistri* puteau avea atribuții militare (v., **dictator** – *magister populi*;

v., magister equitum; v., magister militum), administrative (mai ales în birourile imperiale), religioase (șefi ai unor asociații, confrerii, cel mai bine cunoscut este șeful fraților arvali – **v. fratres arvales**), sarcini de conducere a municipiilor (**v. decuriones**, infra **municipium**).

magister census (lat.), în perioada Imperiului târziu, funcționar însărcinat cu centralizarea tuturor datelor referitoare la cens; în timpul lui Constantin I, *magister census* se ocupa de strângerea impozitului senatorial, *follis senatorius*.

magister equitum (lat.), magistrat deținător de *imperium*, comandant al cavaleriei în epoca regală, auxiliar al dictatorului, în timpul Republicii, ajutându-l în probleme militare – *rei gerendae causa*. Apariția lui este legată de cea a magistraturii extraordinare a dictatorului, care îl și desemnează. Condiția socială inițială era cea patriciană (în 368 î.Hr. apare primul *magister equitum* plebeu în persoana lui C. Licinius Stolo – Tit. Liv., VI, 39; X, 8; Plut., *Camill.*, 39; Cassius Dio, fr. XXIX, 5), de la finele secolului al IV-lea și până la Caesar atât el cât și dictatorul trebuiau să fie de rang consular. Mandatul său, intrinsec legat de cel al superiorului, încetează odată cu retragerea dictatorului. Teoretic, judecându-i competențele, este asimilat cu pretorul (Cic., *De leg.*, III, 3, 9), practic, însă, este superior acestuia. Deținător al scaunului curul (*sella curulis*), avea șase *lictore*s, drept de a chema în adunare comițiile și era comandantul de rang secundar al armatei (Cassius Dio, XLII, 27; Ioan. Lyd., *De magistr.*, I, 37; II, 39). Pentru evidenta în detaliu a personajelor care au deținut această magistratură, cf. *CIL*, I, p. 345 – tablou alcătuit de Th. Mommsen.

magister fundi (lat.), conducător al colonilor aflați pe un latifundiu.

magister militum (lat.), titlu în armata romană, cu rol diferit de la o epocă la alta. În perioada Imperiului târziu, Constantin I a numit primii *magistri militiae* cu atribuții pur militare: Zos., II, 33, iar primii *magistri* atestați precis apar începând cu domnia lui Constantius al II-lea (**v. T.D. Barnes, 1981, 256**). Prin reforma militară a lui Constantin I, atribuțiile militare ale prefectului pretoriului au fost acordate *magistrilor militiae*, recrutați dintre mai vechii *duces*. Aceștia erau inițial comandanți supremi ai cavaleriei (*magister equitum*) și infanteriei (*magister peditum*), dar aceste două funcții puteau fi cumulate de o singură persoană, având calitatea de *magister utriusque militiae*. Ulterior, în armata Imperiului târziu au apărut și alți ofițeri cu

gradul de *magister* și în consecință, cei doi comandanți supremi au căpătat epitetul de *praesentales* sau *in praesenti*.

Magiștrii aveau rang de *comites*, iar din secolul al IV-lea, aveau calitatea de *vir inluster*. Odată cu apariția magiștrilor regionali (pentru Orient, Thracia, Illyricum, Gallia) a scăzut și puterea de care dispuneau. Ulterior, titlul de *magister militum* a fost conferit și șefilor barbari, ca o demnitate onorifică.

În subordine, magiștrii dispuneau de un personal considerabil, plasat sub comanda celor doi șefi de servicii, *principes*, și aveau doi *numerarii*, un *comentarienses*, *primoscrinii*, *scriniarii*, *exceptores*, *apparitores*; *magiștri* aveau și atribuții judiciare. Din *ND*, rezultă că titlul de *magister militum* era purtat de comandantul militar al provinciei.

magister officiorum (lat.), înalt funcționar la curtea imperială, în perioada Imperiului târziu. Funcția a fost creată de Diocletianus (cf. A.E.R. Book, 1919, 25; T.D. Barnes, 1981, 256) sau Constantinus I (A. Piganiol, 1947, 64 – 65; T.D. Barnes, 1981, 256). Cert este că în 320, exista la palat oficialul *tribunus et magister officiorum*: *C. Th.*, 16, 10, 1 (320); 11, 9, 1 (323); în 324, Martinianus era *magister officiorum*, când a fost proclamat Caesar de Licinius (Zos., II, 25, 2).

În ceea ce privește atribuțiile sale, *magister officiorum* controla *officia*; avea comanda asupra corpului de *agentes in rebus*, iar *scholae palatinae* erau de asemenea sub comanda sa. Tot el controlează ceremonialul curții imperiale, iar de la sfârșitul secolului al IV-lea are în administrare *cursus publicus* (posta imperială). Atelierele de armament se află sub comanda sa; în subordine avea, pe lângă personalul cancelariei imperiale, un *adiutor*, *subadiuuae adiutoris*, *subadiuuae* ai diverselor servicii, *curioși* și interpreți pentru limbile străine; în final, era membru al consistoriului (consiliului) imperial.

De multe ori, persoane având calitatea de *magister officiorum* pot fi găsite printre deținătorii unei evidente influente la curtea imperială. Datorită importanței sale, acest post tinde să devină o „trambulină” spre vârful carierei civile, reprezentat de prefectura pretoriului.

magister rei privatae (lat.), magistrat superior însărcinat, în perioada Imperiului târziu, cu dirijarea tezaurului curții imperiale; de la Constantinus I, s-a numit *comes rei privatae*.

magister nici (lat.), magistrat suprem al satului, având atribuții

administrative și probabil religioase.

magistratus (lat.), persoană care îndeplinește o anumită sarcină publică în urma delegării sale prin vot. Dacă în epocă regală magistratul reprezenta o calificare a regelui sau locțiitorului său, *interrex*, în timpul Republicii, magistratul este desemnat prin votul comițiilor. Se pot deosebi mai multe tipuri de magistraturi: a) după caracterul lor: ordinare (aproape toate magistraturile mai puțin dictatura și cea a adjunctului unui dictator, comandantul cavaleriei) și extraordinare (dictatura și comanda cavaleriei subordonată acesteia); b) după natura organismelor de vot, sunt magistraturi superioare – *majores* – obținute prin votul centuriilor, și inferioare – *minores*, rod al votului dat de comițiile tribute (Tit. Liv., III, 55, 9 și XXXII, 26, 17; Tac., *Ann.*, IV, 6; A. Gell., *Nopti Attice*, XIII, 15; *Dig.*, 47, 32); c) după durata lor: anuale (consulatul, prețura, edilitatea, cvestura) sau pe o anumită durată (cenzura-un an și 6 luni, dictatura-6 luni); d) în funcție de calitatea sursei competențelor se disting: magistraturi cu *imperium* (dictatura, consulatul, prețura, promagistraturile, statutul lui *pontifex maximus*) sau doar cu *potestas*. e) în funcție de sfera de aplicare a competențelor se deosebesc în cadrul magistraturilor cu *imperium* două aspecte: un *imperium domi*, a cărui intervenție este permisă în interiorul Romei, și un *imperium militiae*, cu ingerința în afara Romei (Tit. Liv., VI, 42, 11; XXIV, 9, 2; App., *BC*, II, 31; Gaius, *Inst.*, IV, 104; *Lex Iulia Municipalis*, I, 20). Alungarea ultimului Tarquin a însemnat, pentru Roma, și opțiunea pentru principiul colegialității, cel puțin doi, care se va aplica tuturor magistraturilor, cu câteva excepții (dictator, *interrex*, promagistrat, pretor urban și apoi prefect al orașului Roma), traducând obsesia antimonarhică a romanilor. Atribuțiile magistraților apar în consens cu calitatea și zonele de acțiune (*prouinciae*) cu care sunt investiți. Astfel, magistrații cu *imperium* pot lua auspiciile, pot exercita funcții administrative și juridice, pot convoca poporul, i se pot adresa. Dreptul de a lua cuvântul în fața comițiilor îl au și tribunii plebei și, în mod extraordinar, *deceniurii legibus scribendi* – comisia de zece magistrați extraordinari, înființată în 451 – 449 î.Hr., pentru redactarea celor XII Table sau *triumviri reipublicae constituendae*, colegiul trimviral instituit în 43 î.Hr., în plină criză a Republicii. Magistrații superiori se pot adresa Senatului. Prin dreptul de cooptare pot fi completate anumite colegii de magistrați (de pildă, tribunii aleși pot să coopteze colegi până la numărul de zece, unul din consuli îl

desemnează pe dictator, în general, un magistrat își numește personalul auxiliar propriu. Una din trăsăturile esențiale ale magistraturilor romane este gratuitatea lor, aceasta mărturisește evident concepția Romei despre îndeplinirea unui serviciu public, care rămâne la îndemâna celor ce-și pot permite conducerea celorlalți, pe de o parte, iar pe de altă parte, care exprimă supla articulare a relației proporționale dintre obligații și drepturi. Condițiile de a candida pentru o magistratură pornesc de la cetățenia completă, aceasta înseamnă beneficierea de întreaga gamă de drepturi civile precum și de ambele aspecte ale dreptului public, dreptul de vot și dreptul de a candida. În principiu este interzisă cumularea mai multor magistraturi, acceptându-se cel mult îndeplinirea simultană a unei magistraturi permanente și a uneia temporare (Tit. Liv., VII, 42, 2). De-a lungul epocii republicane au fost fixate prevederi referitoare la limita de vârstă pentru un candidat: *Lex Vilia Annalis*, din 180 î.Hr., stabilea 28 de ani pentru cvestură, 30 de ani pentru edilitate, 31 pentru prețură iar consulatul era permis dincolo de vârsta de 34 de ani. În 81 î.Hr., *Lex Cornelia de magistratibus* (Cic., *Philip.*, V, 17, 48; *De Lege Agrar.*, 2, 2; *Brut.*, 94; *De off.*, II, 17; *Pro Lege Manilia*, 21, 62) stabilea un relativ rigid scenariu pentru *cursus honorum*, care însă nu va fi respectat; astfel, nu era permis unui candidat să opteze pentru consulat dacă nu îndeplinise mandatul de pretor, unui candidat la prețură dacă nu fusese edil, acestuia impunându-i-se îndeplinirea oficiului de cvestor. Posibilitatea prelungirii competentelor unei magistraturi (*prorogatio*) este permisă dacă necesitățile o impun. (v. **impieri um**).

municipium (lat.), termen care derivă, potrivit unor autori antici, din sintagma *munia capere* (A. Gell., *Nopti Attice*, XVI, 13; Festus, 155 L și 117 L) ce desemnează acceptarea voluntară a unor sarcini în interes public, acceptarea exprimată de către o comunitate urbană liberă, paritară din punct de vedere juridic, cu o comunitate romană. Acest statut este de regulă cuprins în convenții prealabile, primii care au beneficiat de el au fost locuitorii cetății care, care sprijiniseră Roma la asediul galiilor. Rezultatul juridic pentru un *municipium* este un ansamblu de drepturi și obligații cu un dublu conținut: autohton și roman exprimat în forme nuanțate și multiple, uneori doar cu titlu onorific. În general, comunitățile municipale nu au drept de vot, *municipes sine suffragio*, ele sunt în grija unui delegat roman permanent. Există și cazuri, speciale, când locuitorii unui municipiu au

posibilitatea de a se exprima prin vot, într-unul din triburile urbane, tras la sorți înaintea votării, dar nu au dreptul de a candida. Începând cu secolul al III-lea î.Hr., unele municipii dintre acestea, primesc și *ius honorum*, devenind municipii de *optimo iure*. Ierarhizarea municipiilor prin *ius suffragii* rămâne operantă până în epoca lui Tiberius care anulează definitiv acest drept. Obligațiile față de Roma (fie că municipiile aveau, fie că nu aveau drept de vot) sunt în general participarea la *formula togatorum*, înrolarea lor făcându-se în legiuni (spre deosebire de simpli aliați care alcătuiau trupele auxiliare), plata unei contribuții anuale, *stipendium* (Tit. Liv., VIII, 14; XXVI, 16; XXXI, 29; Dion. Hal., XVI, 6).

N

notarius (lat.), „secretar”, funcționar inferior în cadrul unei *regio* (termen latin ce desemna o regiune sau un ținut, de exemplu *regio maritima*, regiune maritimă, sau unul din cartierele Romei, *regio Urbis*), aflat în subordinea unui *procurator regionis*. În Imperiul târziu exista corpul notarilor, condus de *primicerius notariorum*; acesta avea listele tuturor funcționarilor din imperiu, civili și militari, cu excepția gradelor inferioare. Corpul notarilor depindea direct de împărat, iar în 381, aceștia au intrat în bloc în ordinul clarissimilor. A. Piganiol îi definea ca fiind „prin excelentă instrumentele puterii personale a împăratului” (A. Piganiol, 1947, 314).

O

ordo equester (lat.), sau *equites*, „cavalerii”, în domeniul social, nu erau o aristocrație prin naștere, ci una de individuali; ordinul era deschis ascensiunii sociale, iar în epoca imperială, prin accederea în administrația imperială, se transformă într-o aristocrație de funcții. Din punct de vedere al prestigiului, se situau imediat după ordinul senatorial.

Ordo equester avea o alură militară, prin cele trei *militiae*, obligatorii în principiu, prin recrutarea membrilor.

Din punct de vedere al ocupației, era un ordin eterogen și la fel din punct de vedere al compoziției; în ordinul ecvestru intrau doar bărbații și nu există distincție netă între *ordo equester* și ordinele municipale. Din punct de vedere juridic, ordinul nu era ereditar; practic însă, el devine ereditar.

Apariția ordinului datează din epoca republicană. Prin *lex Porcia* din 67 î.Hr., se statuează simbolurile ce definesc *ordo equester*: inelul

de aur, dunga de purpură îngustă la togă, locuri speciale la spectacolele publice. Dar ceea ce definește în esență un cavaler este deținerea „calului public” (acordat spre întreținere de către stat, v. **equites**). Acest „cal public” este practic simbolul apartenenței respectivului cavaler la ordinul ecvestru.

În epoca imperială, la 15 iulie în fiecare an avea loc parada cavalerilor, în cursul căreia principele inspecta cavalerii. În ciuda aspectului militar al ordinului, membrii acestuia aveau proveniențe diverse: astfel, în conformitate cu Cicero, *equites* includeau *publicani* (activi în contractele publice), *faeneratores* (sau *argentani*, cămătari), *negotiatores* (negustori), *agricolae* (fermieri). Un alt criteriu pentru apartenența la *ordo equester* era venitul. Acesta trebuia să fie de minimum 400.000 de sesterți (în 18 – 13 î.Hr.): Cassius Dio, LIV, 17, 3 și LIV, 26, 3 f. Ca și în cazul senatorilor, esențială era posesia pământului.

În epoca imperială, ordinul ecvestru a fost permanent favorizat de împărați în raport cu ordinul senatorial, văzut de puterea imperială ca un competitor. Cavalerii vor fi folosiți de către împărat în administrație, înlocuindu-i treptat pe libeții imperiali de la conducerea birourilor cancelariei (începând cu Domitian și Traian). Odată cu integrarea lor în cadrul administrației imperiale, asistăm la o nouă ierarhizare a ordinului. Pe de o parte, ierarhizarea în funcție de salarii: astfel, cavalerii puteau fi *sexagenarii* (60.000 de sesterți salariu), *centenarii* (100.000 de sesterți), *ducenarii* (200.000 de sesterți), *trecenarii* (300.000 de sesterți); pe de altă parte, din punct de vedere social, crește diferența între senatori și cavaleri, în ceea ce privește *dignitas*.

În timpul lui Vespasian, printr-o decizie imperială, s-a statuat că un senator nu putea fi insultat de către un cavaler; cel mult, cavalerul putea transmite insulta prin alt membru al ordinului senatorial: Suet., *Vesp.*, 9, 2.

Intrarea cavalerilor în sistemul administrativ roman a dus la cristalizarea unei diferențieri accentuate în rândul lor. Astfel, încă de la Augustus, se recenzau separat cavalerii *equo publico*, membri ai primelor centurii de *iudices* (purtători ai inelului de aur, din 23 p. Chr.), și simpli *equites*, ce se diferențiau de poporul de rând doar prin nașterea ca om liber și censul lor (pentru detalii, v. M.I. Henderson, *The establishment of the equester Ordo*, JRS, 1963, 61 – 72).

În privința carierei, abilitatea personală avea un rol deosebit de important în obținerea de funcții. Cariera unui *eques* începea în domeniul militar, ca *praefectus cohortis*. Urmau apoi gradele militare de *tribunus legionis* sau *tribunus cohortis*, iar la sfârșit, cel de *praefectus alae*. Cei mai capabili treceau în sistemul administrativ, ca *procurator Augusti* într-o provincie mică. Dintre aceștia se recrutau apoi persoanele cu funcții importante din cadrul sistemului administrativ, iar cei mai abili dintre ei puteau ajunge *praefectus uigilum*, *praefectus annonae*, *praefectus Aegypti* sau *praefectus praetorio*.

Un alt sistem de ierarhizare îl reprezenta cel în funcție de titluri; un cavaler putea fi *un egregius* (primipil, *praefectus alae*, procurator de rang inferior), *un perfectissimus* (procurator de rang superior, *praefectus annonae*, *praefectus uigilum*, *a cognitionibus*), *un eminentissimus* (*praefectus praetorio*, de la Septimius Severus, al Mesopotamiei, Egiptului).

Încrederea tot mai mare arătată de împărați acestui ordin s-a materializat printr-o serie de măsuri ce vizau integrarea cavalerilor în sistemul birocratic, înlocuind ordinul senatorial.

În domeniul militar, Septimius Severus înlocuiește *comites* de rang senatorial din statul major cu cavaleri. Creșterea rolului ordinului ecvestru se manifestă cu precădere în cadrul crizei secolului al III-lea. Maximinus Thrax, Philippus, Claudius II, Aurelianus, Probus, Carus, erau *equites*. Pe de altă parte, apare o ruptură în cadrul ordinului, cu o mică elită ce avea acces la putere, restul căzând la nivelul ordinului decurional.

Reforma lui Gallienus din 262, a avut un rol deosebit de important în promovarea cavalerilor ca factor de putere. Prin această reformă, comenzile militare și guvernămintele asociate au fost acordate, cu rare excepții, cavalerilor; aceștia nu mai intrau în ordinul senatorial.

Pentru Imperiul târziu, importanta ordinului ca o categorie socială distinctă scade, împărțirea societății având la bază alte criterii.

officium (lat.), în armata romană, birou militar dar și statul major care asigura administrația curentă în provincii și care cuprinde militari detașați, sclavi și liberti imperiali. Persoanele care alcătuiesc astfel de birouri înlocuiau pe analogii lor republicani, cunoscuți în texte sub denumirea de *apparitores*. Diferite tipuri de *officia* au fost organizate de către Claudius I, apoi reorganizate de Hadrian. În cadrul

lor activau liberti și sclavi imperiali, pentru ca în perioada Principatului, să se cunoască *officia* militare conduse de simpli soldați sau de gradați (*cronicularii, optiones, librarii, etc.*), toate cu caracter administrativ. Aceste birouri erau atașate guvernatorului, iar în timpul tetrarhiei, numărul lor a crescut considerabil.

optimates (lat.), grupare politică de la finele Republicii, care, alături de *populares*, își dispută puterea politică, respectiv ocuparea magistraturilor. Analiza celor două grupuri politice pleacă de la informațiile surselor ce disting o scindare a poporului roman, începând cu epoca Gracchilor, în două părți (Sall., *Epistulae ad Caesarem senem de republica*; Tac., *Ann.*, 12, 60), cel mai adesea desemnate prin termenii de *factio* sau *pârș*. Lucrările de specialitate atrag atenția, încă din secolul XIX, asupra alăturării nefondate și periculoase, în același timp, dintre această terminologie și realități contemporane, care îndepărtează demersul istoric de spațiul roman. Foarte direct spus, optimații și popularii nu sunt partide politice, în accepție modernă, ci doar grupări formate prin relații de amicitie și clientelă, a căror organizare și structură este obedientă mizei cuceririi puterii politice. Uzanta termenului de *optimates*, în epoca republicană târzie, este asociată grupurilor senatoriale, și clienților acestora, care militau pentru funcționarea statului în cadrele tradiționale, adică a unui dialog politic cu poporul realizat prin Senat și magistraturi în formula lor republicană, de aceea ele trec drept latura conservatoare a forțelor politice. Numiți *boni*, ei strâng în rândurile lor atât familii vechi patriciene (Claudii, Aemilii, Cornelii, Valerii) cât și familii plebeiene (Mucii Scaevolae, Licinii, Lutații Catulii, Domiții Ahenobarbii, Livii Drusi, Porcii Catones, Caecilii Metelli, sau mai noi pătrunșii pe scena politică, Pompeii). În secolul I î.Hr., vârfurile de expresie politică ale acestei grupări au fost, printre alții, Sylla și, mai târziu, Cato Minor, cel care va sfârși prin a fi identificat cu așa-numitul curent politic republican. Metodele de exprimare publică ale catonismului sunt puternic adaptate la cele populare, alternându-se discursul, mai mult sau mai puțin virulent, cu mijloace pragmatice, manevre politice uzuale sau chiar violenta.

P

pater patriae (lat.), „părinte al patriei”. Valerius Messala a fost cel ce a propus decretul senatorial prin care lui Augustus i s-a conferit

titlul de *pater patriae* (Suet., *Aug.*, 58, 2.). Acesta era un titlu onorific primit de împărat în anul 2 î.Hr. Când Augustus a luat acest titlu, întregul imperiu i-a devenit aproape client, sub protecția sa „părintească”. Titlul a fost asumat de aproape toți împărații, cu excepția lui Tiberius, Galba, Otho și Vitellius. *Pater patriae* era în relație, ca și cel de Augustus, cu tradiția romană, făcând din împărat un nou Romulus (Tit. Liv., V, 49, 7, referitor la Camillus); a fost conferit anterior, în epoca republicană, mai multor personaje: Cicero, în 63 î.Hr., pentru reprimarea conjurației lui Catilina; Caesar (Cassius Dio, XLIV, 4, 4; Suet., *Caes.*, 85); după ce inițial l-a refuzat, Augustus l-a acceptat în 2 î.Hr. În calitate de *pater patriae*, Augustus era văzut ca protectorul poporului roman (Horât., *Carm.*, 4, 5, 1 f.).

Pentru epoca imperială, îl regăsim în titulatura oficială a împăratului, ceea ce denotă importanța acordată acestui titlu.

patres-patricii (lat), desemnau, în epoca regală, poporul roman cu cetățenie deplină, repartizați în *gentes*. *Patres* acopereau descendenții vechilor cetățeni sau *quirites*. Tradiția vorbește de 3 ramuri patriciene: *Tities*, *Ramnes*, *Luceres*, cărora li se adaugă noi familii prin cooptare, 6 ginți albane: Cloelii, Curiati, Geganii, Iulii, Quintilii, Servilii și ginta Claudiilor (Tit. Liv., I, 30; Dion. Hal., III, 29). Instituțiile specific patriciene erau: regalitatea, adunarea curiată, împărțită în trei triburi, și Senatul, care reunea totalitatea șefilor sau a reprezentanților acestor familii. În epoca republicană, patricienii reprezentau doar cetățenii ce se revendicau din aceste ginți fondatoare, ale căror tradiții religioase, competente privilegiate în plan politic și juridic, le separau de cealaltă entitate civică a poporului roman, gințile plebeene. Ca urmare a evoluției exercițiului public (politic, mai ales, dar și juridic și religios), nobilimea patriciană romană se va apropia de cea plebeeană, cu deosebire după adoptarea legii Hortensia (287/ 286 î.Hr.). Există, totuși, o demarcație între cele două categorii. Astfel, un patrician putea deveni plebeu, caz extrem de rar în practică, prin *adoptio* sau *adrogatio* (*transitio ad plebem*); un *interrex* nu putea fi decât un patrician; calitatea de *princeps senatus* va fi exercitată, până la finele Republicii, doar de senatorii patricieni ai celor mai vechi familii: Aemilia, Claudia, Fabia, Manlia, Valeria; deținerea acelei *auctoritas Senatus*, prin care se ratificau rezoluțiile aparținând poporului, se plasa în câmpul autorității patriciene; ocuparea unor magistraturi religioase (flaminii majori, *rex sacrorum*,

cele două colegii de Salieni) era accesibilă numai patricienilor.

În Imperiul târziu, Constantinus I a creat la sfârșitul domniei sale titlul de *patricius*, primii cunoscuți cu acest titlu fiind Optatus, consul în 334, și Iulius Constantius, consul în 335 (Zos., II, 40). În decursul secolului al IV-lea, *patricii* sunt cunoscuți: Taurus în timpul lui Constantius al II-lea, Datianus (în timpul lui Constantius II și Valens), Salutius Secundus, sau Petronius, socrul lui Valens. Acest titlu conferea un prestigiu imens, dar fără a avea vreo valoare efectivă, fiind golit de putere reală. *Patricii*, ca „părinți ai *Augustilor*”, aveau influență, eventual cu titlu personal, asupra persoanei imperiale (cazul lui Datianus), dar acest titlu practic le oprea ascensiunea spre puterea reală, fiind conferit eventualilor competitori la puterea imperială, ca modalitate de a le satisface orgoliul, dar în același timp de a-i transforma în persoane inofensive din punct de vedere politic.

patrimonium Caesaris (lat.), „tezaurul personal imperial”. Pe lângă *aerarium Saturni* și tezaurul imperial (*fiscus*), documentele din perioada Principatului fac cunoscută existența patrimoniului, tezaur ce centraliza veniturile ereditare și personale ale împăratului. Acest tezaur se deosebea de *res prinata*, casierie care totaliza veniturile curții imperiale, și care pare să fi fost în fapt o subdiviziune a fiscului. De la iulio-claudieni, asistăm la confuzia tot mai mare între tezaurul privat și banii administrați de principe în numele Republicii. Este menționat începând cu domnia lui Claudius I, sub denumirea de *patrimonium Caesaris* (Dessau, *ILS*, 1447). Ceea ce se numește *patrimonium* în secolul al II-lea este același tezaur care aparținuse cu titlu privat lui Augustus; prin sechestrări și testamente, acest *patrimonium* s-a îmbogățit permanent de la împărat la împărat (de exemplu, când un particular făcea un testament în favoarea împăratului, bunurile moștenite mergeau la *patrimonium*).

patronus (lat.), protector al unui client (v. **cliens**) în justiție sau în viața civilă. Evoluția juridică de la sfârșitul Republicii admitea, în ceea ce privește reprezentanța în justiție, o oarecare confuzie între *patronus* și *aduocatus*. Prin patronat juridic, însă, se înțelege un ansamblu de conduite și norme comportamentale ce intervin în timpul judecării diferitelor procese și care implică relații de clientelă. Așadar, patronul intervine obligatoriu spre apărarea în justiție a clientului său, în vreme ce *aduocatus* are strict obligații profesionale. Patronul este oarecum stăpânul clientului, care, în schimbul susținerii sale publice,

trebuie să contribuie la achitarea datoriilor și amenzilor patronului, la completarea dotei fiicei acestuia, la răscumpărarea lui. Relațiile patronal-clientelare sunt de tip contractual, cele două părți nu se puteau acuza reciproc în instanță, nu puteau fi martori în proces de partea adversă, nu puteau vota unul împotriva altuia. Serviciile aduse reciproc intrau în logica darului și contradarului; cel puțin în ceea ce privește relațiile juridice nu este acceptată plata unei sume de bani care ar consuma relația de dependentă prin epuizarea ei. În plan civil-public, clientul este relativ obligat să îngenuncheze în fața patronului, uneori chiar să-și manifeste obediența prin vărsarea de lacrimi. (Pentru diferența între patron și *aduocatus*: în Asconius, Cic., *De Orat.*, 1, 36; 2, 14; *Topica*, 17; *Pro Cluent.*, 40; *Pro Balbo*, 1; *Pro Rosc.*, 1, 5; *Pro Leg. Man.*, 1; pentru patron și *advocatus*: *Pro Quint.*, 1, 2, 21; 2, 5; 8, 30; *Topica*, 17; *Pro Cluent.*, 19, 40; *Pro Muren.*, 2, 4; *Ad Fam.*, 7, 14; *De Orat.*, 2, 74; *Pro Syll.*, 29; *De Off.*, 1, 10). Un alt important domeniu în care se manifestau relațiile patronal-clientelare era cel al vieții politice, cu o creștere a manifestării lor în special în perioadele electorale sau în cele de distribuție a competentelor din provincii.

În sens mai larg, patronatul este practic baza sociologică a imperiului roman. Sistemul patronatului nu este caracteristic numai societății romane, dar aici și-a găsit afirmarea cea mai evidentă. Patronajul funcționează la mai multe niveluri: la nivel individual, unde esențială este relația între două persoane, patronul și clientul; la un nivel superior, pot exista relații de patronat, între o persoană (patronul) și o comunitate (ce acționează în calitate de client). Această comunitate poate varia ca dimensiuni. În sfârșit, relațiile patronale pot avea loc între două state (cazul Romei și al statelor numite clientelare). Romanii au adus aproape de perfecțiune acest sistem (numit și sistem clientelar), în perioada Imperiului târziu ajungându-se la situația aberantă din punct de vedere juridic ca o persoană patriciară (patronul) să uzurpe autoritatea statului roman în diferite regiuni.

Mecanismul sistemului clientelar:

Clientul era într-o relație de loialitate (*fides*) cu patronul său. Relația îl obliga la diverse servicii de natură economică și ideologică (*operae* și *obsequium*). În schimb, nobilul ca *patronus* avea asupra clientului o responsabilitate „paternă”, prin care îi acorda clientului protecție personală, și-i dădea un lot de pământ; o relație similară exista între stăpân și sclavul eliberat (*libertus*). Libertții deveneau după

eliberare clienți ai foștilor stăpâni. Ei puteau câștiga influență politică și putere nu numai prin bogăția lor, ci și prin legăturile lor cu patroni puternici (de exemplu, Demetrius, libert al lui Pompei, a fost tratat ca un senator de frunte în Siria: Plut., *Cât. Min.*, 13, 1 fi.). De altfel, se pare că mulți stăpâni au cumpărat sclavi cu intenția de a-i elibera după o anumită perioadă, astfel beneficiind de relațiile clientelare care se creau.

Pe de altă parte, societatea romană a cunoscut familia, termen ce nu cuprindea doar membrii individuali ai familiei, în sensul cunoscut astăzi, ci și sclavii, libertii și descendenții masculini ai unui ascendent în viață. Acest ascendent exercita asupra membrilor familiei *patria potestas*. Libertul rămânea în familie și după eliberarea sa, preluând numele de familie al patronului. El datora patronului *reuerentia*, și doar moartea patronului și a descendenților săi îl elibera de această legătură. Din punct de vedere juridic, fiul libertului avea o libertate deplină, dar cutuma socială îl menținea în orbita familiei patronului.

Relația între patron-client era o relație asimetrică, între două persoane de statut inegal. Toate categoriile de *honestiores* puteau furniza patroni, iar clienții nu erau doar sclavi eliberați, ci puteau fi și indivizi de condiție liberă, dar de un statut inferior, sau colectivități. În relația patron-client, *dignitas* avea un rol deosebit de important. Patronul îl recomanda pe client pentru a-i crește *dignitas*, nu pentru interes material. În acest sens, se folosea sistemul recomandărilor oficiale (*suffragia*) pentru promovarea protejaților. În structurile superioare ale societății, senatorii și cavalerii devin astfel intermediari între împărat și protejații lor, la concurență cu sclavii și libertii imperiali.

Un alt aspect al sistemului clientelar este dobândirea cetățeniei folosindu-se acest sistem. Când primea cetățenia cu titlu personal, noul cetățean prelua gentiliciul protectorului care-i obținuse naturalizarea. Mai des însă adopta numele (și în general, prenumele) împăratului. Cetățenia individuală era dobândită datorită unei recomandări (*suffragium*) a unui apropiat al împăratului sau al unui înalt funcționar provincial. În aceste condiții, nepotismul și corupția în vinderea de *suffragia*, ce asigurau dobândirea cetățeniei romane și a avantajelor legate de ea, au devenit o țară a societății epocii imperiale.

În cadrul procesului de expansiune din epoca republicană, s-a

format o rețea de clientelă între persoanele de condiție (mai ales) senatorială de la Roma și colectivitățile provinciale. Sistemul păcii romane funcționa în avantajul elitelor (centrale și locale). Apare în acest context magistratura de *patronus* al orașului, onorifică, în cadrul unui municipiu. Patronii erau aleși dintre senatori și cavaleri, de către Senatul municipal. Respectivii patroni nu trebuiau să aibă vreo misiune oficială în provincia respectivă, urmând să apere interesele orașului „client”. Asistăm astfel la multiplicarea contractelor de patronaj pentru orașe: de exemplu, în 223, Canusium avea 39 de patroni (31 senatori și 8 cavaleri). Pe de altă parte, varietatea rețelelor de relații descuraja formarea de blocuri politice, de „partide”; rețeaua de relații astfel construită era foarte greu de spart (cf. R. MacMullen, 1991, 189). În cadrul acestor relații, *dignitas* avea un rol deosebit de important. Un alt aspect este existența în casa patronului a unei *tabula patronatus*, din bronz, afișată în *atrium*, o adevărată „etichetă a puterii”. Această *tabula patronatus* reprezenta un contract între patron și o comunitate, afișarea ei semnificând nivelul de *dignitas* la care ajunsese patronul.

După eliminarea progresivă a vechilor familii senatoriale, clientelele enorme ale acestora, constituite în Italia și provincii, au dispărut.

Împăratul pare să fi fost moștenitorul principal al acestor rețele clientelare. Un prim pas a fost făcut prin jurământul de credință prestat de italici lui Octavian în 32 î.Hr.: *Res gestare*, 25. Prin acest jurământ, întreaga populație italică a intrat practic în clientela lui Octavian. Pe de altă parte, împăratul, ca magistrat suprem, avea plebea Romei în grijă, și practic a introdus-o în clientela sa. Pasul decisiv a fost făcut în 2 î.Hr., când Octavian și-a asumat titlul de *pater patriae*. Prin preluarea acestui titlu, locuitorii imperiului au devenit similari clienților, sub „părintească” protecție a lui Octavian.

Astfel, împăratul devine vârful unei ierarhii de clientele suprapuse, ce tinde să înglobeze locuitorii imperiului, cetățeni romani sau peregrini. Pe plan extern, împăratul, ca reprezentant individual al statului, tinde să se erijeze în patron al colectivităților din jurul imperiului. Această personalizare a puterii își va găsi expresia definitivă în secolul al V-lea. În condițiile slăbirii autorității centrale, magnații locali preiau de facto atribuțiile statului. Patronatul, atestat la jumătatea secolului al IV-lea în Egipt, Syria, Illyricum, devine legal în

Pentru statele clientelare, punctul comun era superioritatea Romei, ceea ce implica raporturi care excludeau paritatea și reciprocitatea. Cele două extreme între care se găseau statele clientelare erau *Armenia maior*, unde autoritatea romană era pur nominală, și principatele părți integrante ale unei provincii, ca în Syria, unde autonomia era comparabilă cu cea a orașelor favorizate.

peregrinus (lat.), reprezenta, în general, orice străin, locuitor al unui stat aflat în relații de alianță cu Roma. Prima desemnare ca peregrini este amintită în asociere cu latinii și aliații italici, fără ca acest statut să fie extins și asupra cetățitorilor din aceste zone geografice care nu întrețineau niciun raport cu poporul roman, și care erau desemnați prin termeni vagi de tipul: *externus*, *extraneus*. Calitatea de peregrin se transmite ereditar, după regulile propriei cetăți (urmărindu-se statutul tatălui chiar și în cetățile beneficiare de *ius conubii*), și se poate dobândi colectiv (prin încorporarea cetății respective în cadrul statului roman) sau individual (prin pierderea cetățeniei romane ca urmare a unui exil sau a unei deportări). Peregrinul, spre deosebire de un cetățean roman, nu are *tria nomina* (aserțiune general valabilă în epoca republicană, căreia i se aplică nuanțări în epocile ulterioare, în acord cu modificările de nomenclatură, constatate în primul rând epigrafic), ci doar cognomenul urmat de numele tatălui la genitiv. Situația sa este îndeobște reglementată prin *lex provinciae* sau prin decizii de completare a acesteia; nu are drepturi politice, este constrâns să presteze serviciul militar, ocazional în vremea Republicii, regulat în epocă imperială, distribuit fie în legiuni, unde va primi cetățenia romană, fie în trupe auxiliare. Rezolvarea problemelor juridice ale peregrinilor intră în competentele pretoriale (ale pretorului urban sau ale pretorului peregrin după instituirea acestuia din urmă).

plebs (lat.), cea de-a doua categorie socială a Romei care, după tradiție, îngloba clienții din epoca lui Romulus (Tit. Liv., I, 7 – 15; II, 16; VI, 20, 6.), și pe care primul rege ar fi considerat-o, alături de patricieni, ca alcătuind poporul roman (Dion. Hal., II, 8 – 9; Plut., *Rom.*, 13.). Juridic, această categorie are libertate personală, dispune de proprietăți, neavând, însă, într-o primă epocă, drepturi politice. Integrarea organică a plebeilor în cadrul corpului civic roman, ale cărei coordonate cronologice este greu decelabilă la nivelul surselor, este de

factură procesuală. O primă etapă a fost reprezentată de cooptarea unor *gentes minores*, locuitoare ale colinelor Quirinal și Viminal, urmată de acceptarea drepturilor electorale și pentru plebei (A. Gell., *Nopti attice*, X, 30; Festus, p. 223 și p. 330, ed. Lindsay; Gaius, *Instit.*, I, 3). Reprezentanta publică a plebei la nivel politic efectiv, juridic și religios, elemente care marcau esențial diferențele între patricieni și plebei, este obținută de-a lungul unei epoci relativ extinse, începând cu primele decenii ale Republicii, când se înființează tribunatul plebei, continuând apoi cu dobândirea unor drepturi civile, *lex Canuleia*-445 î.Hr., accesul la magistraturile superioare, îndeosebi consulatul, *leges Liciniae-Sextiae*-367 î.Hr., accesul la funcțiile sacerdotale, în colegiul augurilor, *lex Ogulnia*-300 î.Hr., dobândirea de valabilitate normativă pentru hotărârile adunărilor plebeene, *lex Hortensia*-287/ 286 î.Hr. Egalizările socio-materiale și de prestigiu dintre patricieni și plebei, care au însoțit evoluția societății republicane, au avut drept rezultat apariția unei noi nobilimi, de factură plebee, către finele acestei perioade, care, împreună cu mai vechea nobilime patriciană, își va împărți exercițiul public la Roma. În afară de câteva domenii rămase inaccesibile plebei (**v. patres-patricii**), s-a realizat o mixtură socială de o consistentă aparte ce nu mai permite operarea cu distincția patricieni-plebei, dincolo de perioada fraților Gracchi – 133 – 123 î.Hr. Pentru secolul I î.Hr. cea mai folosită terminologie de analiză socio-politică a republicii tardive apelează la conceptele de *optimates* și *populares*.

pontifices (lat.), colegiul de preoți care dețineau controlul asupra organizării religioase a Romei întreprinse de regele Numa Pompilius, în timpul căruia existau 5 pontifi. Colegiul pontifilor era primul ca demnitate între marile colegii sacerdotale romane, fiind depozitarul tradiției religioase a Romei. De asemenea, era depozitarul și cel ce interpreta dreptul religios, fixa calendarul, consacra edificiile publice sau particulare, întreținea cultul divinităților poliade (Vesta, Penații, triada capitolină). Prin *lex Ogulnia* din 300 î.Hr. numărul pontifilor urcă la 9, iar în epocă clasică, colegiul pontifilor cuprindea 16 pontifi: un *rex sacrorum*, 3 flamini majori (pentru Jupiter, Mars și Quirinus), 3 pontifi minori, 12 flamini minori (pentru Carmenta, Ceres, Flora etc.), cele 6 vestale și probabil flaminii împăraților divinizați.

pontifex maximus (lat.), primul sacerdot al colegiului pontifilor, instituit, conform tradiției de Numa (Plut., *Numa*, 10 și urm.)

care îl dubla pe *rex sacrorum*. Marele Pontif veghea calendarul sărbătorilor religioase ale statului, pe care le anunță la începutul fiecărei luni, pentru perioada republicană târzie, când preia prerogative ale lui *rex sacrorum*, alege Vestalele, ce deserveșc cultul zeiței Vesta, și pe *Flamen Dialis*, preotul cultului închinat lui Jupiter, supraveghează disciplina sacerdotală în ceea ce privește corectitudinea riturilor publice și private. La finele Republicii putea ocupa și alte funcții politice în stat, practică ce se va generaliza în epoca imperială. Caesar a fost ales *pontifex maximus* în 63 î.Hr., și a rămas cu acest titlu până la moarte (în 44 î.Hr.), iar Octavianus îl primește începând cu anul 12 î.Hr. În calitate de *pontifex maximus*, împăratul era conducătorul religios al Imperiului, intervenea în alegerea preoților, chiar numea preoți, prezida recrutarea vestalelor, legifera în materie religioasă judiciară și financiară. Ca *pontifex maximus*, împăratul asigura romanilor *pax deorum*. Pontificatul a rămas indivizibil, abia în 238 Pupienus și Balbinus împărțindu-și atribuțiile acestuia. După Constantin I, împărații creștini păstrează acest titlu, abia Gratian fiind cel care renunță la el, probabil în 379 (A. Alföldi, 1937). Theodosius I este însă cel care s-a disociat încă de la accederea la putere de păgânism, refuzând de la început acest titlu (Zos., IV, 36; Dessau, *ILS*, 771, pentru 369: Gratian a avut acest titlu cât timp a trăit tatăl său).

C. O., **populares** (lat.), grupare politică opusă optimaților, constituită după același criterii (v. **optimates**), care reprezintă curentul novator al politicii în Republica târzie. Conturarea acestuia se realizează în epoca Gracchilor și va fi dezvoltat de Marius, în competiția sa contra lui Sylla, și apoi de Caesar, care încearcă să se impună în fața Senatului. Pârghia acțiunii politice a acestei grupări a constituit-o puterea tribunilor plebei, care puteau contesta hotărârile senatoriale, de aceea în tabăra popularilor cel mai adesea sunt prezente familii plebeene, fără ca patricienii să fie străini de aceste idei novatoare. Rivalitățile dintre cele două opțiuni politice sunt concentrate la nivel personal, aproape ca o regulă: Marius împotriva lui Sylla, Caesar contra lui Pompeius Magnus. Rezultatul final al acestor conflicte este măcinarea vechilor familii, în timpul persecuțiilor, anihilarea capacității de opoziție a nobilimii romane, care au nivelat drumul spre instalarea Principatului.

praefectura (lat.), competența publică a unui *praefectus*, care

ținea fie de domeniul juridic-civil, fie de cel militar. Alte sensuri:

1. În Italia, orașe cu un statut inferior aceluia de *municipium*, conduse de *praefecți iure dicundo*.

2. În provincii, prefecturile reprezentau zone incomplet sau indirect supuse autorităților provinciale romane (uneori constituiau comandamente militare speciale); conducerea acestora era încredințată unor *praefecți* de rang ecvestru. Printre acești *praefecți*, se numărau *praefectus ciuitatum* în viitoarea provincie Moesia Inferior sau în Pannonia, mai mulți *praefecți riparum* pe Rin, Dunărea mijlocie, în Dobrogea și pe Eufrat; *praefectus orarum maritimarum* (în Bithynia, Hispanii, Mauretania).

3. De la Constantinus I, imperiul a fost împărțit în prefecturi: prefectura pretoriului *per Orientem*, ce avea în compunere cele 5 diocenze: Egipt, Orient, Pont, Asia, Thracia; prefectura pretoriului *per Illyricum*, ce cuprindea diocenzele Dacia și Macedonia; prefectura pretoriului *Illyrici, Italiae et Africae*, ce cuprindea Italia, Africa, Dalmația, Pannonia, Noricum și Raetia. În sfârșit, prefectura Galliilor, ce avea în componentă Britannia, Galliile, Hispania și Mauritania. Aceste prefecturi au fost create: cea orientală, în 326, în 328 cea pentru Italia și Illyricum, în 333 Africa și Gallia. În 337, prefectura pretoriului pentru Africa dispare.

(v. și **praefectus**).

C. O., **praefectus** (lat.), magistrat delegat, prin voința poporului roman, cu puterea de a administra o circumscriptie. Atribuțiile unui prefect puteau fi civile, juridice și militare.

În domeniul administrației civile prefectii supravegheau tezaurul statului (*praefectus aerării Saturni* sau *aerării militaris*), alimentarea orașului și distribuțiile de grâu (*praefectus alimentorum*: v. de altfel, s. v. **pr. al.**, *praefectus frumenti dandi ex's. c.*, *praefectus annonae*), circulația în interiorul orașului (*praefectus uehiculorum*). În cadrul competențelor normative existau trei zone de ingerință a acestora: 1) suplinirea juridică, în interiorul Romei, a lipsei regelui, pentru epoca regală, sau a consulului, în epocă republicană (*praefectus Urbi*), căreia i se adăugau spre rezolvare procesele noilor cetățeni, scoși de sub puterea lui *praefectus iure dicundo*; 2) administrarea juridică a populației unei cetăți italiice, până când aceasta primea cetățenia romană (*praefectus iure dicundo*); 3) completarea atribuțiilor juridice ale promagistraților în provincii, la care se adăugau diferite

sarcini de natură fiscală (de ex. strângerea efectivă a impozitelor), sau de supraveghere a intereselor, mai ales financiare, ale guvernatorului, de care îl legau, aproape totdeauna, relații patronale (*praefectus ciuilis*); pentru epoca imperială, în municipiile de drept roman, suplinirea puterii juridice a magistraților locali era încredințată unor prefecți municipali (*praefecți municipales*). Funcțiile militare atribuite prefecților constau în comanda unei cohorte furnizate de o cetate aliată, contingent atașat legiunilor (*praefecți cohortis*, personaje ce proveneau dintre fruntașii indigeni).

4) Din punct de vedere militar, în timpul Republicii se cunosc *praefecți sociorum* (fiecare *ăla sociorum* avea 6 *praefecți*, dintre care 3 erau ofițeri romani). În armata lui Caesar, *praefecți* erau comandanții trupelor de cavalerie, pentru ca, în epoca Principatului, *praefecți* să reprezinte ofițeri de rang ecvestru. Ei comandau garda pretoriană (*praefectus praetorio*), vigiliile (*praefectus uigilum*), flota imperială (*praefectus classis*). Cohortele Romei erau comandate de *praefectus Urbi*, iar în fruntea legiunilor din Egipt era un *praefectus Aegypti*.

Treptat, prefecții au înlocuit legații la comanda legiunilor din provincie; fiecare tabără militară era comandată de un *praefectus castrorum legionis*, promovat din rândul centurionilor. În cadrul unei *auxilia*, fiecare *cohors* și *ăla* erau comandate de un *praefectus* (până la Claudius, promovat dintre centurioni), mai târziu constituind prima treaptă a carierei ecvestre. Ceea ce se remarcă însă este birocratizarea și demilitarizarea funcției, evidentă în cazul prefectului pretoriului.

praefectus Aegypti (lat.), delegat provizoriu al împăratului în Egipt. La 1 august 30 î.Hr., trupele lui Octavianus au intrat în Alexandria. Egiptul a fost transformat în domeniu privat imperial, în care senatorilor le era interzis să intre. Noua provincie avea un statut deosebit față de celelalte provincii, fiind guvernată de un guvernator din ordinul ecvestru, cu titlul de *praefectus*, numit direct de împărat. Primul *praefectus Aegypti* cunoscut a fost C. Cornelius Gallus, cavaler roman: *ILS*, 8995 (Philae). De la Marcus Aurelius, prefectul Egiptului intră în rândul trecenarilor.

praefectus annonae (lat.), funcție creată de Augustus către sfârșitul domniei sale. Conducător al serviciului annoniei la Roma, apoi, după fondare, și la Constantinopol. În timpul Republicii, de aprovizionarea Romei cu grâu și alimente de primă necesitate răspundeau edilii (*aediles*). Iulius Caesar a creat *aediles Ceriales*,

magistrați specializați în îndeplinirea acestor sarcini și cu organizarea jocurilor în onoarea zeiței Ceres. Augustus a instituit apoi, într-o primă fază, *curatores frumenti*, desărcinându-i pe *aediles Ceriales* de atribuțiile lor, iar către sfârșitul domniei sale, a creat prefectura annonei. În anul 6 p. Chr., au fost creați *curatores annonae*, până la crearea unui *praefectus annonae*, de rang ecvestru (Cassius Dio, LV, 25, 6; 26, 2); C. Turranius este atestat ca prefect al annonei în anul 14 p. Chr. (Tac., *Ann.*, I, 7).

Prefectura annonei reunea serviciile alimentării capitalei, cu excepția distribuțiilor gratuite, asigurate de funcționari speciali (*praefecți frumenti dandi*). Prefectul annonei avea jurisdicție civilă și criminală determinată de limitele competenței sale, drept special de poliție asupra corporațiilor ce aveau legătură cu serviciul alimentației, având titlul de *un perfectissimus* și fiind de rang *trecenarius* (300.000 de sesterți salariu). Sub ordinele sale se aflau *centuriones annonae* și *procuratores annonae* în provinciile catalogate ca „frumentare” (provincii însărcinate cu aprovizionarea capitalei, v. **annona**; pentru *praefectus annonae*, v. și **praefectus**).

praefectus aerării militaris (lat.), „prefectul casei militare”, funcție ce apare în timpul lui Augustus, și care reprezenta administratorii de rang pretorian (trei la număr) ai tezaurului militar (*aerarium militare*).

praefectus aerării Saturni (lat.), „prefectul tezaurului public”. De la Octavianus, direcția tezaurului public a fost încredințată unor *praefecți aerării*, în număr de doi. În timpul lui Claudius, din nou *quaestores* au fost însărcinați cu administrarea *aerarium Saturni* (Suet., *Claud.*, 24; Tac., *Ann.*, XIII, 29; Cassius Dio, LX, 4, 10, 24), pe 3 ani. La Nero, administrarea acestui tezaur a fost atribuită vechilor pretori: Tac., *Ann.*, XIII, 29; la Vespasian 2 dintre pretorii în exercițiu se ocupau de acest tezaur (Tac., *Hist.*, IV, 9), pentru ca de la Traian, să apară 2 *praefecți*. La Hadrian și Septimius Severus, de acest tezaur se ocupau *quaestores sauiiri quaestorii ab aerario Saturni*, pentru ca în secolul al III-lea, Senatul să piardă direcția și supravegherea *aerarium*-ului; un procurator a fost însărcinat cu administrarea sa, având ca principali subordonați *praefecți aerării* (SHA, *Aurel.*, 9, 12, 20).

praefectus alimentorum (lat.), „prefectul instituției alimentare”, conducător al unuia dintre districtele instituției *alimenta*;

mai e menționat și ca *procurator ad alimenta*. Această funcție a fost înființată de Traian, acordată membrilor ordinului ecvestru și erau de rang sexagenar. De la Marcus Aurelius la Macrinus, *praefecți alimentorum* sunt de rang consular, și asigurau administrația alimentară a Italiei (v. și **praefectus**).

praefectus praetorio (lat.), „prefectul pretoriului”, în epoca imperială, comandant de rang ecvestru, al cohortelor pretoriene. La început, prefectura pretoriului era o funcție pur militară, prefectul pretoriului fiind responsabil cu securitatea principelui și ordinea publică.

În ierarhia prefecturilor ecvestre, în secolul I p. Chr. primul era prefectul Egiptului; de la Flavieni, acesta a fost depășit de către prefectul pretoriului. De la Nero, prefectul pretoriului a fost însărcinat cu aprovizionarea trupelor, și avea în grijă *annona* militară. Numărul lor putea varia, putând exista unu, doi sau trei prefecți ai pretoriului (în mod obișnuit existau doi). Treptat, atribuțiile lor au crescut: au primit comanda tuturor trupelor din Italia; în secolul al II-lea, rolul lor politic a crescut: ei prezidau consiliul imperial în absenta împăratului, exercitau o jurisdicție civilă

și criminală care s-a extins treptat și în afara Romei (100 de mile în jurul Romei, de la Septimius Severus), și pentru toate provinciile imperiale, jurisdicție în apel, împreună cu împăratul. De rang trecenar (avea un salariu de 300.000 de sesterți), de la Marcus Aurelius, p. p. primește titlul de *un eminentissimus*, pentru ca în Imperiul Târziu să intre în ordinul clarissimilor, iar după 350 să devină *un illustris*. Prefectul pretoriului pune în inferioritate, încă din epoca Principatului, pe (inițial) cel mai important membru al consiliului imperial, prefectul annonei, puterea lui crescând și mai mult după înființarea de către Constantin I a patru prefecturi, fiecare condusă de un prefect al pretoriului.

S-a încercat limitarea puterii lor de către Constantin I, care a acordat atribuțiile lor militare *magistrilor militiae*. Asistăm astfel la transformarea acestei funcții în funcție civilă, dar care își menține primul loc în consiliul imperial. Separarea între Orient și Occident devine evidentă și din punct de vedere al importanței prefectului pretoriului în cele două părți ale imperiului: dacă în Occident generalii (mai ales de origine barbară) sunt realii conducători ai imperiului,

pentru Orientul roman târziu, calitatea de prefect al pretoriului reprezintă vârful carierei administrative la care poate aspira o persoană din afara familiei imperiale.

Încă din epoca Principatului, prefectura pretoriului devine vârful carierei ecvestre, pentru ca în Imperiul târziu, funcția să-și mențină importanța, iar pentru Orient, în spatele funcției de prefect al pretoriului se regăsește adesea „eminenta cenușie” a statului.

Prefectul pretoriului avea în subordine un numeros personal administrativ, între care se numărau *consiliarius*, *adiutor*, *comentariensis*, *ab actis*, *numerarii*, *subadiuvae* (funcționari); *regendarius*, *exceptores*, *singulares* (pentru corespondență), aflați sub comanda unui *princeps* (v. și **praefectus**).

praefectus pro duoviris (lat.), „prefect în locul duovirilor”. În lipsa magistraților supremi *duo* (*quattuor*) *uiri* din oraș, locul acestora era preluat de un *praefectus pro duoviris*. Uneori era numit și *praefectus ciuitatis* sau, în cazul în care avea și atribuții juridice, *praefectus iure dicundo*.

praefectus Urbi (lat.), „prefectul orașului Roma”, guvernator al Romei sau, mai târziu, al Constantinoplei. În 26 î.Hr., Messala a fost numit *praefectus Urbi*, dar a demisionat după câteva zile iar în 16 î.Hr., Statilius Taurus a fost numit *praefectus Urbi* (Cassius Dio, LIV, 19, 6), în absența lui Octavian, plecat în Occident. Succesorul lui Taurus a fost L. Calpurnius Piso, după un interval nedeterminat: Tac., *Ann.*, VI, 11 (cu dificultăți de datare, cf. *PIR2*, c. 289). După cum se observă mai sus, inițial, această magistratură a avut un caracter temporar, datând din ultimii ani ai Republicii. Consulii puteau numi un *praefectus Urbi* pentru a-i înlocui și îndeplini atribuțiile pentru perioada când lipseau din Roma. În timpul Imperiului, instituția a căpătat un caracter permanent, *praefectus Urbi* transformându-se în funcționar imperial.

Era ales dintre senatori, de preferință consular, avea comanda cohortelor urbane, având misiunea de a asigura liniștea în Roma și pe un teritoriu în jurul ei, pe o rază de circa 100 de mile. În această calitate, era prefect al poliției Romei imperiale, avea ca misiuni supravegherea asociațiilor, reglementarea circulației, organizarea jocurilor. În aceeași ordine de idei, avea jurisdicție criminală, care la sfârșitul secolului I, se întindea asupra Romei și Italiei, iar din secolul al III-lea, jurisdicție civilă, fiind și membru în consiliul imperial.

Accederea la prefectura urbană avea loc după circa 5 – 10 ani de

la proconsulatul Africii sau Asiei, devenind astfel vârful carierei senatoriale (*cursus honorum*) în epoca imperială. Ca atribuții, prefectura urbană era mai puțin importantă decât prefectura pretoriului, fiind însă superioară în demnitate. Odată cu fondarea Constantinoplei de către Constantinus I, apare și prefectura urbană a acestui oraș, recunoscându-i-se (și din acest punct de vedere) calitatea de a doua capitală imperială.

praefectus uigilum (lat.), „prefectul vigiliilor”, funcționar din ordinul ecvestru, însărcinat la început cu stingerea incendiilor și asigurarea ordinii pe străzi în timpul nopții; din secolul al II-lea p. Chr., prefectul vigiliilor era comandantul poliției la Roma, apoi la Constantinopol (din secolul al IV-lea). El comanda miliția locală, formată din 7 cohorte de vigili, recrutați din rândul sclavilor și libertilor (**v. uigili**)

În 6 p. Chr. a fost instituită prefectura vigiliilor, prin care deținătorul acestei funcții era însărcinat cu poliția nocturnă și paza incendiilor; avea sub comandă 7 cohorte de vigili, fiecare a 1200 de oameni, având, de asemenea, atribuții judiciare legate de competența sa (**v. și Cassius Dio, LV, 26, 4 f.**). În ierarhia prefecturilor ecvestre, cristalizată la sfârșitul secolului I p. Chr., prefectul vigiliilor era cel mai mic în grad; ulterior, a primit titlul de *un perfectissimus*, și salariu de 300.000 de sesterți.

praepositus sacri cubiculi (lat.), eunuc ce în perioada Imperiului târziu coordona ansamblul serviciilor ce țineau de viața privată a împăratului. Datorită proximității sale față de persoana imperială, sau de membri ai familiei imperiale, a devenit un personaj cheie în influențarea pe cale neoficială a deciziilor de stat. Această funcție a fost creată fie de către Diocletian (cf. T.D. Barnes, 1981, 256), fie de către Constantinus I (A. Piganiol, 1947, 64 – 65). *Praepositus sacri cubiculi* a devenit unul dintre demnitarii cei mai înalți și mai influenți; sub influența orientală, acești *praeposiți* erau eunuci fără excepție. Rolul lor variază în funcție de personalitatea celor implicați. De multe ori, asistăm la crearea de adevărate coaliții politice, ce vizează înlăturarea influenței acestui personaj asupra împăratului. Apogeul influenței unui eunuc asupra persoanei imperiale este reprezentat de anul 400, când un eunuc (Eutropius, *praepositus sacri cubiculi* în Orient) a devenit consul pentru partea orientală a imperiului, caz unic în istoria antichității.

Eunucii reprezintă, alături de șefii barbari, o categorie aparte a clasei politice romane târzii. Priviți cu dispreț de ceilalți, pentru că nu sunt persoane „complete”, ei sunt oarecum în afara jocului politic. Pe de altă parte, tocmai această „anormalitate” le permite accesul în proximitatea femeilor casei imperiale, fără a trezi suspiciuni și implicit, accesul la diverse secrete de stat. Comportamentul lor este văzut de ceilalți ca unul tipic feminin, fiind considerați un rău necesar. Sursele antice abundă în acuzații la adresa lor, cele mai frecvente fiind de ambiție nemăsurată și avariție.

Personalul domestic imperial din subordinea sa cuprindea: serviciul apartamentelor imperiale, sub comanda lui *primicerius sacri cubiculi*; serviciul general al palatului, aflat în subordinea lui *castrensis sacri cubiculi*, serviciul garderobei (comandat de *comes sacrae uestis*), serviciul reședințelor imperiale (în subordinea unui *comes domorum*), serviciul ușierilor (compus din *decuriones* și *silentiarii*).

praetor (lat.), personaj care „precede”, care „merge înainte”, amintit și în perioadă regală dar ale cărei competente sunt mai clare pentru epoca republicană (Varro, *De ling. lat.*, V, 80; Cic., *De leg.*, III, 3, 8). În 367 î.Hr. se adaugă consulilor ca un coleg permanent (Tit. Liv., III, 55, 11; VII, 1; VIII, 32, 3; XXVII, 5; XLIII, 14, 3; XLV, 43; Cic., *Ad Att.*, 9, 9, 3; A. Gell., *Nopti attice*, XIII, 15, 4; Plin., *Pan.*, 77), inferior acestora ca rang, și i se conferă, din partea poporului roman, jurisdicția civilă în interiorul Romei. Accesul la magistratura superioară a prețurei se face pe baza votului comițiilor centuriate, inițial în aceeași zi, apoi a doua zi, uneori la câteva zile, după alegerea consulilor. **P.** primește *imperium* printr-o *lex curiata* (Tit. Liv., XXVII, 35; XL, 59; XLIII, 11), are doi lictori în Roma și șase în provincii, dispune de toate însemnele magistraților curuli, iar competentele sale se repartizează prin tragere la sorți – până la Sylla exista un singur moment al acestei repartiții, începând cu noul său demers organizatoric, tragerea la sorți se realiza în două etape: un prim moment, pentru delegarea sarcinilor celor doi **p.** principali (urban și peregrin) imediat după alegerea lor, iar a doua etapă, în timpul anului, pentru stabilirea competentelor din provincii. Principalele atribuții pretoriene se asociază spațiului juridic al Romei (conceput, ulterior ca fiind alcătuit din Roma și provincii). Dacă până în 367 î.Hr. supravegherea judecătorească intra în sfera competentelor consulare; din acel moment, consulilor le sunt limitate prerogativele în domeniul normativ, moment interpretat ca o măsură de recuperare

parțială a prestigiului vechilor patricieni, care fuseseră obligați să cedeze plebeilor unul din posturile consulare. Uzual **p.** supraveghea organizarea proceselor la Roma, întocmirea listelor de jurați, fără ca el însuși să intervină activ în derularea proceselor. Din 242 î.Hr. este ajutat pentru problemele juridice ale aliaților de un *praetor peregrinus* (*praetor qui inter peregrinos ius dicit* – CIL, I, 198; 1289), în 227 î.Hr. sunt adăugați doi **p.** pentru Sardinia și Sicilia iar din 197 î.Hr. doi pentru cele două Spanii. Până în epoca syllaniană existau șase **p.** anuali, Sylla va ridica numărul lor la opt (Vell. Pat., II, 16), hotărând ca, imediat după exercitarea timp de un an a acestor funcții judiciare, să poată ocupa promagistraturile a opt provincii, alături de foștii doi consuli, acoperindu-se, astfel, din punct de vedere organizatoric, registrul administrativ din acel timp. Numărul **p.** va fi crescut de Caesar la 10, apoi la 14 și 16; în timpul triumvirilor, în 38 î.Hr., existau nu mai puțin de 67. Augustus, în cadrul efortului său de redefinire politică și administrativă a statului roman, restabilește numărul **p.** la opt (Suet., *Caes.*, 41; App., *BC*, IV, 2, 51; 3, 47; 7, 50; 8, 43). Alături de atribuțiile juridice, **p.** este considerat militar și administrativ ca un coleg mai mic al consulilor (*collega minor* – A. Gell., *Nopti attice*, XII, 15), iar puterea sa (ca magistrat superior beneficiază de investirea cu *imperium*) este una secundară puterii consulare (A. Gell., *Nopti attice*, XII, 15). **P.** nu poate numi un dictator, nu se poate opune consulilor, pe care, de altfel, îi poate suplini, dacă aceștia părăsesc Roma în fruntea legiunilor (este vorba de puțință de a convoca Senatul, de a convoca și prezida comițiile, de a recruta, cu acordul Senatului, soldații, de a comanda trupe; în cazul prezentei simultane pe câmpul de luptă a trupelor comandate de un **p.** și a celor conduse de consuli, aceștia din urmă dețin o poziție superioară). Chiar în situația prezentei în oraș a consulilor pot îndeplini, prin delegare, o parte din atribuțiile acestora. În epoca lui Cicero, **p.** participă la *frumentationes* (distribuții de grâu, îndeplinesc anumite sarcini religioase (stabilirea unor sărbători, altele decât cele deja fixate), organizează sacrificii în *ara maxima* (Varro, *De ling. lat.*, VI, 54). Din 212 î.Hr. În grija **p.** urban intra organizarea jocurilor în cinstea lui Apollo (*Ludi Apollinares*) și a jocurilor secundare. În calitatea lor de promagistrați, **p.** provinciali au *imperium* militar (în teorie, pot avea o armată echivalentă cu cea a unui consul – două legiuni și trupe de aliați –, în practică, însă este mai restrânsă; pot numi ofițeri secundari), având obligativitatea rămânerii în provincie

până la sosirea succesorului său.

În *cursus honorum* senatorial, în timpul imperiului, **p.** urma după vigintivir, la vârsta de circa 29 de ani. Doar 18 dintre cei 20 de vigintiviri puteau fi aleși ca **p.** **P.** era însărcinat cu puterea executivă, atunci când consulii erau absenți. Printre competențele lor se numără supravegherea regiunilor Romei și competente religioase. Din 22 î.Hr., au fost însărcinați cu organizarea sărbătorilor publice. Dețineau *impieri um*, aveau competente judiciare pentru procesele private (sau între popor și un cetățean). Cei mai importanți erau **p.** peregrin și **p.** urban; ei continuă să prezideze *quaestiones* (curțile de justiție specializate).

După reforma lui Hadrian, care a codificat edictul pretorian (**v. decretum**), activitatea **p.** a fost practic paralizată, deoarece urmau să se conformeze edictului tip fixat de împărat. De la Diocletianus **p.** urban a încetat să-și mai exercite și autoritatea rămasă, după ce anterior **p.** peregrin dispăruse încă din 212, odată cu emiterea *Constitutio Antoniniana* (ultimul *praetor hastarius* cunoscut și-a exercitat funcția c. 220: *ILS*, 1190).

În perioada lui Iustinian, reappare numele de **p.**, dar cu atribuții total schimbate. Acum **p.** înseamnă guvernator al unei provincii din Asia Mică.

praetoriae cohortes (lat.), corp militar aparte, amintit de surse pentru prima dată în timpul asediului Numantie, când, Scipio Aemilianus își formează un contingent separat din 500 de clienți sau amici. La finele Republicii, fiecare general avea o cohortă a sa după mărturisirile lui Cicero, pe timpul propriei sale șederi în Cilicia (*Ad fam.*, XV, 4, 7.) sau în cazul lui M. Antonius care, după victoria de la Philippi, putea lăsa la vatră un număr de 8.000 de soldați (*Cic., Ad fam.*, X, 30.). Permanentizarea cohortelor pretoriene și conferirea unui aspect instituțional pentru acestea i se datorează lui Augustus care a reorganizat acest corp de armată, în 2 î.Hr. La început existau nouă cohorte, de 500, apoi 1.000 de oameni, staționând în timpul lui Augustus lângă Roma, și în celelalte reședințe imperiale de pe teritoriul Italiei. În timpul lui Tiberius, toate cele nouă cohorte au fost strânse la Roma și cantonate în cazărmile de pe Viminal. Pretorienii erau recrutați doar dintre cei născuți în Italia și aveau un regim preferențial față de ceilalți soldați: în timpul lui Augustus, primeau 750 denari pe an, față de 225, cât aveau soldații din legiuni; stagiul militar era de doar 16 ani, față de 20 al soldaților din legiuni, sau 25 ai

soldatilor din trupele auxiliare.

Cohortele pretoriene au jucat un rol important în desemnarea împăraților sau asasinarea lor (de ex., Caligula, Galba). Erau conduse de prefectul pretoriului, unu, doi sau trei la număr, fiind desființate de Constantinus I în 312, ca urmare a implicării lor în proclamarea și apoi susținerea lui Maxentius, atribuțiile lor fiind preluate de miliția (*schola*) palatină. Numărul cohortelor pretoriene a variat în funcție de epocă: la Augustus nouă, zece la Domitian, pentru ca în secolul al II-lea să existe 5.000 de pretorienii. Septimius Severus le-a dublat numărul, transformând cohortele în *milliare*, același împărat fiind cel căruia i se datorează schimbarea modalității de recrutare (au fost recrutați soldați din legiuni). În afara cohortelor pretoriene, mai existau și alte unități însărcinate cu paza împăratului: *speculatores*, având în componentă călăreți germani, sau *equites singulares*, organizate de Traian.

praeses (lat.), „guvernator”, termen folosit de la începutul secolului al III-lea pentru a desemna funcționari de rang ecvestru din provincie (senatorială sau imperială). Măsura pare să consfințească separarea puterii civile (care rămâne acestor *praesides*) de cea militară, încredințată unor *duces* (măsură luată de Diocletianus). Termenul apare încă din secolul al II-lea, fiind folosit pentru a desemna guvernatorii de provincie, senatori sau cavaleri; în secolul al III-lea, *praeses* devine sinonim cu guvernator, fără a însemna exclusiv guvernator de rang ecvestru. De la Gallienus, *praesides* sunt funcționari de rang ecvestru, și tot acum este creată funcția de *agens urce praesidis* (guvernator interimar): v. și L. Homo, 1970, 299. În conformitate cu A. Piganiol, *praesides* își au originea în foștii procuratori de rang ecvestru (A. Piganiol, 1947, 319). V. și **dux**.

princeps (lat.), termen desemnând pe „cel dintâi” sau „cel de frunte” dintr-un grup etnic, militar, sau dintr-un corp constituit; la Roma, *princeps senatus* era „bărbatul cel mai important și mai respectat” din Senat. Titlul de *princeps* nu trebuie confundat cu cel de *princeps senatus*, (Octavian îl va primi în 28 î.Hr.), care conferea primul rang în *album* și prerogativa de a vorbi primul în Senat. În epoca imperială, fără alt atribut, termenul îl desemna pe împărat; în acest caz, titlul de *princeps* nu avea caracter oficial (ca *pater patriae*, de exemplu), ci era asumat de împărat la accederea la putere și nu era conferit în cadrul vreunei ceremonii oficiale de către Senat. Sensul

inițial, de caracter inofensiv al termenului, motiv pentru care a fost adoptat de Octavianus, s-a pierdut pe măsură ce guvernarea imperială a devenit din ce în ce mai autoritară.

Încă din epoca republicană, oamenii politici de frunte erau numiți *principes*, ca recunoaștere a autorității și puterii lor. Titlul avea adesea un caracter peiorativ pentru că *princeps* era adesea un „dinast politic”: R. Syme, 1960, 311, exercitând puterea ilicită, *potenția* (Cic., *De Rep.*, I, 68); *principatus* dobândește, de asemenea, înțelesul și forța lui *dominatus* (Cic., *Phil.*, II, 36: „*dominatum et principatum*”). Ca un exemplu, titlul de *princeps* a fost folosit de către Cicero pentru a caracteriza poziția lui Pompeius, începând din 52 î.Hr.

În epoca imperială, conceptul de *princeps* a fost folosit cu diverse conotații. Pentru A. Piganiol, titlul de *princeps* avea o valoare juridică, ce conferea puteri largite, analoge celor ale *prostatia* (*cura et tutela*), explicate de A. von Premerstein. Pentru a traduce *princeps*, grecii au folosit un cuvânt ce însemna *dux*, sgemîn (v. E. Kornemann, *Klio*, XXXI/1938, 81 fi; R. Syme, 1960, 312). În secolul I p. Chr., noțiunea de *princeps* e legată de cetățenie, vizând aspectul legal al monarhiei. Împăratul era *princeps ciuium*, reprezentant autorizat și legitimat al poporului roman. Era *princeps uniuersorum*, și din 28 î.Hr., *princeps senatus*. În timpul Flaviilor, împărații cărora le plăcea titlul de *princeps* și dornici de glorie militară, erau flatați când poezii îi numeau *dux* și *ductor*; în 98, Traian a primit titlul de *Optimus Princeps* din partea Senatului. Din secolul al III-lea, *princeps* a fost înlocuit treptat cu *dominus*, marcând astfel trecerea spre formula autoritară a monarhiei.

La nivel inferior, *principes* erau conducători ai funcționarilor din subordinea prefectului pretoriului.

princeps iuuentutis (lat.), sau *princeps iuuenum*, „principe al tineretului”, titlu acordat de Octavianus membrilor masculini ai casei imperiale (nepoților Gaius, Lucius, apoi Drusus, Germanicus), și care desemna de obicei pe virtualul moștenitor. Titlul este creat probabil după modelul de *princeps senatus*; se tindea ca prin acordarea acestui titlu să se desemneze viitorul *princeps*, fiind conferit celor doi *Caesares*, în jurul anilor '5 și 1 î.Hr. (v. și *Res Gestae*, 14). *Princeps iuuentutis* era în același timp și conducătorul ordinului ecvestru, atribuție ce va dispărea treptat după Diocletianus. De la Hadrian, acest titlu va fi înlocuit de cel de Caesar. Pentru detalii asupra acestei instituții, v.

Koch, *De princ. iuu.*, 1883; Della Corte, *Iuventus*, 1924.

princeps loci (lat.), conducătorul local unei comunități indigene, denumit și *princeps gentis* (*gentium*); adesea acești *principes* primeau cetățenia romană, ceea ce nu se întâmpla niciodată în totalitate cu membrii comunității pe care o conduceau.

procuratele, funcții create de Octavian Augustus și perfectate de Claudius I și urmașii săi. Aceste funcții priveau administrația drumurilor, birourile cancelariei imperiale, aprovizionarea cu apă, administrația provinciilor, etc. Procuratele erau ocupate de membrii ordinului ecvestru și erau retribuite de stat.

procurator (lat.), funcționar în epoca imperială. Termenul are mai multe sensuri:

1) funcționar imperial în administrația financiară. Funcția a fost creată de Augustus, și era ocupată de către cavaleri. Procuratorul era numit de împărat în fruntea unui serviciu important, fiind retribuit de stat. Există o ierarhie, în funcție de salariile primite: *sexagenarii*, *centenarii* (*un egregius*), *ducenarii*, *trecenarii* (*un perfectissimus*). În provinciile de rang imperial, **p.** controlau finanțele imperiale și își exercitau funcția sub controlul legatului. În provinciile senatoriale, **p.** aveau o poziție mai independentă față de guvernatorul sau *quaestor*-ul provinciei. În ambele cazuri, puteau în mod excepțional să-i controleze pe guvernatori. De la Marcus Aurelius, se trece la folosirea pe scară largă a **p.**, care devin numeroși și de o foarte mare varietate. Lor li se încredințează, sub control direct imperial, diverse departamente: minele, *annona*, *alimenta*, școlile de gladiatori, etc.; conducătorii unor birouri ai cancelariei imperiale (*a rationibus*, *ab epistulis*) erau de asemenea **p.**, fiind considerate posturi înalte în cariera ecvestră. Pentru epoca imperială, asistăm la o creștere a numărului **p.**, de la 25 în timpul lui Augustus, la 136 în timpul lui Commodus.

2) În epoca imperială, funcționar monetar din vremea lui Traian, însărcinat cu supravegherea atelierelor monetare imperiale; **p.** se recrutau dintre cavaleri, liberti sau sclavi imperiali. Odată cu creșterea numărului atelierelor monetare în imperiu, fiecare dintre acestea era administrat de un **p.** Aceștia se aflau sub autoritatea supremă a intendentului tezaurului imperial (*procurator rationalis* sau *procurator fisci*). În epoca Imperiului târziu, **p.**, a căror instituție pare să se fi reorganizat în timpul lui Diocletian, se aflau la dispoziția lui *comes sacrarum largitionum* (creat de Constantinus I), care cunoștea

tot ceea ce aparținea procesului baterii monedei, alegea și aproba tipul și legenda monetară.

procurator patrimonii Caesaris (lat.), „procuratorul bugetului personal imperial”. Singura posibilitate de distincție între *patrimonium Caesaris* și *res prinata* consta în funcționarii deosebiți care le supravegheau. Primul era condus de un *procurator patrimonii Caesaris*, funcționar din ordinul ecvestru, de rang *centenarius*, în timp ce a doua era condusă de un *procurator rei prinatae*, funcționar de rang ecvestru, de rang *trecenarius*.

procurator pro legato (lat.), „procurator în locul guvernatorului”. Anumite provincii (Alpii Maritimi, Cottiani și pentru, Raetia, Noricum, Thracia, Epir, Mauretania, Tingitana, Caesareea Iudeei, Cappadocia, etc.) erau încredințate, definitiv sau temporar, unor guvernatori de rang ecvestru, al căror titlu era *procurator pro legato* (sau *procurator*). Acești guvernatori, după exemplul celui din Egipt (*praefectus Aegypti*) funcționau de regulă în provinciile în care existau mai multe domenii imperiale (*saltus*) și își exercitau puterea administrativă și juridică, având de regulă în subordinea lor doar trupe auxiliare. În secolul al III-lea, acești guvernatori poartă uneori titlul de *procurator urce praesidis*, sau *procurator agens urce praesidis* (funcția de *agens urce praesidis* a fost creată în timpul lui Gallienus: L. Homo, 1970, 299).

procurator prouvinciae (lat.), funcționar din ordinul ecvestru, atașat guvernatorilor din provinciile imperiale, pentru supravegherea administrației financiare. Titlul acestor procuratori nu trebuie confundat cu cel al numeroșilor procuratori aflați în diversele provincii, nici cu acela al guvernatorilor din provinciile procuratoriene (*procurator pro legato*).

procurator regionis (lat.), funcționar imperial de rang ecvestru, conducător al unor mari unități (*regio, tractus*); uneori e utilizat și termenul de *prouincia*, în care se aflau mai multe domenii imperiale (*saltus*).

proletarii (lat.), prin organizarea civică a Romei de la începutul epocii republicane, pe care tradiția o antedatează, atribuindu-i-o lui Servius Tullius, proletarii erau acei cetățeni romani cu o avere inferioară a 1500 ași, exceptați de la plata impozitului direct (*tributum*), oarecum opuși categoriei cetățenilor impozabili (*assului*). *Proletarius* este desemnat, de sursele antice, ca fiind cel care nu are

altă avere decât copiii sau *capite censi* – înscris în cens numai datorită propriei sale persoane. Chemarea lor la luptă se concretiza prin distribuirea într-o centurie, cu echipamentul oferit de stat și distribuiți, în câmpul de luptă, în plan secundar, corespondent cu rolul social jucat de aceștia. Înrolarea voluntară a proletarilor și pătrunderea lor masivă în legiuni este asociată cu măsurile reformatoare ale lui C. Marius de la sfârșitul secolului al II-lea î.Hr.

promagistratus (lat.), *pro magistratibus*, cel ce se afla înainte, literal, persoană care înlocuia un magistrat în atribuțiile lor militare din afara Romei (*militiae*); Sylla, în 82 î.Hr., a decis ca la sfârșitul magistraturii, cei 2 consuli și cei 8 pretori să devină proconsuli și propretori. Această decizie este abrogată în 52 î.Hr. În epoca imperială, sunt păstrate numele promagistraților republicani, împărații rezervându-și *imperium proconsulare*; în consecință, denumirea promagistraților rămâne o simplă etichetă, lipsită de conținut. Împărații își arogă titlul de proconsul pentru provinciile imperiale, fapt manifest în titulatura imperială. De la Theodosius I, acest titlu dispăre.

propraetor (lat.), promagistrat al statului roman, fost magistrat, însărcinat cu jurisdicția administrativ-militară într-o provincie romană. Inițial proprietura apare ca o prelungire a unor competente delegate de poporul roman pretorului (primul propretor consemnat epigrafic este Q. Valerius Falto, în timpul primului război punic – 241 î.Hr. – *CIL*, I, 458), apoi acest statut dobândește un caracter instituțional. Apariția primelor provincii extraitalice: Sicilia, Sardinia, Hispania Citerior și Ulterior a impus numirea unor magistrați cu atribuții mai precis definite și este ulterior sancționată legislativ prin *lex Baebia*-181 î.Hr., ce prevedea numirea alternativă a patru și șase propretori, din care doi permanenți pentru cele două Spanii. Această decizie s-a dovedit puțin operantă, până la Sylla fiind aleși regulat șase pretori, ale căror competente puteau fi prelungite în funcție de necesități, mai puțin cele ale pretorilor urban și peregrin. Sylla crează definitiv proprietura ca o magistratură (în teorie anuală, în practică ea putând să dureze chiar și trei ani) aplicabilă în provincii imediat după terminarea preturii anuale. Distribuirea propretorilor în teritoriu presupunea tragerea la sorți, în timpul anului când se exercita mandatul de pretor (*sortitio prouinciarum*). Titlul de *propraetor* se atașă uneori aceluia de legat sau *quaestor* aparținând și altor personaje

din administrația romană prezente în anturajul guvernatorului. Pentru epoca imperială, termenul desemna senatori foști *praetores*. Unii dintre ei asistă proconsulii în provinciile senatoriale; alții erau însărcinați cu întreținerea drumurilor Italiei, sau *praefectura frumenti dandi ex senatus consulto*; alții erau curatori ai orașului, sau asistenți (*iuridici*) ai unui *legatus Augusti propraetore*. Pretorienii puteau avea comanda unei legiuni, în calitate de *legatus legionis*. (Pentru alt sens al termenului, **v. praetoriae cohortes**).

proquaestor (lat.), funcționar care, frecvent în perioada republicană, însemna *quaestor* amănat (Plut., *Lucull.*, 2; Cic., *Ad fam.*, II, 17). *Proquaestor*-ul se poate deplasa în provincii odată cu consulul sau pretorul de mandatul cărora este legată activitatea sa. În epoca imperială un cvestor provincial poate rămâne în serviciu mai mulți ani pe lângă guvernatorul căruia îi datorează, de altfel, chiar serviciul său; numai în caz de deces, guvernatorul delegă aceste competente unor subalterni, care vor dobândi calitatea de *proquaestores*. În general atribuțiile lor sunt de ordin fiscal, pecuniar. Ultimul **p.** pe care evidenta epigrafică ni-l transmite este plasat cronologic în epoca lui Vespasian – *CIL* XI, 3004.

protectores (lat.), ofițeri de rang inferior care formau statul major al împăratului, probabil încă din timpul lui Gallienus. De la Diocletianus, erau incluși în *sacer comitatus*. Calitatea de **p.** reprezenta o treaptă în cariera militară a armatei romane târzii, pentru trecerea la gradele de ofițer superior; acei **p.** din serviciul personal al împăratului erau cunoscuți sub numele de *domestici*. Printre atribuțiile lor se numără: instruirea viitorilor ofițeri, recrutări, controlul transporturilor și construcțiilor militare, arestarea unor persoane de rang înalt, etc.

Titlul a apărut la jumătatea secolului al III-lea, fiind o distincție acordată ofițerilor superiori. La sfârșitul Principatului, acest titlu nu mai era purtat de prefecții legiunilor sau de tribunii gărzii pretoriene, ci de ansamblul centurionilor (sau ofițerilor de cavalerie de grad similar). O parte erau de serviciu permanent la cartierul general imperial, această gardă fiind puțin numeroasă și foarte bine văzută, pentru că unii dintre ei puteau primi după un timp comanda unor trupe.

prouincia (lat.), termen abstract ce desemna inițial sfera de

responsabilitate a unui magistrat, oricare ar fi fost conotația acesteia, militară, juridică sau administrativă. Asocierea sa cu un spațiu geografic bine determinat s-a conturat după operațiunile militare din primul război punic, când Roma va dobândi cel dintâi teritoriu extraitalic – Sicilia. Limitele spațiale ale acestei competente, în noua sa accepție, sunt în fapt fluctuante pentru întreaga perioadă republicană. Măsurile ce au însoțit guvernarea lui Sylla pun bazele organizării de factură imperială a teritoriului controlat, militar și economic, de Roma: cei doi consuli nu pot avea atribuții extraitalice pe perioada mandatului lor, numărul pretorilor este ridicat la opt (Vell. Pat., II, 16 – după alții la zece: Pomponius, *Dig.*, I, 2, 32), cu jurisdicție anuală, cărora, la expirarea mandatului, li se adăugau cei doi consuli la ieșirea din magistratură (*lex Cornelia* – Cic., *Ad fam.*, I, 9, 13; III, 6, 3; X, 3; Cassius Dio, XXXVI, 37) și le erau distribuite, prin tragere la sorți, cele zece provincii (*lex Sempronia* din 123 î.Hr. decide ca tragerea la sorți a provinciilor, *sortitio prouinciarum*, să se desfășoare înainte de alegerile anuale de consuli, pentru a se evita manevrele electorale). Ocuparea promagistraturilor era în mod obligatoriu posibilă în anul imediat ulterior încheierii magistraturii. În 52 î.Hr. *lex Pomponia*, ce confirma un *senatus – consultum* din anul anterior (Cassius Dio, XL, 46), stabilea un interval de cinci ani între magistratură și promagistratură, aceasta din urmă trebuind, teoretic, să dureze un an, (practic, un guvernator rămânea în provincie cel puțin trei ani). Guvernatorul marca, prin activitatea sa și a personalului pe care-l avea în subordine, instaurarea/ menținerea/ confirmarea puterii romane în teritoriu. Prin decizii personale (în virtutea puterii sale – *imperium proconsulare*), rezonante cu decizia senatorială (*senatus-consultum*) ce-i consființa noul statut, și adesea avizate de o comisie de senatori (de pildă *senatus consultum* pentru Macedonia, din 168 î.Hr., a fost însoțit de o decizie a lui Aemilius Paulus – Tit. Liv., XLV, 17 – 18 și 29), guvernatorul stabilea: frontierele, atribuirea de teritorii și recompense, măsurarea și determinarea lui *ager publicus*, reglementări fiscale (erau fixate cuantumul datorate de provinciali ca plată a păcii oferite de romani și garantată de prezenta promagistraților – adesea aceste impozite erau concesionate. Începând cu *lex Iulia* din 59 î.Hr. se stabilește obligativitatea strângerii lor regulate.). Cele mai clare domenii de competente ale promagistraților sunt: cel judiciar (guvernatorul trebuia să asigure în zonă liniștea,

securitatea și dreptatea, atât pentru Roma, cât și pentru populațiile ce coabitau în provincie) și cel militar.

puellae Antoninae (lat.), instituție de binefacere creată de Antoninus Pius, în amintirea soției sale Faustina I după modelul celei create de Traian.

puellae novas Faustinae (lat.), instituție de binefacere creată de Marcus Aurelius în amintirea soției sale Faustina II, după modelul celei create de Traian.

pueri et puellae Ulpiani (lat.), instituție de binefacere creată de Traian. A servit ca model unor instituții similare create de Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Heliogabalus și Severus Alexander.

Q

quaestor (lat.), magistrat inferior, însărcinat, în principal, cu supravegherea afacerilor pecuniare ale statului roman, dar și cu serviciul de coordonare a arhivelor, la origine ales probabil de către consuli, de mandatul cărora este legat intrinsec, iar în epoca republicană de către comițiile tribute, prezidate de un consul sau un pretor. Nu au lictori, nu au scaunul curul ci doar *sella* simplă cu patru picioare, sunt ajutați în serviciul lor de către un numeros personal auxiliar: *uiatores*, scribi, crainici. Intrarea lor în funcție, la 5 decembrie pentru cvestorii urbani (și la 1 iulie pentru cvestorii provinciali), preceda cu câteva săptămâni debutul mandatelor consulare (promagistraturile). Deși magistratura cvestorilor urbani era considerată anuală, exercițiul practic al serviciului îi puteau menține în posturi doi ani iar *quaestura* provincială permitea rămânerea în afara Romei pe toată durata funcției. În general un cvestor urban primește, după mandatul său anual, unul provincial (Tac., *Ann.*, XI, 22, *CIL* I, 108). Apariția cvestorilor este legată de cea a consulilor, existând inițial doar două posturi asociate celor doi consuli. Aceștia li se adaugă, în 421 î.Hr., doi cvestori plebeeni, iar în 267 î.Hr. patru cvestori italici. Competențele cvestoriale sunt (cel puțin după 267 î.Hr.) stabilite, anterior datei de 5 decembrie, de Senat, căruia îi revine, până la Sylla, și sarcina de a fixa atribuțiile celor ce urmau să activeze în provincii, distribuiți prin tragere la sorți în *Aerarium* cu autorizarea Senatului și a poporului roman (Tit. Liv., XXX, 33; Cic., *Ad Att.*, VI, 6, 4.).

În epoca imperială cvestorii sunt aleși de consuli și de împărat. Existau mai multe categorii: 1) cvestorii urbani (*quaestores urbani*), în număr de doi, erau asociați consulilor și exercitau simultan atribuții

juridice și financiare. Vegheau, deopotrivă, tezaurul public (*aerarium, tabularius*), sarcină pe care o vor ceda ulterior unor *praetores aerarii*, în număr de doi (iar Tiberius va institui *tres curatores tabularium*), și arhivele, participând la redactarea hotărârilor imperiale de tip *senatus-consultum*; 2) cvestori militari (*quaestores militares*), câte unul pentru fiecare consul și guvernator de provincie (Sicilia avea doi), care, prin mecanismele clientelare, îi sprijineau public; 3) cvestori consulari (*quaestores consulares*), alte personaje decât cei doi cvestori urbani, efectuau instructajul trupelor consulare. 4) cvestori ai italicilor (*quaestores italici classici*), patru la număr, ale căror competente sunt de aceeași natură ca cele ale omologilor lor provinciali, cu care de altfel sunt uneori confundați. 5) cvestori municipali (*quaestores municipales*) care exercitau în orașe, la nivel local, aceleași atribuții ca și cvestorii urbani.

Augustus reduce la 20 numărul *quaestorilor* (intrau în funcție la 5 decembrie), și le acordă responsabilitatea colectivă asupra pavării străzilor la Roma; pe care Claudius o substituie cu organizarea jocurilor de gladiatori. În 28 î.Hr., *quaestorii* urbani pierd gestiunea tezaurului public (*aerarium Saturni*), iar din 56 p. Chr., această atribuție revine prefectilor de rang pretorian. *Quaestores* din epoca imperială au în grijă arhivele generale ale poporului roman, și din 11 î.Hr., conservarea *senatus-consulta*; *quaestores* provinciali administrează fondurile publice în provinciile senatoriale. După circa 2 ani, cvestorii se prezintă la edilitate sau tribunatul plebei, dacă nu sunt patricieni. Printre atribuțiile lor, se numără administrarea tezaurului public, grija arhivelor statului, vânzarea prăzilor capturate în războaie, etc. Pentru epoca imperială, avem înregistrat faptul că cvestorii intră în categoria funcționarilor imperiali, ajutând în calitate de secretari fie pe lângă împărat (*quaestores Augusti*), sau consuli (*quaestores consulum*), fie pe lângă guvernatorii provinciilor senatoriale. Alții îndeplineau sarcina de funcționari ai arhivelor imperiale. La nivel urban, provincial, nu toate cetățile beneficiau de aceste personaje specializate pentru serviciile financiare. În coloniile romane ca și în municipiile provinciale existau perechi de cvestori, alături de edili și duumviri, care vegheau la buna aplicare a normelor de drept și la funcționarea financiară a cetății respective. În municipiile italice existau colegii de patru personaje cu competente similare. În cetățile peregrine dreptul și puterea de a strânge impozitele, de a le veghea și

de a le repartiza intra în sarcina duumvirilor. În orașele în care nu existau magistraturi financiare specifice, finanțele erau conferite unor prefecti sau curatori aflați sub responsabilitatea magistraților locali. Alegerea dintre provinciali a celor care urmau să ocupe funcții publice necesita un minimum de avere, de multe ori se generalizează censul de 100.000 HS, deși în alte cetăți se pare că se putea coborî până la 30 – 40.000 HS.

Pentru epoca Imperiului târziu, *quaestura* mai oferă doar jocuri.

quaestor sacri palatii (lat.), funcție ce apare în timpul lui Constantin I. Acest funcționar avea următoarele atribuții: coordona lucrările consiliului imperial în calitate de membru al acestuia, era responsabil al justiției, de redactarea legilor, contrasemna ordonanțele imperiale; de asemenea, îl ajuta pe împărat la redactarea constituțiilor imperiale (**v. constitutiones**), și avea rangul de *un illustris* (Zos., V, 32; F. Millar, 1977, 100 f.).

quindecemviri sacris faciundis (lat.), colegiu sacerdotal care avea misiunea de a naturaliza cultele străine venite din afara Romei și de a introduce noile rituri aferente. Compus inițial din doi membri (*duoviri sacris faciundis*), acest colegiu este înființat, potrivit tradiției, de Tarquinius Superbus și însărcinat cu descifrarea Cărților sybilline (culegere de texte sacre, vândute lui Tarquinius de Sybilla, care conțineau diverse remedii în caz de calamități sau alte disfuncționalități ale relației Romei cu zeii – Dion. Hal., IV, 62). În 369 î.Hr. numărul membrilor acestui colegiu este ridicat la 10, din care 5 erau patricieni și 5 – plebei (Tit. Liv., VI, 37, 12.) iar în epoca lui Sylla este modificat la 15.

R

rationalis (lat.), conducător al tezaurului imperial *fiscus*, înlocuind o funcție mai veche, *a rationibus*. Apare de la Diocletianus, cu titlul de *rationalis summae rei*, fiind derivat din *procurator a rationibus*, conducătorul birourilor fiscului, instituit de Hadrian; va fi înlocuit, de la Constantin I, de *comes sacrae largitionis*. Pe de altă parte, în timpul lui Diocletianus, în fiecare provincie exista un reprezentant al *rationalis summae rei*, *rationalis dioceseos*, iar în ND este menționat tremenul de *rationalis summarum* ca desemnând totalitatea funcționarilor ce țin de domeniul finanțelor.

războiul cu socii, conflict între romani și aliații italici, desfășurat în perioada 91 – 89 î.Hr., ca o consecință a asasinării tribunului M. Livius Drusus, promotor al reînnoirii legislației Gracchilor și al acordării drepturilor cetățenești depline populațiilor italice aliate Romei (*socii*). În cursul războiului, aliații au încercat constituirea unei entități politice paralele cu cea a Romei, prin fondarea coloniei Italica. Războiul s-a încheiat prin acordarea cetățeniei romane aliaților, prin *lex Iulia*, apoi *lex Plautia Papiria* și a consacrat transformarea Romei dintr-un oraș-stat în stat teritorial (v. pentru detalii, Th. Mommsen, 1988, vol. II, pp. 127 – 140; v. **socii**).

res prinata (lat.), sau *res prinataie*, tezaur ce conținea averea personală a împăratului, atestat de la Antoninus Pius (secolul al II-lea p. Chr.); era un tezaur public, distingându-se de *fiscus* doar printr-o separare contabilă (P. Veyne, 1976, 539). Sustras dreptului comun, avea aceleași privilegii ca și fiscul; registrele sale sunt aproape aceleași ca ale fiscului, iar *CI*, 2, 7, 1 lasă să se înțeleagă că *res prinata* era o subdiviziune a fiscului. Acest tezaur era administrat de *magister rei prinataie*, pentru ca începând de la Constantin I, să asistăm la crearea funcției de *comes rei prinataie*, conducător al acestui tezaur.

rex (lat.), rege, personaj care pentru istoria romană își confundă existența cu începuturile mitice ale orașului. Statutul regal (Tit. Liv., I, 17 – 18) conține *auctoritas* – o calitate de esență religioasă, cvasi-magică, exprimată prin privilegiul intermedierei relațiilor dintre Senat și popor. Posesor de *imperium*, regele poate consulta voința divinității, prin luarea auspiciilor, legitimându-și comanda militară și civilă: dreptul de declara război și de a încheia pace, organizarea cetății, repartizarea pământurilor publice, conducerea activității religioase, dreptul de viață și de moarte – *ius uitaie necisque* – cel puțin teoretic, competente care dau un aspect specific regalității romane, acela de a fi asociată cu atributele sacralității, fără ca statul roman, în comparație cu alte state antice, să fie o teocrație. Exprimarea exterioară a acestor puteri este dată de scepstrul regal, coroana de aur, roba de purpură, și lictorii purtători de fascii (în număr de 24), care îl detașează de patricieni. Desemnarea unui nou rege urmează un scenariu complex, în care intervin regele ce-și exercită deja acest statut (de multe ori desemnarea nu pare avea loc înainte de moartea sa), un *interrex*, cel mai adesea, Senatul și poporul roman. Sursele transmit, așadar, o electrivitate coroborată cu eligibilitatea ca izvor de legitimitate

a statutului regal. În ceea ce privește viața privată a familiilor, a ginților, regele nu pare a avea niciun fel de atribuții. Perioada regală a Romei cuprinde, în spiritul informațiilor transmise de surse, șapte regi, doi romani care-și exercită competențele alternativ cu doi sabini, și trei regi de sorginte etruscă. Greu de controlat prin comparația izvoarelor (a celor scrise, deși lacunare, între ele, și a lor cu cele arheologice), regalitatea romană rămâne puternic ancorată în mituri, iar evenimentele petrecute atunci pot fi cel mult presupuse, sau acceptate ca atare, ca o viziune a romanilor despre propriile începuturi, viziune contaminată deopotrivă de analitica greacă și de retrospectiva comandată ideologic. Tradiția îl plasează în ipostaza de *conditor*, întemeietor al Romei, la 23 aprilie 754 î.Hr., pe Romulus, fratele geamăn al lui Remus, ambii, descendenți ai lui Aeneas, născuți din uniunea sacră a mamei lor, Rhea-Silvia, cu zeul Marte. După accederea sa ca rege, în urma confruntării cu triburile sabine (concentrată legendar în episodul răpirii sabinelor și căsătoria acestora cu romanii, la data aceea aflați în impasul de a-și perpetua familiile), Romulus își va asocia la domnie pe regele sabin, Titus Tatius, alături de care, pentru o scurtă durată va conduce cetatea celor șapte coline. Domnia primului rege împreună cu această perioadă romano-sabină definesc efortul comunităților rural-pastorale de a închea un corp cetățenesc de expresie politică unitară, capabil de dialog militar cu cetățile vecine. Lui Romulus îi succede sabinul Numa, prototipul regelui religios, cel căruia i se atribuie organizarea bazelor sacre ale funcționarii Romei ca cetate. Înscriindu-se în schema trifuncțională, pe care a identificat-o G. Dumézil, ca o constantă a popoarelor indo-europene ce-și structurează politic (compartiment care pentru spațiul roman este asociat cu domniile lui Romulus și Numa), militar și economic comunitățile, succesorul lui Numa Pompilius, Tullus Hostilius aparține tipului de rege războinic care distruge Alba Longa, strămutându-i locuitorii la Roma, adaugă orașului colina Caelius, subordonând religios vechea confederație a cetăților latine (Tit. Liv., I, 30). Acestuia îi urmează un sabin, nepot prin mama sa al lui Numa, Ancus Marcius, care ocupă locul al treilea în schema trifuncțională și care legalizează riturile agrare, populează Aventinul cu noii latini integrați, încheind seria așa-numiților regi „naționali”. Urmașul lui, de origine toscană (etruscă), care apare în surse cu titlu de *lucumon* (termen ce desemnează un magistrat din perspectivă

etruscă), va governa sub numele de Tarquinius cel Bătrân sau Lucius Tarquinius Priscus, după numele cetății de origine, Tarquinia. Epoca sa, contemporană cu o perioadă de mare influență greacă (datorată roirii grecilor în sudul Italiei și întemeierii de cetăți care mai târziu vor desemna regiunea numită *Graecia Magna*), va trece în istorie drept o epocă unificatoare a diferitelor *gentes*, *minores* și *majores*, locuitoare ale colinelor (Tit. Liv., I, 35), o perioadă de fermentație culturală a elementelor romane, etrusce și grecești. Lui i se atribuie organizarea primelor jocuri ale romanilor – *Ludi Romani* sau *Magni*, în 14 martie (v. **ludi**), precum și introducerea triadei capitoline, formată din Jupiter – Iunona – Minerva, substituind astfel mai vechea triadă dintre Jupiter – Marte – Quirinus. Evoluția Romei de la o uniune de trei triburi (*Ramnes*, *Tities*, *Luceres*), la o societate structurată în funcție de prestigiul definit prin avere și competente militare, este marcată de domnia lui Servius Tullius, cu debutul plasat de tradiție în 579 î.Hr. (Tit. Liv., I, 42). Noul criteriu de organizare a poporului pe care-l conduce (Tit. Liv., I, 43), censul (v. **census**) așază pe primul plan domiciliul și mărimea averii, alături de mai vechea componentă a rudeniei. Spațiul urban este împărțit în patru triburi Suburrana, Collina (pe colinele Viminal și Quirinal), Esquilina, Palatina (cuprinzând Palatinul și Velia). Capitoliul deține un rol prin excelență sacru, adăpostind majoritatea sălașurilor culturale. Alături de aceste triburi urbane există corespondente rurale al căror număr va ajunge în epoca clasică la 31. Societatea romană este împărțită pe curii, ce vor alcătui prin adunare *comitia curiata* (v. **comitia**). Totodată, organizează poporul roman din punct de vedere militar, unitatea tactică de bază fiind *centuria* (v. **exercitus**). Gruparea acestora în funcție de posibilitatea de echipare, așadar în raport cu averea deținută, va oferi Romei un număr de cinci clase censitare principale la care se adaugă cei care nu au alt avut decât copiii, *proletares*, fără obligativitatea și puțința participării la înrolare (pentru detalii, v. **exercitus**). O altă latură a domniei lui Servius Tullius este cea edilitară, în vremea sa este ridicat templul Dianei pe Aventin, iar zidul de incintă al orașului – zidul servian – va include colina deja amintită, având o lungime totală de circa 8 km. Așa-numita „dinastie” etruscă se încheie cu ultimul rege al Romei, Tarquinius Superbus, care va rămâne în istorie ca o personificare a abuzului monarhic, în expresie greacă, tiranic, și va fi înlăturat, în 509 î.Hr., prin ampla mișcare antiregală

condusă de L. Iunius Brutus și Valerius Poplicola (Plut., *Poplic.*, 1). Construcția acestor începuturi urmează mai mult sau mai puțin fidel evenimente petrecute în spațiul grec (frapanta asemănare dintre alungarea tarquinilor și cea a pisistratizilor, atât în ceea ce privește definirea naturii comportamentului politic cât și în ceea ce privește datarea evenimentelor) sau italic (mai generalul proces de trecere de la conducerea monarhică la conducerea prin magistraturi, proces întâlnit, în decursul secolului al VI-lea, la populațiile italice), și este concepută odată cu afirmarea militară a Romei. Așa încât, veridicitatea acestor informații este pe bună dreptate pusă la îndoială de critica de specialitate. Puterea regală nu dispăre, însă, din peisajul public roman, nici în calitate de competente exercitate efectiv (v. **interrex**, dar și **dictator**), nici ca element de definire a lipsei de libertate civică. Obişnuți cu situațiile extraordinare, în care puterea este delegată în mâinile unui singur personaj dacă timpurile o cer, romanii vor fi extrem de atenți la definirea lingvistică a acestei competente, revoltându-se vizibil la termenul simplu de *rex*. Noile cadre existențiale de la finele republicii vor toci într-atât această „vigilentă” încât manifestările monarhice ajung o obișnuință acceptată *de iure* de către un popor avid de concordie.

rex nemorensis (lat.), preot însărcinat cu cultul Dianei Aricina, în templul situat pe versantul muntelui Alban, în pădurea de la Nemi (Ovid., *Fast.*, II, 271; Strabo, V, 239; Pausanias, II, 274; Festus, 145 L)

rex sacrorum (lat.), preot de condiție patriciană care împarte cu soția sa o responsabilitate viageră, ca preot al lui Ianus prezidează adunarea arhaică – *comiția calata* – ce anunța la *kalendae* (prima zi a lunii) sărbătorile fiecărei luni în curs, precum și reperele cronologice ale nonelor și idelor. Teoretic și etimologic veghea sacrificiile și toate manifestările sacre ale Romei (Festus, 145 L). Desemnarea sa se face în Forum. Atribuțiile sale sunt preluate treptat de *Pontifex Maximus*, dispărând din surse în epoca clasică.

S

sacer comitatus (lat.), în armata romană, trupe de elită, constituind garda imperială, înființată de Diocletianus; din ea făceau parte *lanciarii*, aleși din unitățile de pe frontiere (CIL, III, 6194). V. **sacrum palatium**.

sacerdos (lat.), preot în accepția cea mai largă, personaj care celebrează ceremonii religioase în numele poporului roman. Nu toți

care oficiau o astfel de ceremonie erau preoți, de pildă, consulii și edilii curuli erau reprezentanți ai statului cu acest drept cauzat de anumite circumstanțe, pe de o parte, iar pe de altă parte, preoții nu aveau nici teoretic, nici juridic puterea de a lua singuri auspiciile. Deși în spațiul domestic atribuțiile preoților sunt îndeplinite de *pater*, acestuia nu i se spune *sacerdos*. Preoții sunt cei care îndeplinesc anumite sarcini, individual sau colectiv (*în collegia* sau ca *sociales*). Dacă socialiile conservă caracterul arhaic al cultului deservit, colegiile sunt create de stat pentru a fixa tradiția și a ghida corpul cetățenesc.

Preoții romani care-și exercită individual activitatea, în afară de *rex sacrorum*, sunt, îndeobște, flaminii. Alături de ei apar sacerdoți ai cultelor atașate calendarului liturgic: *sacerdotes Albani, Cabenses, Caeninenses, Lanuvini, Laurentes Lauinates, Larentini, Sucianiani, Tusculani*. Există și sacerdoții feminine, dintre care cele mai importante sunt: vestalele, preotesele zeiței Ceres (*sacerdotes publicae Cereris populi romani Quiritium*), ale zeiței Bona Dea. Socialii întâlniți în sursele antice sunt: Lupercii, *Fratres Aruales*, Sălii, *Titii Sociales*, iar pentru perioada imperială, *Sociales Augustales*, a căror sarcină era perpetuarea cultului ginteii Iulia. Colegiile sacerdotale erau cinci la număr: cel al pontifilor (alcătuit inițial din șase apoi nouă, apoi 15 și-n final 16 membri), cel al augurilor (3/9/15/16), fețialii (în număr de 20), *Quindecemviri sacris faciundis* (2/10/15), *Septemviri Epulones* (3/7). Numiți în epoca regală probabil de rege, preoții perioadei republicane sunt desemnați în general prin cooptare sau prin alegerea de către *Pontifex Maximus* sau *Quindecemviri sacris faciundis*. În 104 î.Hr., *lex Domitia* hotăra desemnarea de către comițiile restrânse a candidaților prealabil cooptării acestora după dreptul religios – *fas et ius*. Această lege este anulată de Sylla dar repusă ulterior în drepturi, cel puțin pentru primele două colegii: Pontifii și augurii. În epoca imperială, cooptarea cade în desuetudine, desemnarea în aceste slujbe ține de voința împăratului. Despre ierarhiile interne sacerdotale, Festus, precizează că „*maximus uidetur Rex, dein Dialis, post hunc Martialis, quatro loco Quirinalis, quinto Pontifex Maximus*.”

Itaque în (conuiuuii) solus Rex supra omnes accubat; sic est Dialis supra Martialem et Quirinalem; omnes item supra Pontificem”. (A. Gell., *Nopti atticæ*, X, 21). Finele Republicii va cunoaște, însă, în practică, predominanța lui *Pontifex Maximus*. Sub autoritatea *quindecemviri*

sacris faciundis, în afara vechilor sarcini de interpretare a cărților Sybillei și a necunoscutelor cultuale cu care statul roman s-a confruntat, intrau și cultele nou adoptate de către Roma, în formula conducerii sacerdotale feminine. În general, preoții beneficiau de anumite imunități și privilegii, scutiți de sarcini publice, taxe și serviciul militar, locuri privilegiate la spectacole și jocuri.

sacrae largitiones (lat.), de la Constantinus I, termen desemnând tezaurul imperial, fiind condusă de *comes sacrarum largitionum*.

sacrum consistorium (lat.), instituție cu caracter permanent, care a înlocuit, de la Constantinus I, *concilium principis*.

sacrum palatium (lat.), în armata romană din perioada Imperiului târziu, garda personală imperială, denumită și *sacer comitatus* sau *scholae palatinae*. Începând cu 312, a luat locul cohortelor pretoriene.

sălii (lat.), colegiu de preoți ai cultului zeului Marte întemeiat potrivit tradiției de regele Numa (Plut., *Numa*, 13; Cic., *De Rep.*, II, 14 – 26; Varro, *De ling. latin.*, VII, 13; Ovid., *Fast.*, III, 259 și urm., 387; Tit. Liv., I, 20, 4; Aur. Vict., *De un illustr.*, III, 1; Serv., *Ad Aen.*, VIII, 285). Există două facțiuni, Sălii Palatini și Sălii Quirinali sau Collini de câte 12 membri, care executau un dans sacru închinat lui Marte la sărbătorile *Equiria* (ceremonie dedicată lui Marte la idele lunii martie) și la *Mamuralia* (sărbătoarea din 14 martie închinată lui Mamurius Veturius, meșterul legendar al celor 11 copii realizate după scutul lui Marte). Această demnitate era viageră (Appius Claudius rămâne în această slujbă până la sfârșitul vieții), cu o permisivitate a retragerii (*exaugurațio*) în cazul în care preotul salian era înaintat la rangul de flamin, pontif sau augur și în cazul alegerii sale în calitate de consul. În 190 î.Hr., Scipio Africanul, ca legat al fratelui său în Asia, era inactiv militar datorită calității sale de salian, ce-i impunea respectarea unor sărbători religioase (Polyb., XXI, 13, 10 și urm.; Tit. Liv., XXVII, 36, 6). Salienii se adunau în *Curia Saliorum*, situată pe Palatin și care adăpostea cele 12 *ancilia*, o statuie a lui Marte înarmat cu lancea, și bastonul augural – *lituus Romuli* (Varro, *De ling. lat.*, V, 143; Tit. Liv., I, 44; Plut., *Rom.*, 11; Festus, p. 252 ed. Lindsay – *lituus*). În epocă istorică sărbătoarea închinată în cinstea lui Marte se desfășura în martie și octombrie, respectiv la deschiderea și închiderea sezonului războinic, cu o confuzie în ceea ce privește identitatea celor două tipuri de

salieni.

scholae (lat.), la singular *schola* desemnează adesea clădirea unei asociații sau scoli, la plural – „asociații”, „scoli”, asociații cu caracter civil, religios și militar. La început, cuprindeau soldați din aceeași legiune, reuniți într-o asociație cu caracter religios, denumită *schola*; cu timpul, aceste *scholae* s-au transformat în *collegia*, compuse din soldați și *principales*, asociații cu scop de ajutor mutual, și dispuneau adesea și de o clădire proprie. *Scholae* apar după Septimius Severus, care a îngăduit formarea de *collegia* militare. De la Constantin I, *scholae* s-au transformat în unități militare de elită, destinate gărzii personale imperiale, *scholae palatinae* (post 312). Tot pentru epoca post constantiniană trebuie remarcat faptul că aceste asociații de militari, alcătuite din cca. 500 de membri, nu aveau o garnizoană fixă, fiind atașate persoanei suveranului. *Notitia Dignitatum* transmite mai multe categorii de *scholae*, printre care amintim: *notarii-N.D.*, Oc. XVII, 5, 6 (v. **notarius**), *agentes în rebus* – *N.D.*, Oc., VIII, 6, (v. **agentes în rebus**), *domestici et protectores* – Cod. Theod., VI, 24, 1, 3; *CIL*, III, 371; Ammian., XIV, 7, 9 –, *armaturae-N.D.*, Oc., VIII, 3; *Or.*, X, 6, *gentiles* – *N.D.*, Oc., VIII, 4; X, 3, 7; XI, 6; 10, *scutarii* – *N.D.*, Oc., XI, 4; 5; *Or.*, X, 3, 7.

scrinium (lat.), birou cu atribuții precise în cadrul cancelariei imperiale. Inițial, *scrinia* țineau de domeniul patricular al casei imperiale, pentru ca, de la Hadrian, să devină organe ale administrației imperiale. Evoluția lor prezintă evoluția relațiilor între împărat și imperiu: confuzia între domeniul patricular imperial și domeniul public, ajungându-se cu timpul ca *scrinia* să devină birouri ale administrației statului. Împăratului Claudius i se atribuie crearea acestor birouri, în fruntea cărora i-a așezat pe libertii Pallas, Narcissus, Callustus și Polybius. Existau mai multe tipuri de *scrinia*: *ab epistulis*, *a libellis*, *a cognitionibus*, *a studiis*. În realitate, crearea birourilor a cunoscut o evoluție ascendentă în cadrul procesului de birocratizare a Imperiului. Astfel, biroul *ab epistulis* a fost creat de Augustus; *a libellis* a fost creat de Tiberius; *a cognitionibus* și *a studiis* au fost create de Claudius, pentru ca *a memoria* să fie creat de către Hadrian. În timpul lui Otho, apoi Vitellius, cavalerii intră pentru prima dată la conducerea marilor birouri, pentru ca din timpul lui Hadrian să asistăm la înlocuirea libertilor din birouri cu cavaleri; astfel, birourile ajung la capătul evoluției începute în timpul lui Augustus, din organe private

ale casei imperiale, servicii publice.

În perioada Imperiului târziu, cancelaria imperială intră sub ordinele unui *magister officiorum*. În cadrul evoluției lor, birourile *a studiis* și *a cognitionibus* dispar în Imperiul târziu, fiind creat biroul *dispositiones*. În formula cancelariei Imperiului târziu, existau patru birouri: *scrinium epistularum*, care primea deputații orașelor, pregătea și expedia răspunsuri la cererile magistraților; *scrinium libellorum*, ce instruia afacerile juridice ce ajungeau până la împărat și comunica celor interesați sentințele; *scrinium dispositionum*, serviciu al arhivelor imperiale; în sfârșit, *scrinium memoriae*, birou de transmitere a răspunsurilor imperiale, brevetelor militare, scrisorilor oficiale, rapoartelor, etc. Pe de altă parte, de la Valentinian, serviciile în birouri sunt militarizate, iar funcționarii civili poartă *cingulum*, la fel ca militarii.

senatus (lat.), Senatul sau sfatul reprezintă una dintre cele mai importante instituții romane.

A. În epoca regală, acesta era alcătuit din șefii ginților patriciene și plebeiene, care furnizau 300 de senatori, câte 10 din fiecare curie stabilită de Romulus (în total existau 30 de curii). Tradiția scrisă menționează (Tit. Liv., I, 8, 28; Plut., *Rom.*, 13) faptul că unui număr de 100 de senatori, existenți la început, îi sunt asociați câte 100 din tribul sabinilor (de cuplul Romulus – Titus Tatius) sau poate al albanilor (de către Tullus Hostilius), formând reprezentanții familiilor patriciene, la care se va adăuga 100 de *patres* ai ginților minore de sorginte plebeiană (Tit. Liv., I, 35; Dion. Hal., III, 67). Rolul acestui for era mai degrabă unul consultativ, desfășurat pe lângă rege.

B. În epoca republicană, când și-a exprimat, din punct de vedere instituțional, maxima sa capacitate, Senatul va rămâne, în general, la componenta de 300 de membri (mai puțin imediat după campaniile lui Hannibal). C. Gracchus și apoi L. Drusus vor încerca fără izbândă să dubleze numărul senatorilor prin introducerea a 300 de cavaleri, în 88 î.Hr. Sylla îl va ridica la 600 (App., *BC*, I, 100; Sall., *Hist.*, I, 24 și *Cât.*, 37), Caesar va mări capacitatea acestui corp la 900, pentru ca Augustus să-l fixeze, în 18 î.Hr., la 600 de membri. Senatorii erau de regulă foști magistrați care primeau acest statut cu titlu viager dar nu în termeni absoluți. În general, condițiile admiterii în Senat se raportau la criterii juridice: dreptul de cetățenie completă (*ius honorum*; latinii și cetățenii de drept diminuat ieșeau din această ecuație), statutul juridic personal

(îngenuitatea; libertților nu le era permisă accederea); la vârstă (cea legală era de 46 ani – *CIL*, I, 122 –, existau și cazuri de foști magistrați sub această etate-*iuniores*, care, până la împlinirea celor 46 de ani aveau doar drept de vot, *ius sententiae dicendae*, fără a participa efectiv la dezbateri; *lex Villia*, 180 î.Hr. stabilește vârsta de 27 de ani, *Sylla* o fixează la 30 iar Augustus permite accederea în Senat și sub 25 de ani); la onorabilitate (de a cărei calitate depindea nu numai intrarea dar și menținerea în interiorul corpului senatorial). În timpul republicii nu există un prag pecuniar, un cens care să condiționeze statutul de senator. Aspectul exterior al rangului senatorial se concretiza prin dreptul de a purta toga albă cu tiv lat de purpură – *laticlauius* – pe tunică, încălțăminte specială – *calceus* – inelul de aur, permis la început numai senatorilor ambasadori, apoi generalizat pentru toți senatorii (Tit. Liv., IX, 7, 8; Plin., *Hist. Nat.*, XXXIII, 1, 18). Locurile rezervate la spectacolele de teatru, circ sau la ceremoniile religioase sunt tot atâtea indicii ale unei poziții senatoriale care, de altfel, era supusă unui control civic complex, de ordin moral – prin activitatea cenзорială – de ordin economic – prin grija menținerii senatorilor în interiorul preocupărilor agrare, exprimată normativ în formula legii Claudia din 318 î.Hr., de ordin politic – prin veto-ul tribunului plebei, primit ca simplu asistent la dezbaterile Senatului. Îndeplinirea unei magistraturi curule era suficientă pentru a deveni senator și va fi conjugată, odată cu evoluția instituțională a statului roman, cu serviciile îndeplinite și la alte niveluri (este vorba de foștii magistrați inferiori, de tribunii plebei, de *flamen Dialis*, cărui i se permite accesul în Senat începând cu 209 – Tit. Liv., XXXVII, 8). Din 312 î.Hr., prin plebiscitul Ovinian se decide ca întocmirea listei membrilor Senatului, *lectio senatus*, să cadă în sarcina cenzorilor (în perioada 81 – 70 î.Hr. cenșura este suspendată, repusă în drepturi între 70 – 50 î.Hr., în epoca războaielor civile această activitate este serios perturbată). Întocmita pe baza evidentelor anterioare, *lectio Senatus* presupunea radierea decedaților și a dezonoraților și completarea locurilor vacante de către cei doi cenșori.

Convocarea Senatului putea fi cerută de magistrați superiori (ordinari: consuli, pretori, sau extraordinari: *dictator*, *magister equitum*, *interrex*), de prefectul orașului, tribunii plebei, decemviri legislativi, tribuni militari. Ședințele Senatului, anunțate de regulă la domiciliu pentru fiecare senator, erau ținute fie pe Capitoliu (în *Curia Calabra* – Festus, p. 249; Macrobian, *Sat.*, I, 15, 9), fie în Comitium (în

Curia Hostilia), pentru epoca lui Caesar, în curia Iulia, sau în alte localuri: temple (în *cella* templului lui Castor în Forum, cea a templului Concordiei, a templului lui Jupiter Fides sau a lui Jupiter Stator, în incintele templelor lui Apollo și al Bellonei unde se primeau ambasadele străine, în cazul în care ele nu erau invitate pe Câmpul lui Marte), teatre (de pildă, teatrul lui Pompei, folosit pentru primirea delegațiilor din afară). Aceste ședințe, cu durata de cel mai frecvent, o zi (existând posibilitatea prelungirii în ziua sau zilele următoare), precedate de luarea auspiciilor, constau în anunțarea ordinii de zi, dezbateri și luarea deciziilor.

Acoperind aproape întregul orizont public roman, fie prin ingerința directă, fie printr-o laxă și indirectă implicare, Senatul republican părea, în veacul al II-lea î.Hr., pentru un observator exterior, ca Polybios, adevăratul conducător al Romei. Atribuțiile sale porneau de la aspectele organizatorice până la cele decizionale și de control. 1) În virtutea autorității membrilor lui (*auctoritas patrum*), pregătea ședințele comițiilor, prin examinarea textelor normative, în faza lor de proiect – de la 287/286 î.Hr., *lex Hortensia*, plebiscitele nu mai au nevoie de acceptul senatorial. 2) Întreaga activitate religioasă a cetății este administrată de Senat: stabilirea calendarului liturgic sau al jocurilor, supervizarea activității sacerdotale și a structurii panteonului, precizarea naturii raporturilor dintre Roma și cultele străine. 3) Din punct de vedere juridic soluționează crimele grave și împarte cu pretorul, sau alți magistrați inferiori jurisdicția publică, a Romei și a provinciilor. 4) Capacitatea sa în materie legislativă poate fi evidențiată de greutatea normativă a unui *senatus-consultum* dar și de hotărârile luate în cazuri de urgență, când comițiile nu pot fi întrunite. În perioada 81 – 67 î.Hr., prin măsurile syllaniene, legile se votau în Senat, cu posibilitatea votului a 200 de senatori, fără drept de *intercessio*. 5) Deși nu este corp electoral, influența Senatului este deosebită: el numește dictatorul și tribunii militari, poate influența votul comițiilor, poate prelungi mandatele magistraților. 6) În domeniul politicii externe, este instanță de decizie la nivelul contactelor cu străinii, precum și în ceea ce privește regimul relațiilor și conținutului acestora. 7) Controlează situația administrativă atât a Romei (organizarea acțiunilor publice de orice natură – mergându-se până la reglementări legate de aspectele funerare: durata doliului, decernarea onorurilor funerare, controlul activităților economice –

aprovizionare, desfacere –, organizarea militară, de la chemarea trupelor, distribuirea rolurilor de comandă, până la tot ceea ce privește sumele inerente acestei organizări) cât și a provinciilor (decernarea comandamentelor militare-administrative, controlul acestora, litigiile dintre cetățile aliate sau dintre acestea și Roma), precum și situația fiscală a statului (regimul de proprietăți, regimul fiscal și al cheltuielilor).

În epoca imperială, Senatul a devenit un organ politic dependent de împărat. Pentru Mommsen, din punct de vedere formal, Principatul este o diarhie între principe și Senat. Senatul, în fapt, tinde să se transforme într-un corp de funcționari. Opoziția la regimul augustan putea veni doar din partea Senatului, de unde și măsurile de purificare luate de Octavianus. Dacă la sfârșitul Republicii, avem menționate *gentes maiores*: Valerii, Fabii, Cornelii, Claudii, Aemilii, Manlii, ce reprezentau o aristocrație în interiorul ordinului senatorial, la începutul Principatului asistăm la decăderea și stingerea unor familii patriciene republicane. *Mediocritas* (calea de mijloc) devine o calitate de bază pentru *nobilitas* în timpul imperiului, necesară pentru a supraviețui, iar *quies* devine o calitate esențială.

Transformarea Senatului într-un corp obedient principelui s-a făcut prin epurări masive, în virtutea dreptului cenzorial pe care-l deținea împăratul. Astfel, în 28 î.Hr., circa 200 de senatori au fost determinați să se retragă, pentru ca în 18 î.Hr., Octavian să reducă numărul senatorilor de la 800 la 600. Pe de altă parte, asistăm la intrarea în cadrul Senatului a italicilor, chiar și non-latini (*homines noi*), sau a fiilor regilor și tetrarhilor din Orient (în secolul I p. Chr., de exemplu C. Iulius Severus: *OGIS* 544). Criteriul censitar rămâne important și în această perioadă, pentru că venitul minim al unui senator trebuia să fie de un milion de sesterți (c. 18 – 13 î.Hr.): Cassius Dio, LIV, 17, 3 și LIV, 26, 3 f.

Pe de altă parte, onorabilitatea era legată direct de *dignitas* a familiei, rudelor și strămoșilor săi. Dacă la sfârșitul Republicii, existau circa 50 de familii ce pretindeau o ascendență din strămoși troieni (Dio. Hal., I, 85, 3), în timpul lui Claudius mai erau câteva familii vechi (Tac., *Ann.*, XI, 25), iar la sfârșitul secolului al II-lea, Manius Acilius Glabrio (consul probabil în 173) rămăsese cel mai nobil, cu strămoși ce urcau până la Aeneas (Herod., II, 34). Familia acestuia dăduse un consul încă din 191

î.Hr. Aceasta se datora, pe de o parte, natalității reduse din cadrul ordinului senatorial, pe de altă parte, comploturilor senatoriale îndreptate împotriva regimului imperial, care au făcut victime în cadrul familiilor distinse. Împăratul avea și el interesul în distrugerea familiilor vechi, al căror prestigiu îl putea concura pe cel imperial, cu toate că Octavian a încercat alianță, prin legături matrimoniale, cu cele mai importante familii senatoriale: Claudii, Cornelii Scipiones, Aemilii Lepidi, Valerii și Fabii.

Mecanismul distrugerii puterii senatoriale a constat în principal în diluarea puterii acestui corp politic, prin promovarea de către împărat de *homines novi*, obedienți noii puteri imperiale, sau eliminarea (ori neglijarea acordării de demnități, mai ales a consulatului) din viața publică (sau chiar eliminarea fizică) a potențialilor competitori din *ordo senatorius*. Aceasta nu s-a făcut fără o rezistentă din partea Senatului. Astfel, sunt menționate comploturi împotriva regimului imperial: Fannius Caepio, L. Licinius, Varro Murena în 22 î.Hr.; M. Egnatius Rufus, 19 î.Hr.; Cn. Cornelius Lentulus Gaetulianus, legat al Germaniei Superior, 39 p. Chr.; M. Lepidus în timpul lui Caligula; conspirația lui Piso din anul 65, *Coniuratio Uiniciana* împotriva lui Nero, Quadratus și Lucilla în 183, împotriva lui Commodus. Pe de altă parte, în timpul lui Domitian, în Senat existau deja numeroși descendenți ai libertților (P. Veyne, 1991, 258). Sub Marcus Aurelius, provincialii au devenit majoritari în cadrul ordinului senatorial pentru prima dată, iar în decursul secolului al III-lea, Senatul, ca instituție, a decăzut în favoarea consiliului imperial și a birocrăției. Sub Septimius Severus, Senatului îi revin în materie de competente jurisdicția criminală referitor la Italia, în ceea ce privește cazurile grave, și competente criminale asupra membrilor Senatului. Primele au fost transferate prefectului Romei, și prefectului pretoriului pentru restul teritoriului; a doua prerogativă a rămas în principiu Senatului. În domeniul militar, Septimius Severus înlocuiește *comites* senatoriali cu cavaleri, iar în 261, o nouă lovitură este dată acestuia, prin edictul lui Gallienus, în conformitate cu care senatorii erau excluși de la comanda militară.

Lupta pentru putere între Senat și armată, caracteristică secolului al III-lea, a fost definitiv câștigată de armată când, în 282, Carus neglijează să ceară aprobarea și recunoașterea Senatului. În Imperiul târziu, Senatul ca instituție se transformă în consiliu local;

totuși, în Orientul târziu, Senatul își menține prerogativa de a-l alege și confirma pe noul împărat, fiind astfel factor de legitimitate, alături de armată și biserică.

În secolele IV-V, Senatul mai are doar competente în domeniul senatorial și cel municipal. Recrutarea noilor membri se făcea prin cooptare sau numire imperială, iar Senatul deliberază sub îndrumarea lui *praefectus Urbi*, funcționar imperial.

În epoca imperială, ședințele Senatului aveau loc în Forum, în curia Iulia, sau într-un „*templum*” (spațiu definit ritual de către un augur): sanctuarul lui Jupiter de pe Capitoliu, biblioteca din templul lui Apollo de pe Palatin, în Câmpul lui Mars, sau într-un local al Saepta Iulia. Curia Iulia, loc obișnuit de întrunire al Senatului, avea în interior statuia Victoriei cu altarul ei, dedicată de Augustus la 28 august 29 î.Hr. (Cassius Dio, LI, 22, 1 sq). Ședințele Senatului erau publice, și în principiu, împăratul asista la ele, în calitate de *princeps senatus* (Octavian a primit acest titlu în 28 î.Hr.). De altfel, împăratul era membru din principiu al ordinului senatorial, după accederea la putere. Ultima opoziție în Senat împotriva unui principe datează din timpul lui Vitellius (Tac., *Hist.*, II, 91, 3).

Membrii Senatului imperial (600) erau fie aleși la propunerea împăratului, fie direct numiți; în materie legislativă, *senatus-consulta* au devenit sub Hadrian izvoare de drept, dar autoritatea Senatului era limitată. Împăratul era acela care îi dicta hotărârile ce urmau a fi luate; în materie judiciară, Senatul soluționa în primă instanță crimele împotriva împăratului, sau procesele în care unul dintre împărați avea calitatea de senator.

Scăderea puterii Senatului este manifestă încă din 27 î.Hr., când are loc crearea provinciilor senatoriale: Baetica, Sardinia, Sicilia, Illyricum, Macedonia, Achaia, Asia, Bithynia, Creta-Cirenaica, Africa. Acestea sunt în principiu, provincii pacificate și care nu dispun de trupe. Pe de altă parte, ascendența imperială asupra puterii Senatului este manifestă și prin *imperium proconsulare*, în virtutea căruia împăratul poate interveni și în provinciile senatoriale. În cadrul acestor provincii, există o ierarhie: toți guvernatorii au titlul generic de proconsuli, aleși prin tragere la sorți, dar guvernatorul provinciilor Africa și Asia sunt *consulares*, iar ai celorlalte provincii, pretorien.

Un alt aspect este cel al tezaurului public (*aerarium Saturni*), care continuă să fie administrat de Senat, care are și dreptul de a bate

monedă de bronz, însă tezaurele imperiale (*fiscus, res prinata*) tind să devină tot mai importante, iar împăratul își rezervă dreptul de a bate monedă din metal prețios (aur sau argint). Senatul decade la un rol secundar, fiind permanent controlat de puterea imperială.

Accesul la cariera senatorială a fost reglementat de Augustus, probabil în 20 î.Hr. Astfel, în ordinul senatorial intrau și membrii familiei: femeile și descendenții în linie masculină, până la al treilea grad inclusiv. Pentru tinerii aparținând ordinului, era necesară parcurgerea unui *cursus honorum*: vigintivir (la 18 – 20 de ani); *tribunus legionis*; *quaestor*, și astfel intra în Senat (la 25 de ani); *tribunus plebis* sau *aedilis*; *praetor* (la 30 de ani); proconsul într-o provincie senatorială, sau intra în serviciul imperial, ca *legatus legionis* sau *legatus Augusti propraetore*; la circa 40 de ani, sau la 43 putea deveni consul, apoi devenea consular; în calitate de consular, primea în grijă o curatelă în administrația Romei, putea deveni guvernator într-o provincie cu mai mult de o legiune, sau proconsul în Africa sau Asia; pentru cei mai capabili, era rezervat apoi un al doilea consulat, prefectura urbană. După o curatelă, consularul putea fi plasat pentru mai mulți ani în fruntea unei provincii imperiale, ca *legatus Augusti propraetore*; după circa 15 ani, cei mai capabili erau admiși la tragerea la sorți pentru proconsulatul Asiei sau Africii, iar dintre acești proconsuli, după circa 5 – 10 ani, puteau accede la prefectura urbană (creată în 26 î.Hr.).

Ordo senatorius, în ciuda decăderii Senatului ca instituție, și-a menținut puterea și prestigiul până în timpul lui Iustinian (războiul cu ostrogoții este de fapt vinovat de distrugerea puterii senatoriale italiene). Dacă în Principat, cea mai mare avere documentată o avea Cn. Cornelius Lentulus, cu peste 400 de milioane de sesterți (Seneca, *De ben.*, 2, 27), în Imperiul târziu, persoane din ordinul senatorial, ca individuali, dețineau imense latifundii în spațiul occidental, adevărate principate teritoriale (de exemplu, Melania cea Tânără și soțul ei Pinianus, care dețineau proprietăți din Italia până în Britannia, din Gallia până în Africa de Nord; au fost capabili să trimită 45.000 de monede de aur săracilor o dată, apoi 100.000 de monede de aur. De asemenea, au distribuit fonduri bisericilor din Mesopotamia, Siria, Palestina și Egipt, iar proprietatea lor de la Thagaste, din Africa de nord, avea ateliere de lucrat argintul și bronzul, fiind mai mare decât orașul, și cuprindea două episcopii. Cu toate acestea, nu erau dintre cei

mai bogați senatori.)

Olympiodorus, autor de secol V, menționează că cel mai bogat senator avea un venit anual de 4.000 de livre de aur, iar cei mijlocii, circa 1.000 – 1500 de livre. Printre senatorii cei mai bogați, se numărau Petronius Probus, consul în anul 371, sau Symmachus (A. Cameron, 1993, 117).

senatus-consultum (lat.), votul exprimat de Senatul roman, încărcat de autoritatea patricienilor (*auctoritas patrum*), care, în principiu, ratifica o decizie a poporului, dar și decret, sinonim cu *sententia senatus*. În epoca imperială, în formula de redactare, titlul unei astfel de decizii era asociat cu numele inițiatorului ei. Redactarea unui *senatus-consultum* se putea realiza imediat după terminarea votului sau a ședinței sau ulterior, apelându-se la memoria participanților, de către o comisie specială (cu o componentă variabilă ca număr – între doi și 12; în epoca imperială de regulă cinci, din care doi erau cvestori – și ca structură – de cele mai multe ori membrii ei erau chiar inițiatorii acestui act normativ) coordonată de așa-numitul *delator*. Adesea această redactare era bilingvă: greacă și latină. Structura oricărui *senatus-consultum* presupunea ca, după preambul (unde se consemnau: data ședinței, participanții și componenta comisiei de redactare), să fie înscris enunțul normativ urmat de decizia Senatului și mențiuni despre votanți (în perioada imperială sunt precizate și numele acestora). Următorul pas era înregistrarea în *tabulae publicae* de către scribi sub supravegherea cvestorilor urbani. Prevederile dintr-un *senatus-consultum* referitoare la plebe erau păstrate de edilii plebei în templu zeiței Ceres (Tit. Liv., III, 55, 13).

sexagenarii, funcționari din ordinul ecvestru, ce aveau ca salariu 60.000 de sesterți. Printre *sexagenarii* se numărau: *praepositus ab epistulis Graecis*; consilierul prefectului pretoriului și cel al prefectului Romei; *procurator ab actis Urbis*; directorii bibliotecilor publice; *adiutor praefecti annonae*; *promagister hereditatium* (al succesiunilor); *procurator ludi magni* (al jocurilor); *subcurator aedium sacrarum et operum locorumque publicorum* (al edificiilor sacre și lucrărilor publice); *adiutor aluei Tiberis*; *procurator silicum* (al pavajelor); *procurator regionum sacrae Urbis* (al regiunilor Orașului sacru); *procurator ad Miniciam*; *procurator ad bona damnatorum* (pentru bunurile condamnaților), toate de mai sus fiind pentru Roma.

În Italia, *praepositus annonae* la Ostia; *procuratores rationis*

prinataie (*per Tusciam et Umbriam, per Salariam Tiburtinam, etc.*); *curator et subcurator marum* (al drumurilor); *procuratores alimentorum*; subprefecții flotelor italiice.

În provincii, procuratorii financiari pentru ordinea interioară: epistrategii Egiptului; *ad diocesim* din Alexandria; *procurator annonae prouinciae Narbonensis*; *procuratores rationis prinataie* pentru Bithynia, Mauretania Caesariensis; recenzorii (*censitores*); *procuratores familiae gladiatorum* (ai trupelor de gladiatori);

procuratores patrimonii; *procuratores uicesimae hereditatium*; *praefecți uehiculorum*; prefecții flotelor provinciale Alexandrina, Moesiaca, Pannonica, Syriaca; *aduocați fisci*.

scriptura (lat.), impozit, taxă percepută pentru păstoritul pe pășunile publice (*publica pascua*) sau pentru folosirea unor terenuri (*scriptuarius ager*) desemnate din ogorul public (*ager publicus*), care se strângea îndeobște în tezaurul statului (Tit. Liv., II, 9; Plin., *Nat. Hist.*, XVIII, 3). Perceperea acestei taxe este concedată, către finele Republicii, categoriei numite a publicanilor, care urmăreau, în acest scop, evidenta primită de la cenzeni – *cenzeria locațio*. Păstoritul public cădea în sarcina edililor, inclusiv în ceea ce privește sancționarea încălcării legilor agrare (tendința vizibilă în perioada Gracchilor sau mai târziu pe vremea tribunului L. Drusus), prin aplicarea amenzilor. Această taxă va dispărea în imperiu.

șiențiarii (lat.), în Imperiul târziu, ușieri ce stăteau de pază la intrare în timpul consiliului imperial și al audiențelor.

socii (lat.), comunități intrate în alianță cu Roma (populații, cetăți, state), a căror situație este reglementată de încheierea unui tratat (**v. foedus**), cu o prealabilă obediență față de Roma (Tit. Liv., VIII, 2, 13; VIII, 19, 25; XXXIII, 38; XXXVII, 45; XLII, 8; Polyb., XX, 9, 12; Cic., *Verr.*, III, 6, 15.). Orașele italiice, aliate ale Romei, pierd dreptul la propriile alianțe, obligate fiind să-și desființeze ligile sau confederațiile locale. Fiecare aliat, înțelegând prin aceasta o cetate, furnizează contingente de infanterie și trupe de cavaleri (**turma**), comandate de cetățeni romani, *praefecți sociorum romani*. Deși nu au drept la distribuirea capturilor de război decât accidental, mai ales prin recompensele acordate în timpul triumfurilor, aliații sunt supuși doar unor contribuții voluntare, beneficiind, în interiorul cetății lor, de o relativ largă autonomie. Roma a intervenit puțin la acest nivel, doar

câteva măsuri putând fi decelabile prin studiul surselor (măsurile de limitare a luxului prin *lex Fannia*, 161 î.Hr. – A. Gell., *Nopti attice*, II, 24, 3; Plin., *Nat. Hist.*, X, 50, 139, cea mai importantă ingerința a Romei cu aplicabilitate la nivelul comunităților de aliați italici rămânând, fără îndoială, deciziile senatoriale, din 186 î.Hr., privind extinderea cultului lui Bacchus, în Etruria și Campania, într-o formulă ritualică ce scăpase controlului roman – Tit. Liv., XXXIX, 8 – 19; *CIL*, I, 196). Dialogul direct al Romei cu aliații săi, ale cărui detalii pot fi stabilite cu certitudine după al doilea război punic, se realiza la nivelul Senatului și va suferi o degradare continuă începând cu secolul al II-lea î.Hr. Momentul culminant al disoluției acestor relații se va derula, într-un cadru violent, în 91 – 89 î.Hr., când, după un dificil război, Roma va acorda dreptul de cetățenie romană tuturor locuitorilor de la sud de Pad (*lex Iulia de ciuitate sociis et Latinis danda* – propusă de consulul Iulius Caesar în 90 î.Hr. – Cic., *Pro Balbo*, 8, 21; App., *BC*, I, 49; *lex Plautia Papiria* a tribunilor M. Plautius Papirius și C. Papirius Carbo în 89 î.Hr. – Cic., *Pro Archio*, 4, 7; *Ad fam.*, XIII, 23).

stipendium (lat.), are în uzanța surselor antice, în principal, două conotații: una de impozit direct, înțeles ca o contribuție de război, percepută de la învinși (prețul păcii), iar a doua de retribuire a serviciului militar, soldă, a cărei primă atestare liviană se asociază cu asediul asupra cetății Veii (Tit. Liv., IV, 59; V, 4; de asemenea, Diod. Șic., XIV, 16). Inițial singura indemnizație oferită de statul roman era cea îndreptată către categoria ecvestră – *aes equestre* și *aes bordearium* pentru procurarea hranei calului. În urma evenimentelor din 406 î.Hr. Începe acordarea semestrială (dacă serviciul militar dura mai puțin de 6 luni) sau anuală (pentru o durată de înrolare mai mare de o jumătate de an) a unei sume militarilor, în funcție de statutul lor (Tit. Liv., XXIV, 11; XL, 41; XLII, 43; Diod. Șic., XIV, 16; Dion. Hal., VIII, 68; IX, 36; Polyb., VI, 19.). Gestul lui Caesar, de a dubla solda unui legionar (Suet., *Caes.*, 26), va ridica această sumă la 150 denari pe an, în vremea ce Augustus o va tripla față de perioada secolului II î.Hr., aducând-o la 225 denari anual (v. **exercitus**). Socii nu aveau drept la soldă dar primeau gratuit hrană, pe perioada campaniilor.

suffragium (lat.), termen ce desemnează votul roman, reprezentând un răspuns la o întrebare pusă de un magistrat abilitat în acest sens. Votul roman, multă vreme oral, devine scris, în perioada republicană

mijlocie și târzie, iar exprimarea opțiunii se face pe așa numitele *tabellae, tabulae*. Unitatea de vot specific romană este una colectivă, curie (30 la număr), centurie (193), trib (31 de triburi rurale și 4 triburi urbane). Desfășurarea votului (fie în Forum, fie cel mai adesea pe Câmpul lui Marte) urmărea ierarhizarea socială curentă, în sensul dublu al confirmării și fructificării statutelor civice (v. **centuria**). *Ius suffragii* pune o comunitate în dreptul de cetățenie completă, *optimo iure* (v. **ciuitas**).

T

tetrarhia. Formă de guvernare colectivă, instituită progresiv de Diocletian (284 – 305), ca răspuns la pericolele ce amenințau stabilitatea imperiului la sfârșitul secolului al III-lea (pericolul uzurpărilor, corelat cu pericolul invaziilor barbare). Un prim pas a fost făcut la (probabil) 21 iulie 285 când, la Milano, Diocletian l-a numit pe Maximian Caesar și l-a trimis în Gallia (Eutrop., *Brev.*, IX, 20, 3; *Passio Marcelli*, 2). Apoi, în anul următor, Maximian a primit titlul de *Augustus*, pentru ca la 1 martie 293, să fie cooptați 2 *Caesares* la guvernare: Galerius, *Caesar* al lui Diocletian, și Constantius Chlorus, *Caesar* al lui Maximian. Departate de a fragmenta imperiul în 4, tetrarhia definitivată în 293 a fost instituită pentru asigurarea permanentei, eficacității și unității puterii imperiale. Imperiul rămânea unul, instituția imperială era unică, doar autoritatea fiind înmulțita cu patru. Fiecare tetrarh avea propria reședință: Diocletianus, la Nicomedia (Orient), Galerius, la Sirmium (Illyricum), Maximian, *Augustus* pentru Occident, rezida fie la Aquileia, fie la Milano (administra Africa, Hispania și Italia), în timp ce Constantius Chlorus își avea reședința la Augusta Treverorum (administra Gallia și Britannia).

În relațiile dintre ei, *Augusti* legiferau, iar *Caesares* aduceau la îndeplinire. În teorie, toți patru formau o familie, cu *Augusti* ca frați, iar *Caesares* ca fii. *Caesares* au fost obligați să-și repudieze soțiile, fiind recăsătorii apoi, Galerius cu Valeria, fiica lui Diocletianus, iar Constantius Chlorus cu Theodora, fiica vitregă a lui Maximian. Chiar dacă în teorie *Augusti* sunt frați, Diocletianus are o preeminență față de restul tetrarhiei, manifestă prin supranumele de Iovius pe care și l-a asumat. Relația între el și Maximian (care a primit supranumele de Herculus) este aceeași din ierarhia divină, dintre Jupiter și Hercules. Pe de altă parte, și *Caesares* au propriile divinități protectoare: Mars pentru Galerius, Sol Invictus (identificat cu Apollo) pentru Constantius

Chlorus (ILS, 631 – 633; Lact., *De mort. pers.*, 8, 9; Iulian, *Orat.*, 7, 228 d: cf. T.D. Barnes, 1981, 12).

În cadrul sistemului tetrarhic, *Caesares* erau aleși pe baza valorii personale, iar în ceea ce privește atribuțiile lor, aveau *imperium*, *tribunicia potestas*, diadema și exercițiul efectiv al puterii, iar titlul de *Caesar*, pe lângă prestigiu, îi califica și ca moștenitori prezumtivi ai *Augustilor*.

În ceea ce privește succesiunea, s-a încercat cooptarea unor noi *Caesares*, aleși pe baza valorii personale. Astfel, la 1 mai 305, Diocletianus și Maximian au abdicat, încercându-se acreditarea ideii că instituția imperială, și nu persoana, este cea care contează. În cadrul noii tetrarhii, foștii *Caesares* Galerius și Constantius Chlorus, au devenit *Augusti*, și doi noi *Caesares* au fost cooptați: Fl. Severus pentru Occident, și Maximin Dar a pentru Orient. Diocletianus și Maximian Herculus au primit titlul de „senior *Augusti* și părinți ai *Augustilor*” (ILS, 645, 646; SE, 1961, 240).

Sistemul tetrarhic, în care valoarea personală prelua în dauna eredității, nu s-a dovedit viabil, tocmai din cauza progresului ideii dinastice în rândul militarilor. Astfel, la 25 iulie 306, Constantinus I, fiul lui Constantius Chlorus, a fost proclamat împărat de trupele din Britannia; în octombrie același an, Maxentius, fiul lui Maximian Herculus, este proclamat împărat la Roma. Începând cu acest an deci, se poate spune că practic sistemul inaugurat de Diocletianus a încetat să mai existe. După o perioadă de conflicte civile, în 324, Constantinus rămâne singur împărat, marcând astfel victoria criteriului dinastic asupra celui electiv.

Ca sistem de guvernare colectiv, tetrarhia nu este o inovație; încă din secolul al II-lea, s-a încercat stabilizarea puterii imperiale prin guvernarea în comun (de ex., Marcus Aurelis și Lucius Verus; ulterior, Caracalla și Geta, pentru ca în secolul al III-lea, cei mai reprezentativi să fie Carus, Carinus și Numerianus). Acest sistem s-a dovedit a nu fi viabil, de fiecare dată ajungându-se la monarhie.

Progresul autoritarismului este marcant în epocă, perioada Diocletianus-Constantinus semnificând cristalizarea din punct de vedere ideologic a unei monarhii orientalizate, pe fondul împrumuturilor de la Sasanizi. În acest context se înscrie persecutarea creștinilor din epoca tetrarhiei (în perioada 303 – 311), pentru ca de la Constantinus, favorizarea acestora să marcheze un nou pas în direcția

autoritarismului.

Tetrarhia a fost deci o soluție de moment, viabilă doar în condițiile în care pericolul uzurpărilor, coroborat de invaziile barbare, amenința stabilitatea imperiului. Odată acest pericol depășit, asistăm la trecerea la forma de guvernare tradițională, la care se va adăuga o marcantă componentă dinastică.

tities sociales (lat.), confrerie religioasă al celui de-al doilea trib fondator al Romei, cu același rang ca și lupercii, salienii, frații arvali. După legendă, asocierea la tron a lui Titus Tatius de către Romulus va fi însoțită de înființarea acestei instante culturale, pentru onoarea proaspătului cooptat (Tac., *Hist.*, II, 95). Despre funcționarea ei sursele republicane nu amintesc nimic, dar Augustus o va reorganiza cu ocazia restructurării spațiului sacru public al statului (Tac., *Ann.*, I, 54 și *Hist.*, II, 95; Dion. Hal., II, 52; Varro, *De ling. latin.*, V, 85: *Sociales Titii dicți ab Titiis auibus, quas în auguriis certis obseruare solent*; *Res Gestae*, IV, 6; Suet., *Aug.*, 31). În perioada imperială alături de acești sociali, și cu o mai mare influență și răspândire au existat sociali Augustali, în onoarea gintei Iulia, apoi a împăratului (**v. augustales**).

trecenarii, funcționari din ordinul ecvestru, cu un salariu de 300.000 de sesterți. Făceau parte dintre ei: la Roma, marii șefi ai administrației centrale: prefectul pretoriului, șefii birourilor cancelariei, *a rationibus* (directorul finanțelor), directorul tezaurului privat imperial (*rationis prinataie*), sau urban, prefectul annonei, prefectul vigiliilor.

În provincii, trecenari erau: prefectul Egiptului și prefectul Mesopotamiei.

tresuiri, triumui (lat.), colegiu alcătuit din trei magistrați, care poate avea sau nu un caracter ordinar. A) Dintre colegiile ordinare cele mai cunoscute în epoca republicană au fost acelea cu caracter juridic și cele cu conotație financiară. Primul era compus din triumvirii capitali (*tresuiri* sau *triumui capitali*) numiți, la început (290 – 287 î.Hr.) de pretorul orașului, ca auxiliari ai săi, apoi aleși, căpătând valoare de magistrați inferiori (*lex Papiria*, 242 î.Hr.). Numărul de trei este stabilit de Augustus, pe timpul lui Caesar existau patru iar, mai înainte, între 242 – 124 î.Hr., funcționau doar doi. Atribuțiile lor juridice se referă la supravegherea prizonierilor, a execuțiilor capitale, ținerea evidentei denunțurilor, ordonarea detențiilor preventive (Plin., *Nat. Hist.*, XXI, 3, 8; Varro, *De ling. latin.*,

VI, 81; Cic., *Pro Cluen.*, 13.), menținerea disciplinei și securității stradale diurne și nocturne, iar, în aspectul civic al acestor competente, se raportează la obligațiile juraților, situațiile de refuz a îndeplinirii activității acestora, strângerea taxelor proceselor pierdute, cu vărsarea acestora în tezaur. Activitatea lor se va diminua în epoca Principatului, substituirea treptată de către *praefectus uigilum*, în secolul I p. Chr., va duce la dispariția lor în veacul următor. Al doilea colegiu, cel al triumvirilor monetali (*tresuiri monetales*-Dig., XII, 2, 30; Cic., *De leg.*, III, 3, 6; *Ad fam.*, VII, 18), al cărui moment de înființare rămâne neprecizat de surse (primul magistrat cunoscut este puțin anterior datei de 100 î.Hr.), era ales pe doi ani, trebuind să supravegheze fabricarea monedelor din materialele (lingouri) primite de la edili sau de la particulari. Caesar ridică numărul lor la patru dar Augustus revine la echipa de trei, în 27 î.Hr. (Suet., *Caes.*, 41). Deși numele acestor personaje dispare de pe monezi în ultimul deceniu al secolului I î.Hr., în epoca lui Traian îi regăsim însărcinați cu monedele imperiale și cele senatoriale de bronz. B) Triumvirii extraordinari au apărut din considerente administrative și morale sau, în cazul anului 43 î.Hr., pentru a soluționa situația anomică în care se afla Roma. a) *Tresuiri agriș dandi adsignandis et coloniae deducendae* erau delegați ai statului roman cu sarcina de a fonda colonii și de a împărți pământul acestora către coloni. Opțiunea expansionistă a Romei, apropiată întrucâtva de modelul apoi kiilor grecești, multiplica modelul Romei, de o manieră mai suplă, în afara *pomoerium*-ului, însoțită de fixarea pârghiilor de conducere fiscală și juridică ale noii cetăți. Triumvirii numeau totodată noii preoți și noii senatori, ei înșiși (și descendenții lor) devenind patronii orașului (Tit. Liv., IX, 20; Cic., *Pro Syll.*, XXI, 60; *De leg. agrar.*, II, 53, 196). În 133 î.Hr., prin *lex Sempronia* vor avea doar obligația distribuirilor de pământ și judecarea litigiilor (competentă pe care o pierde în 129 î.Hr.). Instituția lor va fi desființată prin *lex Thoria*, în 119 sau 118 î.Hr. (App., *BC*, 9, 27; *CIL*, I, 197; I, 198). b) *Tresuiri legendi senatus*, alcătuiau, în fapt, o comisie de trei senatori trași la sorti, dintr-un număr de 10, care-l ajutau pe Augustus la revizuirea listei Senatului (Cassius Dio, LV, 13; Suet., *Aug.*, 37) sau la inspectarea ordinului ecvestru (Suet., *Aug.*, 37, 8). c) *tresuiri reipublicae constituendae*, colegiu de trei magistrați extraordinari, desemnați, în persoana lui Marcus Antonius, fiul lui Marcus Antonius Creticus, C. Iulius Octavianus, fiul adoptiv al lui C. Iulius Caesar și M. Aemilius

Lepidus, prin *lex Titia* din 43 î.Hr. cu salvarea republicii și rezolvarea crizei în care se găsea atunci statul roman. Deteriorarea structurii instituționale republicane către finele secolului al II-lea î.Hr. a condus Roma la o abordare nouă a exercițiului public, de o manieră mai violentă, care va distruge echilibrul dintre *populus romanus* și delegații săi, după expresia retoricii timpului, sau, mai exact, dintre grupurile, purtătoare de cuvânt și faptă politică, care s-au conturat în urma expansiunii romane în spațiul circummediteraneean. Evoluția de ansamblu a societății republicane va naște o nouă realitate juridico-economică (o comunitate civică substanțial lărgită în urma războiului social – **v. războiul cu socii** –, cu o deschidere comercială dublă – terestră și maritimă – valorificată esențial prin aprovizionarea abundentă a Romei și a spațiului italic, cu rezultate negative asupra activității productive din peninsula), pe care formula unui individualism politic, de factură elenistico-orientală, tinde s-o restructureze, concomitent cu păstrarea simulată a unei tradiții de mult inoperante. Soluțiile, încercate de factorii politici romani de-a lungul secolului I î.Hr., sunt multiple și încărcate de terminologia specifică perioadei anterioare crizei (salvarea republicii prin recursul la dictatură și chiar permanentizarea ei, multiplicarea unor magistraturi pentru acoperirea nevoii de personal menit a controla noul spațiu dependent de Roma) dar cu un conținut real plasat dincolo de cadrele tradiționale. Una din aceste soluții este, prin votarea propunerii tribunului P. Titius, privind încredințarea, unui colegiu de trei magistrați, a sarcinii restabilirii normalității (*lex Titia tresuiri rei publicae constituendae*, la 27 nov. 43 î.Hr.). Puterile lor extraordinare, teoretic caracterizate prin colegialitate, erau nelimitate pe 5 ani, timp în care aveau drept de numire a magistraților (Suet., *Aug.*, 27; App., *BC*, IV, 7), drept de a emite decrete fără confirmarea Senatului sau a comițiilor, drept de a împărți provinciile (App., *BC*, IV, 2; Cassius Dio, XLVI, 55 – 56; XLVII, 1 – 19; XLVIII, 34; LIII, 21), drept de a-și emite monede cu propriile efigii. Jurisdicția lor criminală nu putea fi limitată prin dreptul de apel la instante populare (*ius prouocationis*); puteau, de asemenea, impune un regim fiscal ordinar, chiar dacă acesta nu mai funcționase din 168 î.Hr. (**v. tributum**). Triumvirii au creat colonii de veterani, intervenind direct în numirea magistraților pentru orașele de drept roman. Prin acordul încheiat între ei, la Luca, Gallia Narbonensis și Hispania Citerior i-au revenit lui Lepidus, cele două Gallii lui M.

Antonius, Africa, Sicilia și Sardinia i-au fost repartizate lui Octavianus. Orientul și Italia rămâneau la aceea dată (43 î.Hr.) neîmpărțite; după victoria de la Phillipi, se produc noi redistribuiri de competente: C. Octavianus va primi Spania și Numidia iar M. Antonius Gallia și Africa. Gallia Cisalpină este păstrată în interiorul granielor Italiei. După războiul perușin (40 î.Hr.) și pacea de la Brundisium va urma o nouă stabilire a zonelor de control: Antonius va primi Orientul, Octavianus Occidentul și războiul cu Sextus Pompeius (încheiat anul următor cu pacea de la Misenum, prin care Pompei va dobândi Sicilia, Sardinia, Corsica și Grecia), iar Lepidus primește Africa. Triumviratul (singurul, credem, pentru secolul I î.Hr. având în vedere conotația instituțională a termenului de triumvirat, care nu se poate aplica realității din 60 î.Hr., aflată mai aproape de un aspect particular, în sensul de privat, nesancționat prin vreo formulă normativă), va fi reînnoit în 37 î.Hr., pentru încă 5 ani, la Tarent (*tresviri rei publicae constituendae iterum* – o reînnoire a magistraturii din 43 î. Chr). Situația se modifică în 36 î.Hr. – Pompei este definitiv înfrânt pe mare, Lepidus este depozat de teritoriile primite în schimbul funcției de *pontifex maximus* (App., BC, V, 126; Tit. Liv., *Epit.*, 129; Cassius Dio, XLIX, 12), iar Octavianus, investit cu puterea tribuniciană și inviolabilitate, își exercită singur puterea la Roma, sub formula mascată a triumviratului, chiar și dincolo de mandatul legal, căci depunerea întregii sale puteri se va consuma oficial abia în 27 î.Hr. (între timp, în 29 î.Hr., fusese proclamat *princeps senatus* și *imperator*). Abrogarea legii de instituire a triumviratului, în formula sa mai accentuat politică, se va consuma în 28 î.Hr. (Tac., *Ann.*, III, 28; Cassius Dio, LIII, 2).

tribunicia potestas (lat.), „puterea tribuniciană”. Împăratul a preluat privilegiile tradiționale ale tribunatului plebei: dreptul de *intercessio* împotriva hotărârilor Senatului sau magistraților, caracterul sacrosanct, dreptul de *prehensio* (de a aresta), dreptul de a convoca, de a prezida Senatul, de a face propuneri orale sau scrise, dreptul de a convoca și prezida comițiile tribune, de a le supune proiecte de lege. Totuși, *tribunicia potestas* este superioară tribunatului plebei, pentru că nu are limitările în timp și spațiu ale acestuia. În viziunea lui Theodor Mommsen, caracterul de magistratură al *tribunicia potestas* era foarte important; tendința actuală însă este de a accentua caracterul monarhic al acesteia.

Etape ale dobândirii puterii tribuniciene de către împărat: în 36

1.Hr., Octavianus a primit inviolabilitatea tribuniciană, pentru ca în 30 1.Hr., prin *senatus consultum*, să i se confere *ius auxilii* și dreptul de a judeca în apel. Potrivit lui Cassius Dio, Octavianus a primit *tribunicia potestas* pe viață în anul 30 1.Hr. (Cassius Dio, LI, 19, 6). Ca o consecință a crizei din 23 1.Hr., Octavian a renunțat la consulat, primind în schimb *tribunicia potestas* cu titlu viager și dreptul de a convoca Senatul (Cassius Dio, LIV, 3, 3). În consecință, anul 23 1.Hr. este considerat ca fiind data tradițională la care Octavianus a primit *tribunicia potestas* oficial și complet. Aceasta va deveni una din bazele juridice al puterii imperiale, alături de *imperium proconsulare*, recunoscută de altfel și în titulatura imperială. *Tribunicia potestas* este perpetuă, dar este reînnoită anual, la 10 decembrie (data tradițională a intrării în funcție a tribunilor plebei). Prin *tribunicia potestas*, împăratul putea lua inițiativa legislativă oricând; dar cel mai important este faptul că, prin dreptul de veto, el se poate opune oricărei hotărâri neconvenabile.

În ceea ce privește succesiunea imperială, Octavianus a stabilit cadrul în care se desfășoară aceasta; Tiberius, adoptat de Augustus la 26 iunie 4 p. Chr., a fost investit cu *imperium proconsulare* și *tribunicia potestas* egale cu cele ale predecesorului lui Augustus; diferența consta însă în faptul că *tribunicia potestas* a succesorului desemnat era limitată în timp la 5 ani. În perioada Imperiului târziu, începând cu Theodosius I, acest titlu dispărea din titulatura imperială, marcând astfel trecerea cu succes la dinasticismul de tip bizantin.

tribuni plebis (lat.), magistrați apăruiți în timpul Republicii în urma secesiunii plebeilor din 494 – 493 1.Hr., care, retrași pe Aventin, după unele variante pe Muntele Sacru, vor cere o magistratură colegială și anuală care să-i reprezinte politic (Tit. Liv., II, 33; Dion. Hal., VI, 45 – 90; Cic., *De Rep.*, III, 33). Numărul lor va crește de la doi la cinci (Tit. Liv., II, 58), în 471 1.Hr., apoi la zece (Cassius Dio, fr., 22, 2), în 457 1.Hr., în timpul conflictelor dintre tribuni și Q. Caeso (Tit. Liv., III, 30). Diodor precizează pentru 471 1.Hr. un număr de patru (11, 68). În 451 1.Hr., instituția tribunatului este suspendată temporar, (alături de celelalte magistraturi, puterea politică fiind exercitată de comisia celor zece magistrați însărcinați cu elaborarea textului celor XII table). Aleși din rândul familiilor plebeiene (este interzis, printr-o lege sacră, dreptul patricienilor de a candida pentru această magistratură), de către adunările plebeiene, ulterior în epocă clasică de comițiile tribute, tribunii erau magistrați ai plebei, ordinari, anuali (intrarea în funcție

se consuma la 10 decembrie pentru anul următor în curs), posesori de *potestas*, fără *imperium* (nu au fascii, lictori, nu puteau lua auspiciile, nu primeau comanda militară, nu puteau întruni poporul pe centurii, ci doar pe triburi, puterea lor fiind exercitată doar în interiorul *pomoerium*-ului). Persoana lor este sacrosanctă în interiorul Romei, au drept de *intercessio* (dreptul de a se opune unei hotărâri, oricare ar fi fost formula ei de adoptare – simpla *rogatio* sau *senatus consultum* –, fără ca aceasta să însemne puțină de a se opune autorității Senatului – *auctoritas patrum*) și de veto împotriva oricărui act care ar fi lezat interesele plebei (drept suspendat pe timpul unei dictaturi), drept de coerciție – *ius coercionis* (apărarea în instanță împotriva oricărui act de lezare a statutului juridic al unei persoane) limitat de dictatură (către finele republicii doar de către veto-ul unuia dintre colegi), participă la ședințele Senatului, în picioare (nefiind o magistratură curulă), și fără a vota (ulterior primește și acest drept – *ius sententiae dicendae*, la o dată incertă, probabil la începutul sec. al II-lea) dar cu posibilitatea de a-și exercita dreptul de *intercessio*, alte competente juridice criminale sau civile, mai ales secundare (numirea alături de pretori a tutelei – *lex Atilia* din 186 î.Hr.). Rolul politic al tribunilor este oarecum diminuat, în calitatea lor de apărători ai intereselor plebeiene, după votarea legii Hortensia 287 – 286 î.Hr., care acordă valoare de lege tuturor hotărârilor de tip *plebiscita*. Momentul de ruptură cu perioada anterioară îl constituie epoca Gracchilor, când tribunatul se manifestă, mai pregnant acum, ca un vârf de lance al grupării populare în conflictele cu conservatorismul senatorial, cel mai adesea, în virtutea competentelor de a propune proiecte de legi. Deteriorarea dialogului dintre cele două partide politice din Republica târzie, și exprimarea lui în forma violentă a războaielor civile de la începutul sec. I î.Hr., îl vor convinge pe L. Cornelius Sylla să suspende tribunatul plebei, prin măsurile constituționale din 81 î.Hr. Eforturile de a restabili această magistratură sunt imediate după abdicarea lui Sylla (în perioada 77 – 73 î.Hr. aceste încercări eșuează), și sunt urmate de ștergerea incompatibilităților între tribunat și magistraturile curule prin decizia Senatului, apoi de repunerea în drepturi a a tribunilor de către Pompei, în 73 î.Hr. Jocul politic al lui Caesar, care își subordonează tribunii, mai puțin Cn. Dolabella, va atinge această magistratură în substanța sa, puterea tribunului – *tribunicia potestas*, cu toată gama de competente publice, va trece

subtil și iremediabil, în posesia personajelor politice care dictează destinele statului – viitorii împărați. Începând cu Augustus, tribunii plebei și-au conservat drepturile personale (*auxilium, intercessio, inviolabilitatea*), dar erau aleși de Senat. Magistratura apare în *cursus honorum* senatorial din epoca imperială, după *quaestura*, în decursul secolului al III-lea, devenind o magistratură pur onorifică, **tribus** (lat.), trib, unitate administrativ-demografică ce va primi accepții juridice și politico-electorale în decursul secolelor republicane. Triburile legendare ale Romei, erau, potrivit tradiției, trei: *Tities, Ramnes, Luceres*. Ele formau, la origine, *gentes maiores*, a căror distribuție spațială pare să fi fost următoarea: *Tities* în cartierul Suburei, *Luceres* pe colina Esquilin iar *Ramnes* pe cea a Palatinului, care, arheologic, prezintă cele mai timpurii urme de locuire, sub forma habitatelor modeste, rurale, aparținătoare unor grupuri de păstori-cultivatori. Alături de aceste triburi principale, se plasau așa-numitele *gentes minores*, locuitoare ale Quirinalului (zonă separată inițial de cea a Septimoniului-cele șapte coline). În spiritul tradiției (contaminată de sursele grecești, deosebit de sensibile la logica zecimală), aceste triburi erau formate, fiecare, din 10 curii, iar totalitatea celor 30 de curii rezultante își trimiteau câte 10 reprezentanți în Senatul epocii regale. Triburile istorice, asociate, prin tradiție (Tit. Liv., I, 42, 4 – 5), reformei lui Servius Tullius, erau de două categorii: triburile urbane, corespunzătoare celor patru cartiere ale Romei – Subura, Palatin, Esquilin, Collina, într-o enumerare ierarhică (Cic., *De leg. agrar.*, I, 29, 79) și triburile rurale, în număr de 31 (pentru lista alfabetică a denumirilor epigrafice ale triburilor, cf. anexa 2), dintre care cel mai vechi trib rural este cel al Claudiilor, iar ultimul apărut, pe care sursele îl asociază cu tribul urban Quirina, este Velina (Tit. Liv., *Epit.*, 19; Festus, p. 254L). Cunoașterea acestor entități era foarte importantă de vreme ce, în timpul censului, declarația oricărui cetățean începea cu filiația și continua cu proprietatea deținută împreună cu mențiunea amplasării ei în spațiu. De la cenzura lui Appius Claudius din 312 î.Hr., proprietatea funciară trebuia, în mod obligatoriu, să aparțină unuia dintre triburile rurale. Identitatea prin raportare la trib era dovada statutului civic, puțința participării cu reprezentanți în curii și a primirii soldei (prin reprezentantul fiecărui trib – *tribunus aerarius* – Cato *apud* A. Gell., *Nopti attice*, VI, 10; Varro, *De ling. latin.*, V, 184), era, nu în ultimul rând, criteriul de alegere în colegiul de jurați (aleși în

număr egal din fiecare trib, *centumviri*) și dădea măsura împărțirii comune a unui spațiu public (banchete sau alte petreceri care traduc vocația comunitară – *CIL*, VI, 980).

tributum (lat.), similar cu *eisphora* greacă (A. Gell., *Nopti attice*, XIII, 21, 19), reprezenta o sumă de bani sau produse percepute ca impozit de război (Dion. Hal., IV, 11; V, 20; XI, 63; Plut., *Poplic.*, 12; Tit. Liv., X, 46, 5), în mod neregulat, mai ales în situațiile critice ale cetății (Cic., *De off.*, II, 21, 74; Tit. Liv., V, 20, 5; VII, 27, 4) și considerat ca un împrumut excepțional al statului, luat de la cetățeni (App., *BC*, IV, 34). Perceperea lui urmărea evidenta censitară, averile mai mici de 15.000 de ași fiind exceptate (Cic., *De Rep.*, II, 22, 40), clasificând populația în două categorii: plătitorii, *asidui* sau *locupletes*, și neplătitorii, *proletarii* sau *capite censi*. Cei ce nu aveau copii datorau *aes bordeanum* (Tit. Liv., V, 50, 6; Festus, p.152L; Val. Max., V, 6, 8), sumă ce revenea cavalerilor pentru întreținerea calului. În alte cazuri excepționale, fără însă a se urmări declarațiile din cens, exista și *tributum temerarium*. După cucerirea Macedoniei (168 î.Hr.), *tributum* nu mai este perceput decât în 43 î.Hr., de către triumviri, când contribuția este suficient de consistentă pentru a genera un val imens de contestații (lecție învățată rapid de Octavianus care, o dată ajuns la putere, va înlocui impozitarea directă cu un sistem fiscal indirect, deloc mai blând decât cel republican). Atunci, însă, în tensiunile create de războaiele civile și de zvonurile privind tulburările violente ce urmau să aibă loc, se cereau: unui număr de 1400, apoi numai de 400, de matroane, dintre cele mai bogate (App., *BC*, IV, 5, 32 – 34) să contribuie la umplerea tezaurului, câte 100 de sesterți pentru fiecare sclav, și tuturor locuitorilor italici, fără excepție, care aveau averea mai mare de 100.000 de sesterți, să împrumute statul pentru un an cu a 50-a parte din averea sa. În 36 î.Hr., Octavian a returnat o bună parte din aceste sume, iar pe cei care nu apucaseră să plătească, i-a scutit. Încercarea sa de a impune impozitul indirect, de a 20-a parte pe moșteniri, întâmpină o opoziție similară, moment în care moștenitorul lui Caesar amenința cu restabilirea *tributum*-ului, potolind astfel, printr-un joc politic abil, o eventuală contestare de proporții. În esență, scutirea de impozit direct pentru cetățenii Romei se va menține până în secolul al III-lea. Aurelian va impune în Italia o taxă pe vin și carnea de porc (*SHA*, V. *Aurel.*, XXXV, 2, 48, 1), numită *annona ciuica*. În timpul tetrarhiei, nordul peninsulei plătea *Italia annonaria*, pentru întreținerea cu

produse a curții și a armatei, iar sudul hrănea Roma prin *Italica urbicaria* (Lact., *De mort. pers.*, 23, 6). Pentru provincii, raportul fiscal cu Roma, se exprima prin *vectigalia*, impozit în natură, și *tributum*, exprimat în bani. Textele juridice amintesc de *stipendiaria*, impozit funciar perceput în provinciile senatoriale, și *tributaria*, corespondentul fiscal din provinciile imperiale (Gaius, *Instit.*, 2, 21; *Dig.*, 7, 1, 7; 25, 1, 13). Dreptul de a impune impozite, precum și sumele aferente îi revine, în principal, Senatului. Orice încercare de substituie a acestei instanței este, în epocă republicană, sancționată prompt, în unele cazuri, cum a fost Ti. Sempronius Gracchus, în 133 î.Hr., chiar violent.

tutela, instituție creată pentru ocrotirea copiilor care, neaflându-se sub puterea capului de familie (*pater familias*), nu împliniseră vârsta de 14 ani, și a femeilor care, în concepția romană, nu erau capabile să-și administreze singure averea.

U

uectigal (lat.), impozit în natură achitat de deținători ai unui lot din *ager publicus* sau mai târziu de posesorii anumitor bunuri funciare în provincii (*stipendiarii* sau *uectigales*). Prin extensie, acest impozit va îngloba totalitatea redevențelor plătite de către deținătorii unor domenii ale statului: terenuri cultivabile, pășuni, păduri, lacuri, ape, mine. Prin *uectigalia* se mai înțelege totalitatea impozitelor indirecte percepute societăților de *publicani*. Festus 371 s. v.: *uectigal aes appellatur quod ob tributum et stipendium. populo debetur*; Tit. Liv., XXXIII, 47, 1, vorbea despre impozitul de război plătit de Cartagina în argint în al doilea război punic, în fapt un *stipendium*. În epoca republicană *uectigalia* reprezentau redevențele ordinare strânse în *aerarium*, în vreme ce *tributum* trecea drept un impozit extraordinar (până când provinciile vor furniza tezaurului public impozitul funciar și capitația). Uzajul fiscalității directe al străngerii *tributum*-ului, cu titlu extraordinar în perioada republicană, va fi perceput în epocă imperială drept un abuz. Cele mai importante impozite indirecte, de tip *uectigalia*, erau: *portorium* – pe vamă și activități comerciale, *aurum uicesimarium* – a 20-a parte din taxa de eliberare, *uicesima hereditatum* – a 20-a parte din taxa de moștenire, *centesima rerum uenaliū* – impozit pe vânzări, *quinta et uicesima uenaliū mancipiorum* – pe vânzarea sclavilor (stabilit de Augustus în 7 p. Chr. – Cassius Dio, LV, 31; CIL, VI, 915 – plătit de cumpărători până la Nero,

apoi de vânzători – Tac., *Ann.*, XIII, 31), *quadragesima letium* – pe procese; pe diferite profesii; pe latrinele publice (Suet., *Vesp.*, 23), pe sare, mine; pe folosirea drumurilor, impuse vecinilor. La nivel municipal se percep *uectigalia* pentru exploatarea terenurilor funciare sau a altor terenuri și construcții municipale. Strângerea acestor impozite din provincii cădeau în sarcina societăților de publicani (CIL, II, 1964; II, 1956; VIII, 12377; X, 3912, 6109; Cic., *Ad fam.*, 13, 1, 1; Dig., VI, 3, 1, 1).

uirgines uestales (lat.), preotese ale cultului focului cetății al căror templu, mai exact casa lor – *aedes Uestare* – are formă rotundă, adăpostește focul sacru al comunității cu obligația de a fi păstrat în permanentă aprins ca „gaj al existenței romanilor” (Tit. Liv., V, 52, 6 – 7). Aprins solemn la începutul anului vechi (1 martie), focul era vegheat zi și noapte, orice stingere a sa anunțând deopotrivă o amenințare externă și prezenta unei disfuncționalități a raporturilor cetății cu lumea divină. În *aceles Uestare* sunt de asemenea adăpostite obiectele sacre ale statului roman – *pignora imperii* (Serv., *Ad Aen.*, 7, 188; Dion. Hal., I, 68; Plut., *Cato Maior*, 20, 4 – 8; Plin., *Nat. Hist.*, VII, 45, Iuv., III, 139), ferite de ochii celorlalți (fie ei preoți, magistrați publici sau cetățeni): Penații cetății, fetișul zeiței Cybele, cenușa lui Oreste, carnea sărată a scroafei sacrificate pe pământ italic de Aeneas, sceptrul lui Priam, phalus-ul, *Palladium*-ul. Sarcinile liturgice ale vestalelor, dincolo de întreținerea focului și a curățeniei „templului” Vestei, erau: pregătirea așa-numitei *mola salsa*, substanța esențială pentru consacrarea victimelor sacrificiale (în cadrul ceremoniilor de purificare a cetății: 15 februarie – *Lupercalia*, 9 iunie – *Vestalia*, 13 septembrie – sărbătoarea închinată lui Jupiter din timpul jocurilor romane ținute între 4 – 19 septembrie), strângerea cenușei vițelilor nenăscuți, sacrificiați la 15 aprilie – *Fordicidia* – și a sângelui calului sacrificat la 15 octombrie – *Equus October* – operație săvârșită de către Marea Vestală și destinată a furniza elementele de distribuire ritualică la ceremonia aniversării fondării Romei din 21 aprilie – *Parilia*. Alte sarcini publice țin de registrul juridico-politic: păstrarea documentelor testamentare (importante pentru soarta statului – de pildă testamentul lui Caesar sau Augustus: Cassius Dio, XLVIII, 12; XLVIII, 37; LVI, 32; Suet., *Caes.*, 83; Tac., *Ann.*, I, 8) sau alte acte politice internaționale.

Modalitatea de recrutare, transmisă de Aulus Gellius (*Nopti*

attice, I, 12 – 14 reproducând informații din Antistius Labeo, Ateius Capițo și Fabius Pictor) îl plasează pe *Pontifex Maximus* în calitate de actor principal care, de o manieră similară capturării prizonierilor de război, preia copila, în vârstă de 6 până la 10 ani, de lângă tatăl ei. Alături de criterii de normalitate psihică și perfecțiune biologică se află cerințe privind statutul juridic al familiei viitoare vestale (necesitatea ca tatăl să fie cetățean cu drepturi depline, născut liber și la Roma, către finele Republicii se acceptă originea și din spațiul italic), privind noblețea îndeletnicirilor publice ale familiei acesteia precum și exceptările – erau absolvite de acest sacerdoțiu familiile deja angrenate în structura slujbelor sacerdotale romane. Serviciul vestalelor (cuprinzând trei etape de câte zece ani: ucenicia, exercitarea propriu-zisă a sarcinilor liturgice și învățarea noilor candidate) putea fi încheiat prin rămânerea sub acoperișul „templului” până la moarte sau prin retragerea în orice casă ar fi dorit o vestală, cu acordul proprietarului (Plut., *Numa*, 10, 5). Întâlnirea întâmplătoare a cortegiului vestalelor de către un condamnat atrăgea după sine achitarea acestuia (Plut., *Numa*, 10, 5). Adulterul era pedepsit cu îngroparea de vie în fața Porții Collina (Plut., *Numa*, 10, 6), moarte hotărâtă de pontifi, conduși în deliberarea lor de marele pontif. De asemenea, aceeași instanță decide, pentru delikte mai puțin grave (neglijente în timpul serviciului), pedepse corporale. Discuțiile istoriografice cele mai aprinse, de mai bine de un secol, privesc statutul sexual al acestor preotese: feminin, cu două interpretări, ca simbol al virginității sau maternității potențiale și masculin. Pentru interpretarea cultului focului, ca element de continuitate între cultul indo-european și cel roman cf. G. Dumezil, 1966, 307 – 317.

urcarius (lat.), în timpul Imperiului târziu, guvernator al unei diocese. De la Constantius al II-lea, vicarul a trecut în categoria *clarissimilor*, în ierarhie fiind între consulari și proconsuli.

uigili (lat.), „gărzi de noapte”. Aceste gărzi erau compuse pentru fiecare post din patru oameni, care făceau de pază prin rotație, câte trei ore într-un schimb; pentru buna funcționare a vigiliilor, se aplică un control riguros. Un alt sens este cel al unor trupe permanente, care acționau în interiorul orașelor, însărcinate cu paza contra incendiilor și păstrarea ordinii publice. Aceste trupe au fost organizate la Roma pentru prima dată de către Octavian, în 22 î.Hr., organizarea lor revenind edililor.

Pentru paza Romei, a fost instituit mai întâi un corp de 600 de sclavi; din 6 p. Chr., vigiliile au fost reorganizate complet, corpul acestor trupe ajungând la 7.000 de oameni, recrutați dintre liberti, fiind împărțiți în șapte cohorte. Comandantul peste toată paza Romei a fost instituit *praefectus uigilum*, unul dintre cei mai înalți funcționari din ordinul ecvestru.

Oamenii dintr-o cohortă de vigili erau împărțiți, după atribuțiile și sarcinile pe care le aveau, în echipe specializate, de exemplu: medici (patru la cohortă), *uexillarii* (singurii din cohortă care purtau *signum*), *siphonarii* (care manevrau pompele), *aquarii* (supravegheau buna funcționare a gurilor de incendiu) etc.

vigintiviri, reprezentau prima treaptă din cariera senatorială (*cursus honorum*) în epoca imperială. Accesul la cariera senatorială a fost reglementat de Augustus, probabil în 20 î.Hr. Pentru a accede la *quaestura*, trebuia ca mai întâi tânărul să obțină vigintiviratul (magistratură de rang inferior, accesibilă la vârsta de circa 18 – 20 de ani). Vigintiviratul conținea: *tresuiri capitales*, *tresuiri monetales*, *quattuoruiuri marum curândarum*, *deceniuiri stlitibus iudicandis*.

Tresuiri capitales îi asistau pe consuli și pretori (mai ales pretorul urban) în exercițiul juridic, fiind de asemenea responsabili cu supravegherea prizonierilor și prezidarea execuțiilor capitale.

Triumuiri monetales, sau *auro argente aere flando feriendo*, aveau în grijă atelierul monetar de la Roma. Această magistratură a decăzut, fiind redusă la gestionarea atelierului monetar de la Roma.

Quattuoruiuri marum curândarum erau însărcinați cu întreținerea drumurilor, sub autoritatea edililor.

Deceniuiri stlitibus iudicandis au pierdut sub Augustus competența de a judeca problemele referitoare la libertate, dar și-au păstrat președinția, sub direcția unui pretor (*praetor hastarius*), curții ce trata procesele de succesiune, fiind însărcinați cu judecarea litigiilor.

Golite succesiv de atribuțiile lor reale, aceste magistraturi au dispărut la jumătatea secolului al III-lea.

Anexa 1

Lexic de termeni militari aera: durata serviciului e indicată prin *stipendiorum*. sau, mai rar, și mai vechi, prin *aerarum*.

aquilifer: purtătorul vulturului legiunii *beneficiarius*: soldat însărcinat cu o misiune specială fie la statul major, fie în fruntea unui

post de „jandarmerie” pe drum *bucinator*: trompetist (*bucina* fiind un fel de trompetă)

canabarius: locuitor al unei *canabae* *capsarius*: soldat din serviciul sanitar *centurio*: comandant al unei centurii *cronicen*: suflător în corn *cronicularius*: șef de birou al statului major *curator ueteranorum*: veteran responsabil al veteranilor, care la sfârșitul serviciului activ de 20 de ani în legiuni, puteau fi încă 5 ani în rezervă *custos armorum*: armurierul centuriei *decurio*: comandantul unei decurii sau *turma duplarius* (*duplicarius*): soldat cu soldă dublă *emeritus*: veteran *eques singularis*: cavaler detașat dintr-o *ăla* și aparținând gărzii personale a împăratului, guvernatorului sau comandantului legiunii *euocatus*: soldat menținut sau rechemat în serviciu ca instructor *exactus*: secretar de stat major *explorator*: cercetaș *frumentarius*: în sens militar, însărcinat cu aprovizionarea cu grâu, curier sau, din sec. II p. Chr., spion *gregalis*: soldat simplu *imaginifer*: purtător al imaginii împăratului *immunis*: soldat scutit de corvezi *librarius*: secretar de stat major *missicius*: soldat exceptat de la misiuni non-combatante înainte de terminarea serviciului activ *missus honesta missione*: „pensionat” onorabil la sfârșitul serviciului; „lăsat la vatră”.

nauegus: tâmplar de nave *optio*: adjunctul centurionului *pedes singularis*: infanterist detașat dintr-o cohortă auxiliară, aparținând gărzii personale imperiale, a guvernatorului sau a comandantului legiunii *praefectus* (*castrorum*) *legionis*: comandant al castrului, cu excepția Egiptului, unde e echivalentul ecvestru al *legatus legionis* *praefectus fabrum*: „șef de cabinet” al unui ofițer superior sau magistrat *primus pilus*: centurionul primei centurii al primei cohorte *primus ordo*: centurion al uneia dintre cele cinci centurii (duble) ale primei cohorte *princeps*: centurionul centuriei a doua (dublă) al primei cohorte *princeps praetorii*: centurion șef al statului major al guvernatorului *secutor*: gardă de corp *signifer*: purtător de insigne (unul pe manipul)

speculator: cercetaș (pentru recunoașterea în adâncime)

stator: soldat al poliției militare *strator*: scutier *tesserarius*: responsabil cu parola *trierarchus*: comandant de vas *triparius* (*triplicarius*): soldat cu soldă triplă *tubicen*: trompet *ursarius*: gardian al urșilor (pentru jocuri)

uexillatio: detașament al unei legiuni, cohorte, etc.; soldații erau

numiți *uexillarii* (a nu se confunda cu purtătorii de insigne din cavalerie).

Anexa 2

DENUMIRILE TRIBURILOR RURALE ȘI PRESCURTĂRILE LOR EPIGRAFICE

1. AEMILIA – AEM, AEMI;
2. ANIENSIS – AN, ANI, ANIE... ANN;
3. ARNIENSIS – AR, AM.
4. CAMILIA – CAM;
5. CLAUDIA – C, CL, CIA, CLAV;
6. CLUSTUMINA – CL, CLV, CLVS, CLVST;
7. CORNELIA – COR, CORN;
8. FABIA – FAB;
9. FALERNA – F, FÂL, FALE;
10. GALERIA – G, GAL;
11. HORATIA – H, HOR, ORA;
12. LEMONIA – LEM, LEMO, LEMON;
13. MAECIA – MAE, MAEC, MAI, ME;
14. MENENIA – MEN, NENE;
15. OUFENTINA – OF, OFE, OUF;
16. PAPIRIA – P, PA, PAP;
17. POLLIA – P, PO, POLL;
18. POMPTINA – PO, POMRN (T);
19. PUBLILIA – PO, POB, PVB, PVBL;
20. PUPINIA – PVP, PVPI;
21. ROMILIA – ROM, ROMIL;
22. SABATINA – SAB, SABATI;
23. SCAPIA – SCA, SCAP, SCAPT;
24. SERGIA – SER, SERG, S.R.
25. STELLATINA – ST, STE, STEL;
26. SUBURANA-SVB, SVC;
27. TERENTINA – TER, TERET;
28. TROMENTINA – T, TR, TRO, TROM;
29. VELINA – VE, VEI, VELI;
30. VOLTINIA – VOL, VOLT, VOLȚI;
31. VOTURIA/VETURIA – VOT, VET

Anexa 3

Abrevieri ale surselor:

Amm.

— Ammianus Marcelinus, *Rerum gestarum libri XXXI*.

App.

— Appianus, *BC – Bellum ciuile*.

A. Gell.

— Aulus Gellius, *Noctes atticae*.

Aur. Vict.

— Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*

Aus.

— Ausonius, *Opera*.

Caes.

— Caesar, Caius Iulius, *BG – De Bello Gallico; BC – De Bello Ciuile*.

Cass. Dio – Cassius Dio, *Istoria romană*.

Cic.

— Cicero, Marcus Tullius, *De Rep.*

— *De Republica; De Orat.*

— *De oratore; De Leg.*

— *De Legibus; De Off.*

— *De Officiis; De leg. Agr. – De lege agraria; Uerr.*

— *În Uerrine; În Piș.*

— *În Pisonem; Pro. Planc.*

— *Pro Plancio, Pentru Plancius; Pro Mur.*

— *Pro Murena; Pro Șest.*

— *Pro Sestio; Pro Balb.*

— *Pro Balbo, Pro Quint.*

— *Pro Quintus; Pro Rosc.*

— *Pro Roscio Amerino; Pro Caec.*

— *Pro Caecina; Pro Syll.*

— *Pro Sylla; Pro Cluent.*

— *Pro Cluentio; Pro leg. Man.*

— *Pro lege Manilia; Ad. Att.*

— *Ad Atticum; Ad Fam. – Ad Familiares; Philip.*

— *Philippicae.*

C. Th.

— *Codex Theodosianus.*

C. J.

— *Codex Iustinianus.*

Dig.

— *Digesta siue Pandecta iuris.*

Dion. Hal.

— Dionysios din Halicarnas, *Istoria Romană.*

Eutrop.

— Eutropius, *Brev.*

— *Breuiarum ab Urbe condita.*

Festus – *Semnificația cuvintelor.*

Gaius – Gaius, *Inst.*

— *Institutiones.*

Herod.

— Herodian, *Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcus Aurelius.*

Horât.

— Horatius, *Carm.*

— *Carmina, Ode.*

Ion. Lyd.

— Ioannes Lydus, *De mag. – De magistratibus.*

Isid.

— Isidor, *Orig.*

— *Origines.*

lui.

— Iulianus, *Orat.*

— *Orationes.*

Iust.

— Iustinianus, *Nou.*

— *Nouellae.*

Josephus – Flavius Josephus, *Ani. Iud.*

— *Antichități Iudaice.*

Lact.

— Lactantius, *De mort.*

— *De mortibus persecutorum.*

Macrob.

— Macrobius, *Sat.*

— *Saturnalia.*

Ovid.

— Ovidius, Publis Naso, *Fast.*

— *Fastele.*

Plin.

— Plinius, Caius Secundus, *Hist. Nat.*

— *Historia Naturalis.*

Plin. Iun.

— Plinius, Caius Secundus, *Paneg – Panegyricus; Ep.*

— *Epistulae*

Polyb.

— Polybios, *Istorii.*

Plut.

— Plutarh, *Quaest. Rom. – Quaestiones Romanae; Rom. – Romulus; Camill.*

— *Camillus; Poplic.*

— *Poplicola; Paul. Aem.*

— *Paulus Aemilius; Mar. – Marius; Pom.*

— *Pompeius; Cât. Min. – Cato Minor.*

Sall.

— Sallustius Crispus Caius, *Cât.*

— *De coniuratione Catilinae.*

SHA – Scriptores Historiae Augustae; V. Hadr.

— *Vita Hadriani; V. Commod.*

— *Vita Commodi; V. Aurel.*

— *Vita Aurelii; V. Heliogab.*

— *Vita Heliogabali; V. Macr.*

— *Vita Macrini.*

Senec.

— Seneca, *De ben.*

— *De beneficiis; De Breu. Vita – De breuitate vitae*

Suet.

— Suetonius, Caius Tranquillus, *Viețile celor doisprezece Caesarî, Caes.*

— *Caesar; Aug.*

— *Augustus; Tib.*

— *Tiberius; Calig.*

— *Caligula; Claud.*

— *Claudius; Vesp.*

— *Vespasianus; Domit.*

— *Domitianus.*

Tac.

— Tacitus, *Hist.*

— *Historiae; Ann.*

— *Annales.*

Tit. Liv.

— Titus Livius – *Ab Urbe condita.*

Varro, *De re Rust – De re rusticae; De ling. Lat. – De Lingua Latina.*

Vell. Pat. – Velleius Paterculus Caius

Val. Max. – Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium.*

Plutarh, *Vieți paralele*, tr. N.I. Barbu, București, vol. I-V, 1960 – 1971., *Operum*, vol. I-V, ed. Amb. Firmin Didot, Paris, 1839 – 1862.

Res Gestare divi Augusti, ed. J. Gagé, Paris, 1977.

Sallustius, Crispus Gaius, *Catilina. Iugurtha. Fragmenta ampliora*, ed. A. Kurfess, Leipzig, 1968.

Scriptores Historiae Augustare, tr. rom. D. Popescu, C tin. Rădulescu, București, 1971.

Seneca, Lucius Annaeus, *Traités philosophiques*, tr. Fr. și Pierre Richard, Paris, f. a.

Suetonius, Gaius, *Tranquillus, Viețile celor doisprezece Cezari*, tr. D. Popescu și CV Georoc, București, 1958.

Tacitus, *Istorii*, tr. Gh. Ceaușescu, București, 1992, *Anale*, tr. Andrei Marin, București, 1964.

The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions, ed. Cl. Pharr, Princeton, 1952. Titus Livius, *De la fundarea Romei*, tr. Toma Vasilescu, Florica Demetrescu, Paul H.

Popescu, București, 1959

— 1963, vol. 1 – 5. Tullius Cicero, Marcus, *Opere alese*, tr. G. Guțu, București, 1973.

Valerius Maximus, *Actions et paroles mémorables*, Paris, 1935.

Varro, Marcus Terentius, *De lingua latina*, ed. M. Nisard, Paris, 1850.

Vegetius, Renatus, Flavius, în

Ammianus Marcellinus, Jornandes, *Végece*, ed. et tr. M. Nisard, Paris, 1885.

Velleius Paterculus C., în

Sallustius, Jules César, C. Velleius Paterculus, A. Florus, *Oeuvres complètes*, tr. M. Nisard, Paris, 1865. Zosimos, *Histoire nouvelle*, ed. F. Paschoud, Paris, 1971.

B. Corpora:

SE:

L'Année épigraphique, revistă de publicații relativ la antichitatea romană, apărută la Paris, începând cu 1888; între 1918 – 1966 apare în

Revue Archéologique și extras, din 1966 numai extras. BCH

Bulletin de correspondance hellénique, Paris, BMC, R. Rep.

British Museum Catalogue. Coins. Roman Republic. CIL: Corpus inscriptionum latinarum, 16 vol., ed. Th. Mommsen et al., Berlin, 1862 – IGRR sau IGR

Inscriptiones Graecae ad res Românaș pertinentes, Paris, 1906 – 1926.

ILS: Dessau, H., Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin, 3 vols., 1892 – 1916. FIRA: Fontes Iuris Romani Anteiustiniani, ed. S. Riccobono, Florența, 3 vols., 1968 – 1970.

N.D. – Notiția Dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis (vol. 1 – 2) et in partibus Occidentis (vol. 3 – 4), ed. Ed., Bocking, Bonn, 1839; O. Seeck, Notiția Dignitatum, Frankfurt am Main, 1962. OGIS

Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Leipzig, 1903 – 1905. PIR:

Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III, iteratis curis edd. Edm. Groag, A. Stein, Berlin, Leipzig, ed. a II-a, 1938 – 1970. PLRE: The Prosopography of the Later Roman Empire, eds. AHM Jones, JR Martindale, J. Morris, vol. I, Cambridge, 1971; vol. II, ed. JR Martindale, 1980; vol. IIIA, ed. JR Martindale, 1992; vol. IIIB, ed. JR Martindale, 1992.

C. Enciclopedii

Daremberg, M. Ch., Saglio, E., Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris, 1877 – 1919.

Enciclopedia civilizației romane, ed. D. Tudor, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982. Pauly, A., Wissowa, G., continuată de Kroll, Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1893-până în prezent.

D. Lucrări generale și speciale:

Alföldi, A., A Festival of Isis în Rome under the Christian Emperors of the IVth century, „Diss. Pannonicae”, ser. II, fâșc. 7 (1937).

Alföldi, G., The Social History of Rome, London & Sydney, 1984. Astin, Alan, E., The role of censors în Roman economic life, „Latomus”,

49/1990, pp. 20 – 36. Badian, E., *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford, 1968. Bayet, J., *La religion romaine, histoire politique et psychologique*, Paris, 1956. Barnes, T.D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge & London, 1981. Beneveniste, E., *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969. Bertinelli, M.G.A., *Roma e l'Oriente. Strategia, economia, società e cultura nella relazioni politiche fra Roma, la Giudea e l'Iran*, *Problemi e ricerche di storia antica*, 7, Roma, 1979. Bloch, R., Cousin, J., *Roma și destinul ei*, tr. Barbu și Dan Slușanschi, 2 vol., București, 1985.

Book, A.E.R., *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empire*, *University of Michigan Studies*, 1919. Brisson, J.P. (ed.), *Problèmes de la guerre à Rome*, Paris, 1969. Brown, P., *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*, London, 1971., *Authority and the Sacred*, Cambridge, 1995. Brunt, P.A., *Italian Manpower, 321 BC – AD 14*, Oxford, 1971. Cameron, A., *The Later Roman Empire*, London, 1993. Cizek, E., *Probleme de ideologie politică în Imperiul Roman*, „*Revista istorică*”, 8/1977, pp. 1489 – 1501., *Mentalités et institutions politiques romaines*, Paris, 1990. Condurachi, E., *La costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero Romano*, „*Dacia*”, II, 1958, pp. 281 – 316. Corbett, P.E., *The Roman Law of Marriage*, Oxford, 1930. Corcoran, S., *The empire of the Tetrachy. Imperial pronouncements and Government A.D. 284 – 324*, Oxford, Clarendon Presse, 1996. Curran, J., *Constantine and the Ancient Cults of Rome: the Legal Evidence*, „*Greece & Rome*”, XLIII, 1, apr. 1996, pp. 68 – 80. David, J.M., *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la République*, BEFAR, 277/1992. Dumezil, G., *La Religion Romaine archaïque*, Paris, 1966, la 2-a ediție, 1987), „*Fêtes d'été et d'automne, suivi par dix questions romaines*, Paris, 1986. Duncan-Jones, R., *Structure and Scale in the Roman economy*, Cambridge, 1990. Elias, N., *La civilisation des moeurs*, tr. fr., P. Kamnitzer, Calmann Levy, 1973. Étienne, R., *Le siècle d'Auguste*, Paris, 1970. Evans, J.K., *Plebs Rustica*, AJAH, 5/1980, pp.19 – 47. Ferrary, J.L., *Philhellénisme et imperialism, aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédonie à la guerre contre Mithridate*, BEFAR, 271/1988. Finley, M., *The Ancient Economy*, Londra – Berkeley, 1973. Gabba, E., *Political and Cultural aspects of the Classical Revival in the Augustan Age*, în

„*Classical Antiquity*”, vol. I, 1/1982, pp. 43 – 65. Gaudemet, J.,

Institutions de l'antiquité, Paris, 1967., Le mariage en Occident, Paris, 1987, L'Antiquité romaine, pp. 27 – 54.

Grant, M., From Imperium to Auctoritas, Cambridge, 1969. Grimal, P., Civilizația romană, București, vol. I-II, 1973. Gruen, E.S., The Last Generation of Roman Republic, Los Angeles-London, 1974., The Hellenistic World and the Coming of Rome, vol. I-II, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1986. Hannestad, N., Monumentele publice ale artei romane, București, 1989, vol. 1 – 2. Harris, W.U., War and Imperialism în Republican Rome, 327 – 70 BC, Oxford, 1979. Henderson, M.I., The establishment of the equester Ordo, JRS, 1963, pp. 61 – 72. Hinard, Fr., Les proscriptions de la Rome republicaine, coll. EFR, 83, 1985. Homo, L., Les institutions politiques romaines, Paris, 1970. Jacques, Fr., Scheid, J., Rome et l'intégration de l'Empire, 44 au. J.-C. – 260 ap. J.-C., tome I: les structures de l'Empire romain, Paris, 1991. Joannou, P., P., La législation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311 – 476), Roma, 1972. Jones, A., H., M., The Later Roman Empire 284 – 602. A Social Economic and Administrative Survey, Oxford, 1964., Constantine and the Conversion of Europe, Harmondsworth, 1972. Kirsopp-Michels, Agnes, The Calendar of the Roman Republic, Princetown, 1967. Lacam, G., Ricimer. Un Barbare au service de Rome, Paris, 1986. Le Clay, M., La religion romaine, Paris, 1971. Lieu, S., N., Montserrat, D., From Constantine to Julian. Păgân and Byzantine Views, London, 1996. Lot, F., La fin du monde antique et le debut du Moyen Âge, Paris, 1968. Macmullen, R., Le declin de Rome et la corruption du pouvoir, Paris, 1991. Magdelain, A., Auctoritas principis, Paris, 1947. Marrou, H., I., Istoria educației în antichitate, București, 1997, vol. 1 – 2. Matthews, J., Western Aristocracies and Imperial Court, Oxford, 1975. Millar, F., The emperor in the Roman World, London, 1977. Mommsen, Th., Manuel des antiquités romaines, Paris, 1894., Istoria romană, vol. I-IV, tr.

rom. Joachim Nicolaus, București, 1987 – 1991.

Nicolet, Cl., L'ordre equestre à l'époque republicaine, 312 – 43 au. J. Ch., vol. I-II, Paris, 1966 – 1974., Le metier de citoyen, Paris, 1976., Les structures de l'Italie romaine, Paris, 1977., L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain, Paris, 1988., Rome et la conquête du monde mediteranéen., Paris, 2 vol., 1989. Nistor, Gh. V., Colapsul unei societăți complexe, București, 1994.

Ostrogorsky, G., Histoire de l'état byzantin, Paris, 1956.

Oxford Classical Dictionary, Oxford, 1970.

Parenté et stratégie familiales dans l'Antiquité romaine, Coll. EFR, 129/1990, coord. J. Andreau, H. Bruhns. Petit, P., La paix romaine, Paris, 1967., Histoire générale de l'Empire romain, Paris, 1978. Piganiol, A., L'Empire chrétien, Paris, 1947., Histoire de Rome, Paris, 1939. Pflaum, HG, Les procurateurs équestres sous le Haut – Empire romain, Paris, 1950., Abrégé des procurateurs équestres, Paris, 1974. Raepsaet-Charlier, M. Th., Epigraphie latine, Bruxelles, 1995 – 1996/2. Rawson, B., The Family in Ancient Rome, Londra, 1986. Regell, P., Thulin, C., Roman Augury and Etruscan Divination, London, 1975. Remondon, R., La crise de l'empire romain de Marc Aurèle à Anastase, Paris, 1964. Rich, J., Wallace-Hadrill, A., City and Country in the Ancient World, Londra-New York, 1992. Richardson, J.S., Imperium Romanum. Empire and the Language of Power, JRS, 81, 1991, pp. 1 – 9. Saller, R., Patriarchy, Property and Death in Roman Family, Cambridge, 1994. Sordi, M., The Christians and the Roman Empire, London & New York, 1994. Stein, E., Le Bas-Empire, Paris-Bruxelles-Amsterdam, vol. I-1959, vol. II-1949. Syme, R., The Roman Revolution, Oxford, 1960., The Augustan Aristocracy, Oxford, 1986., Military Geography at Rome, in „Classical Antiquity”, vol. 7, 1/1988, pp. 227 – 251. Taylor, Lily, Ross, Party Politics in the Age of Caesar, Berkeley, 1949. Thomas, Y., Vitae necisque potestas. Le père, la cité et la mort, in

Du chatiment dans la cité, supplices corporales et peine de mort dans le monde antique, Coll. EFR, 79/1984, pp. 499 – 548”.

Origines” et „commune patrie”, étude de droit public romain (89 au. J. Ch. – 212 ap. J. Ch.), Coll. EFR, 221/1996.

Treggiari, Susan, Roman Marriage, iusti coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian, Oxford, 1991. Veyne, P., Le Pain et le Cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique, Paris, 1976., La société romaine, Paris, 1991. Vasiliev, AA, Histoire de l'Empire byzantin, Paris, vol. I, tom I (324 – 1081), 1932. Wiseman, T., P., New Men in the Roman Senate, 139 BC-AD 14, Oxford, 1971.